

מולך

ירחון מדיני וספרותי

189-190

ביאליק

שלושים שנה למותו

שמואל ורסס

אריה בעל גוף

יעקב שטינברג

על ביאליק

יצחק קצנלסון

עיון בשירי ביאליק

מ. ז. וולפובסקי

יצחק קצנלסון

הומאניזם וטוטאליטאריות ה. לאכסנס

לואיג'י בארציני מי היה מוסוליני ?

חוק המושבים והחברה גדעון לויטס

ח. גבתי, מ. דייק, ר. וייץ ויכוח על החקלאות

ששה עשר שירים

א. הוס, רנה לי, יחיאל מר, מ. קוטנר, ט. דיבנר

אהרון אפלפלד באיי סנט ג'ורג' סיפור

דוד פוגל: האיש ושירתו דן פגיס

צבי לוז לפני השער האפל

חברה לבנין ולעבודות צבוריות

מיסודו של סולל בונה בע"מ

גדול קבלני הבנין בארץ

לבנינים, כבישים, גשרים, שדות תעופה, ביוב, ומבנים למטרות מיוחדות של מחקר ותעשייה
משרדים מרכזיים:

תל אביב, משרד ראשי, רח' אלנבי 111, ת. ד. 1267, טל. 8-61031
חיפה, ככר סולל בונה, ת. ד. 4994, טל. 66501
ירושלים, רח' המלך ג'ורג' 47, ת. ד. 1344, טל. 24566, 7-24315
המדור להתישבות, תל אביב (משרד ראשי) רח' אלנבי 111
סניפים באתר הערים והמושבות בארץ

חברות-בת

חברה לעבודות חוץ ונמלים

מיסודו של סולל בונה בע"מ
קבלני בנין לארצות אסיה ואפריקה
חיפה, (משרד ראשי) ככר סולל בונה, ת. ד. 4854, טל. 15-66501
תל אביב, רח' אלנבי 111, ת. ד. 1267, טל. 8-67517, 61031

"דיוור" ב.פ. בע"מ, לבנית בתים ולמכירת דירות

תל אביב, רח' קרל גטר 1, טל. 63362, 63380

חרושת חימר בע"מ בתי חרושת למוצרי מלט וחימר

תל אביב, רח' אלנבי 111, ת. ד. 1267, טל. 7-67921, 61031
סניפים בכל הארץ

"חרות" בע"מ, אינסטלציה סניטרית, הסקה מרכזית ביוב וכו

תל אביב (משרד ראשי) דרך יפו 7, ת. ד. 1969, טל. 6-56291
חיפה רח' הנמל 46, ת. ד. 648, טל. 52288
ירושלים, רח' יפו 57, ת. ד. 342, טל. 23096, 23211, 275000
סניפים בכל הארץ

"תעשיית אבן וסיד" בע"מ, מחצבות אבן ושיש, משרפות סיד,

מנסרות ומלטשות שיש

חיפה (משרד ראשי), ככר סולל בונה, ת. ד. 4994, טל. 66501
תל אביב, רח' אלנבי 111, ת. ד. 2822, טל. 66898, 63077
ירושלים, רח' המלך ג'ורג' 47, טל. 25283, 26704
באר שבע, טלפון 2017
סניפים בכל הארץ

מולד

ירחון מדיני וספרותי

יולי 1964

כרך כ"ב הוברת 189-190

תמוז תשכ"ד

127	הומאניזם וטוטאליטאריות	האלדור לאכסנס
135	בניטו מוסוליני	לואיג'י בארציני
148	חוק המושבים: הגבלות וסיכויים	גדעון לויטס
	ויכוח על עתידה של חקלאותנו	ח. גבתי, מ. דיין,
155		ר. וייץ
163	שני שירים	אברהם הוס
164	שלושה שירים	רנה לי
167	חמישה שירים	יחיאל מר
170	שלושה שירים	מנחם קוטנר
172	שלושה שירים	ט. ריבנר
174	באיי סנט ג'ורג'	אהרן אפלפלד
191	דוד פוגל: האיש ושירתו	דן פגיס
218	לפני השער האפל	צבי לוז
225	דרכו של ביאליק בסיפורו "אריה בעל גוף"	שמואל ורסס
233	ח. נ. ביאליק	יעקב שטינברג
238	פרקי שירה: ח. נ. ביאליק	יצחק קצנלסון
244	על יצחק קצנלסון	מ. ז. וולפובסקי

ספרים:

247	אסטרטגיה גרעינית	מ. נסיהו
-----	----------------------------	----------

דמי החתימה: 8.00 ל"י לשנה, 4.00 ל"י לחצי שנה. החוברת 1.00 ל"י, (חוברת כפולה 1.60 ל"י).
מחיר המודעות: 200 ל"י העמוד, 120 ל"י חצי עמוד, 80 ל"י רבע עמוד. אין המערכת אחראית
לתוכן המודעות; כתבייד שלא צורפה להם מעטפה כתובה ומבוילת אינם מוחזרים. כתובת המערכת:
ת. ז. 1165, ירושלים. כתובת המנהלה: רחוב פינסקר 2, תל-אביב, ת. ז. 4449, טל. 58478

...חסוק אצירה

משרד
השיכון

M O L A D

MONTHLY REVIEW OF POLITICS AND LETTERS

EDITED BY EPHRAIM BROIDO

Vol. XXII

No. 189-190

July 1964

Published by the Jewish Labour Party of Israel. The offices of MOLAD are at 2, Pinsker Street, Tel Aviv, Israel, P.O.B. 4449

Annual Subscription abroad \$6, including postage.

הומאניזם וטוטאליטאריות

האלדור לאכסנס

לפניו תכנית עבודה גדושה מכפי שיוכל לצפות כי יעמוד בה ביום מן הימים. מוליהם ועורכיהם של עתונים למיניהם הם אנשים נוחים ושמחים שאינם יכולים לתפוס מפני מה לא ישמח סופר למלא מיד וללא מאמץ את משאלותיהם. לאחר שהצליחו בטיעון מחוכם לפתות אותך שתגלה דעותיך על העניין הנדון, הרי אתה מגיב מלאכתך האמיתית לשבועות, או אולי אפילו לחדשים (אם הנך סופר איטי כמוני), ולבסוף ממציא אתה להיב מתרומת עטך. ומה היא התוצאה? על פי רוב (ואשר לי, כמעט תמיד) עתידה תשובתך, לגודל הפתעתך, לשוב אליך בדואר החזור, אף לא בלוויית הבעת תודה — כלומר, אם לא נגזזה בחשאי ב־איצטבאות משרדי העורכים, שנפשם כלתה זה עתה כליכך לחוות דעתך הנאמנה. מתחוויר שהא־נשים הללו לא ציפו ממך אלא שתתמוך בדעותיהם ובהשגותיהם שלהם על העניין הנדון, תביע השקפותיהם שלהם עליו, ורק תוסיף את חתימתך; מעולם לא חשדו בך שתשתטה עד כדי כך שתביע דעותיך שלך.

אטול כדוגמה את שאלת "חובתו של הסופר בימינו". שאלה ראשונה שאתה שואל את עצמך כשאתה עומד לפני בעיה זו היא: מה טיבם של אנשים אלה שרואים עצמם זכאים לנסח חובתו של הסופר בדרך זו? כיצד הגיעו לידי הכרה ב־קיומה של חובה כללית כזאת? הדוגמה השניה — "תפקידה של הספרות בזמננו" — היא יוצאת־דופן ממש כראשונה, שכן הספרות, פחות מכל, ניתנת לסגלה למושג זה של תפקיד אחד ואחיד. הספרות עניין לה לא רק בכל ענפי הפעילות האנושית, אלא בה במידה אף בכל ההסתעפויות הרבגוניות של המחשבה האנושית. הייתי אומר כי תפקידה של הספרות הליברלית הוא להיות ליברלית; תפקידה של הספרות השמרנית הוא להיות שמרנית. הספרות המוסלמית והספרות הנוצרית אין להן אותו תפקיד בזמננו, אף לא היה להן אותו

סופר היוצא כיום למסע בעולם יאחזו בדש מעילו, לשם ראיון, אנשי העתונות, הראדיו וה־טלוויזיה, וכמעט תמיד יפתחו בשאלות כגון אלו:

"מה חובתו העיקרית של הסופר בימינו?"

"מה תפקידה של הספרות כיום הוזה?"

כן ישגרו אלינו שאלונים רבים מספור המקי־פים אותו תחום־עניינים, ואנו נתבעים לשלוח תשובות בכתב. אשר לי, כיוון שאין כוחי בדוק־טרינה ואף אין אני מן הדבקים באורתודוכסיה כלשהי, ראיתי עדי־מהרה שהשאלות הללו הן ל־מעלה מיכולתי. ראשית, אין אני אוהב לנפנף לפני הבריות אותן מליצות ריקות ומחויבות שהם מצפים להן. התשובה הישרה המבוקשת והמקופ־לת בשאלה עצמה אינה, כפי הנראה לי, דווקא התשובה הנבונה; נהפוך הוא. לבי אומר לי כי הללו דוחקים בי להציל מפי מענה שאינו ממין העניין ושהוא חסר־שחר.

סופר הריהו איש עובד בדה, אשר בדרך כלל

האלדור קיליאן לאכסנס, בעל פרס נובל וגדול מספריו של האומה האיטלאנדית (שמניינה פחות ממספר תושבי ירושלים), נולד ברייקיאווין בשנת 1902 לאחר שכתב בן שבע־עשרה את ספרו הראשון נסע בדניה, גרמניה, ארצות־הבריה ואנגליה. בלוקסמבורג נעשה קתולי, ודרכו אל הקתוליות מתוארת בסידרת ספריו משנות העשרים. לימים נפגש עם אפטון סינקלר ונכנס בברית הקומוניזם, שממנה יצא אחרי מות סטאלין. מסוף שנות העשרים ואילך הקדיש את סיפוריו רחבי היריעה והתנופה לתיאור חייו של העם האיטלאנדי, איכריו ודייגיו. ספריו רצופים בקורת חברתית עזה ושרויים באוירה שהסאטירה והליריזם משמשים בה בחילופין.

את מאמרו זה (שעיקרי דבריו הושמעו בהרצאה בבית טשרניחובסקי בתל אביב) הואיל מר לאכסנס להעמיד ל־שות "מולד" לשם פירסום ראשון — הוא לא נדפס קודם בשום לשון אחרת. אמנם המאמר הוזמן עליידי עתון קומוניסטי צ'כוסלואקי (עובדה זו מסבירה את צבינונו ה"אליגוריי"), אך העתון לא הדפיסו. אחז מסיפוריו של לאכסנס "חזון וולוספה בעברית" נדפס ב"מולד" חוב' 95 (יוני 1956).

אחרונה, באירופה, אלא דווקא גילוי של נסיגה אל דפוסית-תרבות נושנים, ביחוד אותם שמחצבתם בימי-הביניים. מושג זה הוא סימן-היכר לתרבות יות שצמיחתן זה מקרוב מתוך הבערות, שבהן דעת-הסופר נחשבת הדרך המוליכה אל ה"התג-לות", המפתח אל ה"אמת" הגדולה הנאצלת על ידי איזו אלהות כדי להוציא את בני האדם מא-פלה לאורה. בארצי שלי, ארץ מולדתה של ספרות הצפון, היחידה בארצות אירופה שיצרה בשפת עמה ספרות לאומית בלתי-תלויה מעולה באי-כותה במשך ימי-הביניים; ארץ אשר מסורת-ספרות לה זה אלף שנים, ולמן המאה העשירית בתולדותיה כמה תקופות גדולות לה אשר בהן מעשה הספרות, בכתב או בעל פה, עיסוק מחובב לאדם הפשוט היה, ואשר בהן אפילו האיכר הרגיל בן ימי הביניים ידע את חכמת הכתיבה — בארצי ראיית האיש הכותב כמין "שאמאן" היא מן הנמ-נעות. הדברים שאני אומר כאן אין להבינם אלא על פי יחסם למקשור זה. בעיני, עיני איש-הצפון, אין בספרים משום התגלות אלוהית של האמת; הסופר אינו נביא המביא אור גדול לבני האדם השרויים באפלה. בעינינו, עיני אנשי-הצפון, מושג-ה"אמת" הקתולי הוא פחות או יותר מושג מיתי — "אמת" המציינת את המיתוס על העוב-דות, ושמא מופרדת מן העובדה לחלוטין, ועל פי רוב רק בעלת משמעות סמלית. באופן אבטומטי, טבעי לגמרי, דוחים אנו כל אמת שכופה עלינו איזו אינקוויזיציה. רשות מרכזית שבכוחה להוקיע אדם ככופר ולשפטו, או לגדותו מן החברה, היא סמ-המות בעינינו.

אכן כדאי בזמננו לתת את הדעת מפעם לפעם על מונופוליאציה זו של המחשבה שהיתה אופ-יינית לאפיפיורות של ימי-הביניים, כיוון שיש קשר בינה ובין האקלימים הרוחניים שלתוכם מבקשים אידיאולוגים מערביים חריפים להטותנו בזמן האחרון. אציין תחילה כי אני משתמש במלה "אידיאולוגיה" כבמונח עדכני יותר למושג הדת, וב"אידיאולוג" כבשם גרדף ל"דת" בלא להבדיל בין מה שהוא איראציונלי ומופרך ובין מה שהוא סביר וממין העניין, באותן אידיאולוגיות קתו-

תפקיד בזמן מן הזמנים. מספר אחד דבק בפרוי-דיאניות, אחר במארכסיזם; שניהם לא תפקיד אחד להם. יש ספרות של מחשבי-קיצין, של בעלי חכמת-היד, ושל בעלי הדרמה של האבסורד. המ-דבר על כולם כאילו הם ממלאים תפקיד אחד נתפס לאבסורד גדול מכל שיוכל להמציא אחד מבעלי-האבסורד.

שאלת חובתו העיקרית של הסופר בימינו אפ-שר להשיב עליה, לדעתי, אך ורק — ומלכתח-ילה — תשובה מפורשת זו: חובתו העיקרית של הסופר בימינו היא לכתוב את הישר בעיניו ולע-זוב את שאר הסופרים לנפשם.

זו, דומני, הדרך המתקבלת על הדעת להוציא אותה הפשטה בעניין "הסופר בימינו" מערטי-לאיותה. הבה נודה לאלהים בשמחה, שרוח רפאים זה, "הסופר בימינו", לא היה ולא נברא. בימינו תוכל למנות סופרים למאות אלפים, אך איש מהם איננו "הסופר של ימינו"; ואפילו תחבר את כולם יחד, תהא זה מין ברייה פאליאונטולוגית מן הדו-חיים יותר מאשר סופר. בכל המון הסופרים הזה, כל סופר צלם-אדם אחר לו, ודרך מחשבתו וכתו-בתו שונה משל כל השאר. היחידים שבדוחק תוכל לראותם כסופרים הם אותם שממלאים תפ-קיד של "סופרי-צללים" למיניהם ולגוניהם, הל-לו הכותבים-מטעם לפי תכתיביהם של אח-רים, המשתדלים להקנות לציבור השקפותיו ורע-יונותיו של צד אחר — ומקריבים בכך, מדעת ושלא מדעת, את עצמיותם כסופרים. אין לי, חלילה, כל משפט קדום כלפי סופרי-צללים הק-רויים כך. אלא מי שהגיע למדור זה אינו בתחום התעניינותי כסופר.

כשלעצמי הריני סופר הכותב לפי תומו, וקורא אני לעצמי סופר משום שאני כותב את הישר בעיני. ואחת היא לי מה אחרים כותבים כל עוד הם עושים כסופרים במה שהם עושים.

ב.

מושג הסופר "האחד" שהוא בעל חובה, "תפ-קיד" שמשמעו אידיאולוגיה אחת של ספרות, וכ-תוצאה מכך ספר "אחד", איננו המצאה חדשה,

כממילא כפירה ומרידה בסמכות. במאבק זה הצד אשר לו יתרון הראשונות לו גם סיכוי הנצחון, והוא יוסיף ליהנות מעדיפות כל זמן ששני הצדדים מחזיקים מעמד. הללו שעומדים לרשותם לא רק "כתבי־הקודש", "הסופר הגדול", והקתדרה לפרשנות הנכונה, אלא אף השררה החילונית — כלומר, מנגנוני המדינה ולגיונותיהם של המלכים — מה ימנעם מלנחול נצחון סופי ומוחלט ביום מן הימים, ומלקום בו ביום ולכונן את מלכות השמים עלי אדמות? דבר לא ימנעם — זולת מעוז יחיד זה נגד האמת המוסדית, זה הצו הביו־לוגי ביסודו המניע בני אדם להגיב באורח אינדי־וידואלי על סביבתם, לחשוב בהתאם לשכלם ולבטא מחשבתם בהתאם למצפונם שלהם האינדי־וידואלי — ולא בהתאם לכתבי־קודש כפי שהם מפורשים על ידי אמרכליה ושמישה של רשות מרכזית.

ג.

רק משנכנסה המאה השלוש־עשרה היתה אי־רופה האפיפיורית בשלה מן הבחינה הארגונית לשילוב האינקוויזיציה בשלטון המדינה, ומכאן ואילך ניתן לכלול את המצוד על הסוטים והמינים במערכת המשפטית של הקהילות המערביות הגדולות. כל מנגנון המדינה הועמד עתה לשליטתם של האינקוויזיטורים, והתקנות המחמירות ביותר של האינקוויזיציה נכללו בספר החוקים האזרחי. בלחץ האינקוויזיציה הוכרו רעיונות סוטים ופולגים על פי החוק כפשע החמור ביותר של ימי־הבינים באירופה. העדות שנדרשה להרשעה במשפטי כפירה מועטת היתה מוז שנדרשה לגבי כל פשע אחר. האשמה קלה ביותר, אפילו שמועה קלושה, די היה בהן להרשיע אדם. מערכת בילוש נוצרה במאמציהם המשותפים של ההיאָרארכיה המקומית, השלטון החילוני והפקידים האפיפיוריים המיוחדים של האינקוויזיציה, וחובה אזרחית הוטלה על כל אדם לפעול כמלשין על חברו. שום יחסי־אנוש לא היה כוחם עדיף מן הנאמנות ל"אמת". היסטוריונים מצאו שפע עדות לכך שהשלטונות היו מעוררים אבות להלשין על בניהם, בנים על אבותיהם, בעלים על נשותיהם ונשים על

ליות או אוניברסליות שלכולן שורש באיזו אמת ושאינן מכבדות את העובדות אלא ככל שיכולות הן לנצלן לשם חיזוק מושג־האמת שלהן.

נטית הפער הברברי להאמין בכתבי־קודש ובמחברים כ"שאמאנים" נתקדשה כעיקר בכנסיה הרומית הקתולית של ראשית ימי־הבינים. כש־לעצמו היה זה מעשה רב, כיוון שהבטיח את קיומו ושימורו של רעיון הקיסרות הרומית שנתמורטטה כמעצמה מדינית ונכבשה על ידי פולשים מן הצפון. הללו לא היה להם כל נסיון בבניית קיסריות, אף לא הדעת הטכנית, היעילות המינהלית הכללית והנסיון בתרבות, שהם תנאי הכרחי לארגוניה של מדינה גדולה. כשליטים, לא היה לברברים המנצחים שביקשו לבצר את שלטונם על חרבות הקיסרות מנוס מוזיקה לכנסיה העולה שהצליחה להתקיים לא רק כהפשטה דתית אלא אף ככוח חילוני המשמר במידת־מה את המורשה התרבותית של הקיסרות הישנה. הכנסיה הקתולית הצליחה לא רק להביא את הפולשים מן הצפון בברית הנצרות, אלא בהעמידה את יעילותה המינהלית לרשותם זכתה בשיתוף־פעולה תרבותי עמהם וחדרה לתוך מנגנון קהיליותיהם הח־דשות, וכך הבטיחה לעצמה שליטה מעשית ברוב מוסדותיהם מלכתחילה. כך נכון שלטון־הכפל במדינות ימי־הבינים: האפיפיורות היתה מקורה ההשראה לבסיס המוסרי והאידיאולוגי של אותן מלוכות קטנות שנהפכו לימים לממלכות הכבירות של ימי הבינים, ואילו השלטון החילוני היה בידי הכובשים שהתנצרו.

השלטון לעולם הוא ישות בלתי־פסיכולוגית, ואפילו אנטי־פסיכולוגית; מכל שכן היה כך בימי קדם שבהם הדמוקרטיה כמושג לא היתה קיימת למעשה, והשלטון בימי הבינים איננו יוצא מכלל זה. השלטון בימי הבינים מיוסד היה על אי־דיאולוגיה טוטליטרית של שלטון־מדינה מוחלט. סימן־היכר אופייני הוא לשלטון, שלעולם אינו מבין כי כתבי־קודש ופירושים על ידי רשות מוס־דית אינם ניתנים כלל להתקבל על דעתם של בני אדם — ואפילו מטיפים להם בדרשות אלף שנים. הייצוב ההדרגי של סמכות אורתודוכסית מעורר

גדול יותר בזמננו, והומצאו כמה שיטות שמעולם לא הועלו על הדעת קודם לכן (כגון שיטת החנק בגאז של הגרמנים ושיטות-עינוי נאציות אחרות), הרי האופייניים שבפשעים מטעם הרשות והמש"ט קיימים היו לפי האמת, מהם באבם ומהם מפותחים במלואם, בתקופות עבר של הברבריות האירופית; וכמו בזמננו, על פי רוב, עקב התרש"לות במילוי "חובת" המחשבה הקונפורמיסטית "הנכונה", או עקב פעילות המגלה פנים שלא כהלכה בכתבי-קודש.

אחד הבולטים בסופרי רוסיה בזמננו, איליא אַרנבורג, מעיד על עצמו כי רק בדרך מקרה, מעשה פיס בהגרלה, לא הוצא להורג כסוטה בימי סטאלין. כמובן, אין הבדל של ממש, לא במהות ולא בדרגה, בין הטרור של היטלר או של סטאלין ובין הטרור של האפיפיורות בימי הבינים; ההבדל היחיד הוא בכך שמספר הקרבנות של עריצי-זמננו, במשך תקופה של כעשרים שנה, גדול היה פי כמה וכמה ממספר כל חללי הטרור האפיפיורי שפעל במשך ארבע מאות וחמשים שנה.

אני נוקט לשון "סוטה" ו"פולג" ולא את המונח הישן "כופר" בדברי על גברים או נשים המסר"בים למלא תביעותיה של אידיאולוגיה מטעם. "כופר" ו"כפירה" הם מונחים שהגנאי בולט בהם יותר: מלבד זה, הכופרים, בין יחידים בין חברי כיתה מתבדלת, אשר כלפיהם מכוון היה הטרור של האינקוויזיציה, היו אנשים ש"הרשו לעצמם לחלוק" בעניין סעיף מסוים או נוהג מסוים, ולא מתנגדים לכל השיטה כולה. הם היו, פשוט, אנשים שלא יכלו לקבל את הפרשנות הרשמית לכתבי-הקודש. הם לא חשו כלל שהם כופרים בעיקר; היפוכו של דבר, ההשקפה הכללית מקובלת היתה עליהם, ודעתם לא היתה נתונה אלא להערת-שוליים—אם לא נמנו עם הללו ששימשו על לא עוון שעירים-לעזאזל לטרור, לעלות על המוקד באקראי למען יראו וייראו.

הצרה היא שאותה תיאוריה אוניברסלית שנתקדשה על ידי רשות עליונה כמוה כאיסור כללי על עצם מעשה החשיבה, וזהו לקח למופת שאפשר ללמוד מימי הבינים, אם אינך רשאי אפילו

בעליהן. אפילו האפיפיור גרגוריוס התשיעי התפאר בכך. הכופר, בין ודאי בין חשוד, משולל זכויות היה. עינוי סוטים וכופרים נכלל בתחיקה הכנסייתית נגד המינים בשנת 1215 ואושר כאמצעי לגילוי כופרים בשנת 1252 (אינקוונטיוס הרביעי). "רשת האינקוויזיציה פרושה היתה על פני כל הארץ ואף קטן החוטאים לא נמלט ממנה", אומר לי, ההיסטוריון הגדול של האינקוויזיציה, איש לא היה מובטח מפניה; אפילו בישופים וקרדינלים נתונים היו לפגיעתה לא פחות מאצילים ומסוחרים, שאולצו על ידי החרמות וקנסות לתרום לקופתם של האינקוויזטורים—ואין צריך לומר, איכרי השפלה המאורגנים פחות או יותר והרועים ההרריים כגון הקאתארי והוואלדנזים. פליאה היא שעל אף יעילותה הרבה ושלטונה הבלתי-מוגבל נאלצה האינקוויזיציה לעמול מאה שנים עד שהצליחה להכריע את האכרים הסוטים, אך הוואלדנזים לא הושמדו כליל, אלא המשיכו מלחמת קיומם והשתמשו בשיטות של אי-שיתוף-פעולה המזכירות את שיטת ההתנגדות הסבילה של גאנדי.

מעגל זה מקיף גם את הפרשה הארוכה של רדיפות הנוצרים את היהודים, אשר דתם היא סוף-סוף שהולידה את הנצרות, שרשאים אנו לראות בה כת פורשת של היהדות.

מספר מדהים של פורצי-גדר הובאו לפני האינקוויזטורים לטיפול באותה שיטה מחוכמת ומדוקדקת שמוסד זה הפליא לעשות בה. דרגת הליטוש שאליה הביאו אנשי האינקוויזיציה את אמות העינוי, הן הרזוני והן הגופני, לרבות הצורות הפולחניות האכסצנטריות שבהטלת מומים בקרב בנות ובהוצאתם להורג, נמנית עם היכוליות הגדולות ביותר של ימי הבינים, וכמעט שלא עלו עליה גם בימינו, ימי שטיפת-המוח והרצח הפוליטי הרשמי. בן זמננו, הסבור בצדק כי דורנו באירופה חזה את הברבריות בשפל דרגתה בדברי ימי האנושות, ראוי שילמד את תולדות האינקוויזיציה של ימי הבינים והקונטר-רפורמציה בספרד. עתיד הוא לעמוד על העובדה שאף כי כל מעשי האכזריות לצורותיהם נעשו בקנה-מידה

מחבריהם אלמונים, פזמונים ושירים של טרובא-דורים, שנשארו עד היום, נצטמצמה שירת ימי הבינים להימנונים ולסדרית-תפילה אשר שימשו בעבודת-הקודש ואמנם הביעו במקרים מסוימים את חווית-הנפש העמוקה ביותר של התקופה — הבריחה אל תעותי-דמיון מיסטיים נשגבים.

חשיבות של ממש לא נודעה בימים ההם בדברי-ים שבכתב אלא ל"בולות" ול"אנציקליקות" של האפיפיורים שהכריזו על מדיניותו של השלטון המרכזי; כרוזים אלה רבה היתה השפעתם הישירה על חיי העמים. כמו בדיקטטורות של ימינו, הספרים הרבים מספור שנכתבו על ידי פקידים על פי דרישה ישירה או עקיפה של השלטון היו תפלים וסרי-טעם, כיוון שלא היו אלא ההנחיות הרשמיות עצמם שהוגשו בצורת קציץ. אם לבשה הדיקטיקה צורה של ספרות יפה, הרי אנוסה היתה להאחז, על פי תכתיב, באיזה נוסח מסורתי חסר-משמעות הזר להווה; וכך השתדלו סופרי ימי הבינים, בדרכם המנוונת חסרת-הצורה, לחקות את הקלסיקה הרומית העתיקה עטורת הגדולה הפגנית. משטרים טוטליטריים, כגון האפיפיורות של ימי-הבינים, חזיון טבעי הוא בהם שהדברי-ים היחידים שאתה נוטה לטרוח ולתת דעתך עליהם הם הדברים שאומרים או כותבים הרודן, כיוון שהוא האיש היחיד הרשאי להגות דעה ולהביעה. איש איננו מייחס חשיבות יתרה לרעיונותיו של האפיפיור כשהם מנוסחים על ידי אמר-כלים מפלגתיים, מרנני-הללויה וחדלי-אישים.

הקולות האחרים העשויים אולי לעורר תשומת לבו של אדם החי במשטר מסוגר — מה טיבם? מלבד הצהרותיו של הכוהן העליון, רק קולותיהם של פולגים, של שאינם אומרי-הן, נודע להם רום-מעלה זה בכל החברות הטוטליטריות. הדברים המסגלים עצמם ל"חובת הסופר בימינו", בעלי-ההתלהבות המקצועיים, החיכונים הרשמיים, בהיות-המשא המטלטלות על גבן את נטל הבנליות המפלגתית המוסדית, אשפי התיאוריה המאובנת, תועמלנים שאבדה להם הסגולה להסמיק, כל מיני משנני-דיקטרינות ושוטיפי-מוחן — ודאי יכולים הם להתחמם לאור ההילה הרשמית שלהם; אבל

לחלוק על פירושה של פיסקה או תיבה אחת בכתב-קודש, מה דינה של יצירת ספרות בכללה? כאן הסיבה לכך שימי-הבינים לא העמידו ספרות לאמיתה. למן מפלת הקיסרות הרומית ובמשך כל תקופת שלטונה של כנסיית ימי הבינים, עד שהרפיצו ראשוני החלוצים ההומאניסטיים של הרנסאנס, החל במשורר בן המאה הארבע עשרה כ"פטרארקה, לא היה אלא שופר גדול אחד של הקוסמוגוניה הנוצרית בימי הבינים בצורה פיוטית — דאנטה; והסינתזה הגדולה שלו היתה מסוג שאין למעלה ממנו, אף אין לחקותו. אלף שנים היתה אירופה סמוכה על אילו כתובים עתיקים, רובם לא-אירופיים, שאי אפשר היה לתקן בהם כלום או אפילו להחליף בהם אות אחת, ואיש לא היה רשאי לבארם ולהפיצם זולת מוסד אחד שמורה היה את אורח-החיים הנכון לפי שולחן-ערוך הנכון. לא הורשתה שום פעילות אנושית שאיננה מיוסדת על פירוש נכון של כתב-הקודש. לא רק האידיאולוגיה הכללית מושתתת היתה על כך; אפילו קיבולת גרוטסקית כאינקויזיציה עצמה נוסדה "לבטח" על מובאות מן האבנגליון, וב"יחוד מדברי פאולוס.

אמנם נראו ניצנים של קלאסיציזם מוקדם בצרפת; אבל הסופרים עמוסים היו בלשונם מחמת מסע-השפתים שהיה עליהם לשלם לאורתודוכסיה, ולכן לא הרחיקו לכת אלא עד כדי האדרת המלכים שלומי אמוני הדת האמיתית הנלחמים בכופרים, המלכים וגיבורי החיל שלהם, ביצירות כגון "שירת רולאן", שהיו נקראות במקומות-חניה ל"האיר עיני הצליינים. השאר לא היו מעיקרם אלא מעשי דידאקטיקה גלמית משובצת סיפורי-בדים איראציונליים ופרימיטיביים על גבורה בלתי-אנושית ומעשי-נסים, שבהם כל עובדה שאפשר להעלות על הדעת נתעקמה לטובת ה"אמת": ה"קיצור, האגיוגרפיה, מעשי הקדושים. זו היתה הספרות "המפלגתית" של הימים ההם. להבדיל מספרות של אמת, לא הצליח מעולם כובי-טעם זה להשתרש במציאותם של חיי-אנוש. זו היתה תעמולה פשטנית, נעורה מכל ערכים אנושיים. להוציא שירי-עם כפריים מסויימים, מזמורים ש-

ניהם לא נלחם עוד מלחמת-תנופה, אלא נאלץ להיאבק על קיומו. המגע עם רוח הקלאסיקה היוונית והלטינית הוקם בזמן שרוחות-הרפאים של ימי-הביניים תש כוחם והם החלו נמוגים וגזיזים. עתה באה שעתו של ההומאניזם.

איי-הסובלנות לא נתיישבה עם העולם הקלאסי. עצם לימוד הקלאסיקה סימן מתן צורה חדשה לאור-צר המחשבה הכללי; כשלעצמו היה בבחינת שלילה של המונופולין האידיאולוגי החשוך של אפיפיורות ימי-הביניים; וזה היה ההומאניזם. ה-הומאניזם משמעו היה חירות-הרוח שהכשירה את הקרקע לתחיה באירופה, מצב שהוליד מחשבות חדשות, ספרויות חדשות, אמנויות, אדריכלות. לגבי כל שכבה של האוכלוסיה היה משמעו של ההומאניזם נשימה לרווחה. האפשרות לקרוא כל מה שתרצה, ללא סכנת תליה בפקודתו של איזה אפיפיור; האפשרות ליצור אמנות, ספרות ומוסיקה ללא פחד האינקוויזיציה, — זה היה אקלימו של ההומאניזם. כוחות היצירה של האדם שקורא להם דרור ללא שום תנאי — עמדה זו של הרנסאנס ביטא ההומאניזם; וימים רבים עשוי הוא להוסיף ולשמש תנאי ראשון לכל טיפוס של תרבות-אנוש הראויה לשמה.

כל מקום שעקרון זה של חירות נזנח, נדחק או מוחרם בחברה האנושית, אין מנוס מכך שיסודות בלתי-אנושיים יחדרו לתוך עצם מסכת התרבות. כפי שאמרתי, ההומאניזם עצמו אינו פילוסופיה, אינו שיטה, ופחות מכל הוא איזו אורתודוכסיה או תיאוריה אוניברסאלית. כוהנו העליון הוא השכל הישר, פעולתו התקינה של רוח האדם בתגובתו על העולם הסובב אותו. פירושו השכל האנושי וכוחות-היצירה האנושיים כשהם משוחזרים מהתערבותו של שלטון אבסולוטי; שלילת "האמת הגוברת על העובדות", מרדו של רוח האדם נגד הריחים של טכסטים מקודשים. כל אסכור לה פילוסופיה נוטלת-שם, כל מוסד דתי, מועצה, ועידה או ישיבת-חברים סגורה, כל ריכוז-כוחות המכוון נגד המחשבה החפשית, המקבל את אי-הסובלנות כעקרון, הפוסל את זכותו הטבעית של האדם לחשוב ולהתבטא בכל צורה שיבחר, המ-

אין להם כל חשיבות. שום בריה הוגה אינה מקשיבה לדבריהם בזכות ערכם שלהם. ואם מישוהו מקשיב להם כל-עיקר, הרי זה בזכות הכוהן העליון המדבר מתוך גרונו. מי זה יחפוץ לשמוע פזמוני מצווה מלומדה מפי חילק ובילק, אם אפשר לשמוע את דברי הכוהן העליון בכבודו וב-עצמו מעל דוכנו? גם האפיפיור עצמו אינו מאזין להם; קרוב לוודאי שהוא בז להם יותר מלכל אדם זולתם. אין הוא מכבד אלא את האיש המש-מיע פירוש חדש לכתבי-הקודש — זה האיש ש-אותו הוא אומר להעלות על המוקד.

ד.

כנגד שלטון זה של אי-סובלנות קם ההומאניזם בעולם המערב, — לא כפילוסופיה או שיטה כלשהי, אף לא כתנועה לוחמת נגד אויב מפורש כל-שהו. בעקבותיו נתעדן האקלים הרוחני; הוא סימן הלך-מחשבה שהטביע חותמו במסכת התרבות כדי כך עד שהאינקוויזיציה החלה לאבד מכוח תנופתה בציויליזציה העירונית העולה. אילו חוקרים נבונים אפילו אומרים כי המצאת שיטת האשראי בפירנצי, "הסקולריזציה של ההון", אחות היא לריפורמציה באירופה ומציינת את מעבר העור למערבי מתנאי-חיים בינימיים למודרניים. מכל מקום, ראוי לזכור כי ההומאניזם צעד בעקבות התפתחותה של הכלכלה האירופית לקראת צורות חדשות, ובישר את הרנסאנס. בן-לוי היה לתשוּקת הדעת והחכמה שנתעצמה בקרב הבורגנות העולה, שהאפיפיורות לא יכלה עוד לעמוד בפניו. בראש וראשונה שאב ההומאניזם תנופתו מגילוי הספרות העתיקה היוונית והלטינית, ש-לימודה הופרע במידה רבה על ידי המונופולין האידיאולוגי הישן, שכן המקורות הקדומים לא נמצאו לדורשיהם אלא בהרצאות ועיבודים מפורשים פירוש מגמתי, שהרי דעת הלשון היוונית נגנזה, למעשה, באירופה כאלף שנים. עליית ההומאניזם באירופה קשורה היתה לבלי הפרד בחיי דוש המגע הישיר עם הספרויות הקלאסיות העתיקות. נפתחה תקופה חדשה באירופה, ובה הפיגרון האפיפיורי של מורדי-האור ושומרי החומות למי-

ימיהבינים באירופה במשך כל התקופה הארוכה של אי-הסובלנות האפיפיורית. אין אנו יודעים אלא מה חשבו האפיפיור ונושאי-כליה של האיני-קוויזיציה.

לא ישוער כמה איבדה ההיסטוריה בתחום תרבות-אנוש עקב חרם זה על המחשבה והביטוי היוצר של האדם. תן דעתך על כל אותם הספרים שעלולים היו להיות מחוללי תקופה בהתפתחותה של אירופה, אלא שלא הותרה כתיבתם, או שאם נכתבו ונתגלו, הרי הושמדו לבלי זכר. בתקופות שבהן נגזר כרת על המחשבה החפשית ועל הביטוי החפשי באימה, ולא הותר להשמיע הגה-אמת, אלא קול צפצופם וצפירותיהם של פקידי הרשות המרכזית, נותר חלל ריק בהיסטוריה. מדינות שחופש הוויכוח מותר בהן, חלק גדול מספרותן מוקדש לבקורת הקלקלות החברתיות בנות-הזמן ולהוקעתן. רבות מיצירות אלה היו לשעה פאר ספרותן בארצותיהן. אמנם יצירות כגון אלה לעתים קרובות פוגה זיון ותש כוחן משמילאו יעודן והקלקלות שבהן נלחמו עברו ובטלו; בדור מאוחר יותר יצירות אלו שוב אין להן דורשים. אבל בארצות שחופש-הדעות מותר בהן יצירות כגון אלה צרורות בצרור תולדותיה של האומה ומחברייהן אפשר שייחשבו כאישים דגולים שהשפיעו טובה רבה על ארצות אלה אף זמן רב לאחר שספריהם קיפחו מחיותם — כדרכם של ספרים. אבל האפיפיורות של ימיהבינים לא זו בלבד שאסרה כתיבת ספרות חפשית וביערה כל טופס של ספרים אלא שנתגלה, אלא אף שקדה למחות שמם וזכרם של מחבריהם; והדורות הבאים הנאורים מהם אינם יודעים דבר עליהם.

כפי שאמרתי, הספרות החפשית היחידה בכל אירופה כולה בימיהבינים היתה ספרות הסאגה הצפונית, שנכלאה באי אטלנטי צפוני רחוק, מקום ששיחק לו המזל ולא ידע אינקוויזיציה; ידה לא הגיעה אליו. שיא לבלובה של ספרות חילונית זו חל בעת ובעונה אחת עם שיא פעולתה של האיני-קוויזיציה האירופית במאה השלוש-עשרה; אף כי איסלנד היתה באותו זמן ארץ קתולית המסונפת לרומא באמצעות הארכי-הגמוניות הסקנדינא-

טיף לחובת ההסתגלות לדוגמות מוסדיות או ל"טעמו" של הכוהן העליון, הממליץ על חוקי-עונשין נגד חפשים בדעותיהם, — כל גוף מעין זה אינו זכאי שינהגו בו כובד-ראש בשעה שהוא נוטל לעצמו בפומבי איצטלה של הומאניזם.

ה.

הדעת נותנת שיש מצב אחד ויחיד אשר בו פוקע תקפם של עקרונות ההומאניזם, והוא בשעה שמנגנון-המימשל של איזו ארץ משתבש עקב מלחמה או שואה, פוליטית או אחרת, הגורמת להתמוטטות מוסרית או גשמית של העם. בימי רעב או בנסיבות אחרות של שואה לאומית, כל הדעות, האמנות, הספרות, כלומר, כל ערכי התרבות במובנם הרחב, חדלים לשמש עניין שהלב נתון לו. במצב כגון זה צו השעה הוא לא להצטיין במחשבה חפשית, אלא למצוא לחם לאכול, ולהי-שאר בחיים. אומה שסכנת-קיום נשקפת לה נוהגת לפי דרכו של היחיד בנסיבות אלו. אדם בעי-צומה של תהפוכה גדולה אין לו לא דעות משלו, לא אמנות ולא השקפות פוליטיות; בר-מזל הוא אם בידו להציל קצת מיטלטלים עלובים מלבד עורו לבשרו. והוא הדין באדם טובע — באותה שעה אין דבר חשוב לו יותר מקשה-ההצלה הנודע. מיעוט הפעילות התרבותית באומה אפשר להבינו וללמד זכות עליו כשהוא תוצאה ממלחמת קיומה הטבעית של אותה אומה; ובתנאים אלה אפשר לפטור אומה מן החובה הנעלה לתרום חלקה לאוצר ערכי התרבות של האנושות.

בתקופות שבהן נגזר חנק על ספרותה של ארץ, תקופות שבהן ערכים-שבכוח נגנזים או בלים בט-רם עת, כל העולם כולו ניווק. אכן, שמנה וסלתה של האינטליגנציה האירופית ודאי שנמצאו בין הכופרים הרבים מספור שנרדפו על-ידי שלטון האפיפיוריים בימי הבינים. על כל פנים, אנשים אלה נתגלמו בתוכם גורמים פוטנציאליים כבירים של תרבות שלא זכתה לראות אור עולם. פעלם, ועמו הם גופם, נמחו ללא שריד על ידי מכשיר זה ששמו האינקוויזיציה. מחמת מעשה עקירה ומ-חייה זה אמנם אין אנו יודעים מה היתה מחשבת

עגים לכל דוקטרינה, ואין דעתם נתונה אלא ל־
ביטוי דרמטי של ערכי־עולם אנושיים תחת להלל
ולקלס את הרשות העליונה. הם קיבלו עליהם את
הנצרות בתנאי שיוכלו לכתוב כישר בעיניהם ול־
עזוב סופרים אחרים לנפשם.

סבורני כי הקורא ייטיב לעמוד על רוחה של
ספרות הסאגה של איסלנד, שנוצרה בימי הבינים
האפלים של אירופה, אם אזכיר את דבריו של
מלך סקנדינאוי זעיר שהשמיע באזני משורר ל־
חר שקרא מיצירותיו לפניו. "סבורני שאתה מי־
טיב לכתוב מן האפיפיוֹר", כך אמר ראש־שבט
צפוני זה למשורר, — המשלה אפיקורסית ביותר,
אבל הערה בינימית מובהקת — ודומני שכוחה
יפה גם בימינו לגבי המצב באותם חלקי־תבל
שבהם הסופר בן־חורין חולק על הדוקטרינה ה־
מוסדית שהשלטון תומך בה.

ויות. ספרות הסאגה מוכיחה כי הגניוס של ימי־
הבינים מסוגל היה לאמיתו של דבר ליצור ספ־
רות בעלת ערכים אנושיים, שחוברו בה ליטוש
ומונומנטליות של צורה, ושאפילו הצטיינה בכתי־
בת רומנים ריאליסטיים מובהקים בתקופה מוקד־
מת זו. סופרי־מופת אלו של המאות השתיים־עשרה
עד הארבע־עשרה מעידים עדות נוספת, שאילו
עזבו אותם רבי הגרדום והמוקד לנפשם, היו כו־
חות הספרות הגדולה מצויים בעין ובאים על
גילויים בימי הבינים.

אילו ספרים כגון הסאגה של אייאל, הסאגה של
אגיל או מחזור היימסקרינגלה, נכתבו באיטליה,
צרפת או גרמניה במאה השלוש עשרה, היו ספ־
רים אלה נשרפים בלי ספק יחד עם מחבריהם,
לא משום שנכתבו נגד האפיפיוֹרות, אלא משום
שמחבריהם היו חושבי־מחשבות עצמאיים, הלו־

בניטו מוסוליני

דיוקנו של שחקן בתפקיד שליט

לואיג'י בארציני

שדי לי להיות מופרש משאר בני-ארצי, היה נותן לי פנקס-מפלגה בו-במקום. ואכן היה בכך כדי לפתור כמה וכמה מבעיותי. אך אני רציתי לש- מור אמונים לימי נעורי ואמרתי לא, שמח אני בחלקי ואיני חסר כלום. הוא הפציר בי. לבסוף לא התאפקתי ואמרתי לו מה שבלבי. אמרתי: 'המשטר שלך, חוששני, סופו יהא רע ומר. זה סופם של כל המשטרים מסוג זה. בניטו, סופך יהיה כסופו של קולא די ריאנצו'. למשמע הדב- רים האלה, שאמנם נתכוונתי להם ברצינות אך אמרתיים בנעימה של קלות-ראש, העלה מוסולי- ני על פניו אחת העוויות האופייניות לו, הבעת פחד מעושה, אחר כך פרץ בצחוק והתבונן בידי השטוחות לפניו על השולחן בפישוק אצבעות, ידי אכר עבות וקצרות. מה שאמר לי לא אשכח לעולם. הוא אמר: 'עיניך הרואות. איני עונד טבעות. לי לא יקרה כך...' "

מוסוליני נולד בדוביה די פראדאפיו, בקירבת פורלי ברומאניה, ב-29 ביולי 1883. אביו היה נפה, מהפכן נלהב (מישהו קרא לו "סוציאליסט בראשיתו"), שקרא לבנו בכורו בניטו על שם בניטו חוארזו המכסיקאי שעמד בראש המרד נגד מקסימיליאן; אמו היתה מורה קשת-יום. מילדותו לומד לשנוא את הכנסייה, את הצבא, את המלך, את הקאראביניירי, את החוק, את הע- שירים, את המשכילים, את הרחוצים למשעי, את

אין לך אדם המכיר את משרתיו פחות משמכיר אותם אדוניהם; אין לך אדם המכיר את נתיניו פחות משמכיר אותם שליטם; משום שבמחיצתו הם משנים מטבעם, ומבקשים להתחפש ולהיראות שונים מכפי שהם באמת. פרנצ'סקו גוצ'ארדיני

סוציאליסט ותיק מבולוניה, אלדו פאריני, אדם צנוע אשר היה ידיד וריע לבניטו מוסוליני ברא- שית דרכו, ביקש לראותו זמן-מה לפני מלחמת- העולם השניה. הדוצ'ה קיבל אותו בפאלאצו וונציה. פאריני לא בא לבקש דבר לעצמו; היתה לו משרה ולא היה מעונין עוד. לדבריו, בפולי- טיקה. אך הוא שטח בקשתו לפני הרודן לסייע לכמה מחבריהם משכבר, אנשים אמיצים וישרים אשר יחד עמם השתתפו במאבקים הסוציאליס- טיים של ראשית המאה ועתה אין להם פרוטה לפרטה, נבצר מהם להשיג עבודה והם נרדפים על-ידי המשטרה. היואיל מוסוליני לתת הוראות להניח להם, כדי שיוכלו למצוא את פרנסתם? ואולי יסכים להקציב לזקנים ולעניים שבהם קי- צ' בה קטנה מאיזו קרן חשאית? מוסוליני אהב לשחק את התפקיד של נסיך רחב-לב ונדיב. הוא הבטיח את חברו הוותיק כי כל משאלותיו תתמל- אנה, ורשם לפניו את שמותיהם של הסוציאליס- טים הנצרכים. וכאן השיא את השיחה לענינים אחרים.

"לבוש היה חליפת פשתן לבנה. קיץ היה, פניו היו שזופות", כך סיפר לי הסוציאליסט הוותיק שנים לאחר מכן, אחרי מותו של מוסוליני. "הוא טפף בחדר, עשה עוויות, הבלית סנטרו, כף ברכיו, כשידיו על ירכיו, נוסח קציין-פרשים, אך כל אלה עשה ברוח בדוחה. הוא הזכיר ידידים נשכחים. התפאר בהישגי המשטר שלו. אני לא אמרתי מאו- מה. לבסוף אמר לי: 'אוויל עיקש אתה, שאינך מצטרף אלינו. מדוע לא תיכנס למפלגה הפאשיס- טית?' חשתי שאילו אמרתי הן, אילו אמרתי

¹ קולא די ריאנצו (1313-1354), אשר בולוור לטון כינה אותו "אחרון הטריבונים הרומאיים" נכשל בניסיונו השני להחזיק ברסן השלטון וניסה להימלט מגבעת הקפיטול; תכשיטי הזהב שעליו הסגירו את זהותו, והוא נהרג ונתלה כשרגליו למעלה. ביירון הקדיש לו חלק של "ציילד הרולד", ואנדר חי- בר את האופרה 'ריאנצו, וד'אנונציו חיבר את הביוגרפ- יה שלו. במרכבה שהחזירה את נפוליאון בדרך הנסיגה ממוסקבה נמצא טופס של ספר בשם Conjuratation (פאריס, 1733).

הוא לא היה מתרחץ, היה מתגלח לעתים רחוקות, היה סורק את שערו הארוך והמקריח על עורפו, והיה מתגורר בכל מקום שמצא קורת-גג. זמן-מה התגורר עם נערה צעירה בתיבת-אריזה עזובה מתחת לאחד הגשרים. המשטרה עינה היתה פקוחה עליו ופעמים אחדות נאסר. אנג'ליקה באלאבאנובה, הסוציאליסטית הרוסית, קירבה אר-תו וזמן-מה נשבתה לקסמיו, היא הבינה כי מתחת לדיבורי השחקן, הגידוף והמרי מסתתר אדם ביישן, שלא נוח לו במחיצתם של אנשים שהוא משער כי עולים הם עליו מבחינה חברתית או רוחנית. לאמתו של דבר היה מתבונן אל הופעתו בתפקיד הגדול שהיה בודה אותו תוך כדי משחקו, ונוסח המשחק ברברני ומלאכותי; איש מן המהפכנים הרציניים שעשו בשווייצריה באותו זמן לא היה בעל מראה מפחיד כמותו. וודאי לא לנין, אשר שקד להתראות כפרופיסור נחבא אל הכלים. מוסוליני חזר לאיטליה ב-1904, משהוכרזה חנינה עם לידתו של יורש-העצר. הוא היה מורה בכפר, שירת בצבא כבאָרסאליאַרָאָ (בסופו של דבר היה חייל טוב), קיבל תעודה חדשה של מורה לצרפתית בבתי ספר תיכונים ודרך-אגב עסק בעתונאות, בתעמולה סוציאליסטית ובאירגון. הוא החל לפתח את כשרון הנאום שלו, לאט לאט סיגל לו טכניקה שבזכותה נעשה אחד הנואמים הטובים והמסעירים באיטליה. הוא לא הרבה לתת דעתו על ההגיון והאמת שבדבריו, ובלבד שהיו נמרצים ומרעישים. תנועותיו היו קצובות ועזות, משפטיו קצרים ומהירים, שהקשר ביניהם רופף, והם נפסקים תדיר בשתיקה דראמאטית; עתים היה משנה את קולו ואת הבעת פניו בסערת זעם ומסיים בתשפוכת הרפות וגידופים. כשהיה קהל השומעים נסחף בשטף דבריו, יש שהיה מציג להם לפרקים שאלה ריטורית. התשובה באה בשאגה המונית. בכך נוצר כעין דרשיח נלהב, אשר באמצעותו נטלו הצופים חלק בהחלטות שלא היתה להם שהות לשקול אותן בתשומת-לב. בעזרת מאמריו הבוטנים ונאומיו חוצבי-הלהבות עלה בסולם המפלגה הסוציאליסטית עד שבשנת 1912 נתמנה לעורכו של העתון המפלגתי "אוואנטי".

המצליחים, כל שררה ומרות, ועוד הרבה דברים אשר לימים קם להגן עליהם, וכן לשנוא, לפעמים, את המהפכנים הפרוליטריים אשר איכזבו אותו; לא אחת כינה אותם "איטריות סוציאליסטיות". הוא היה נער סוער, שהתעקש להיות תמיד ראש וראשון בכל דבר, גאה, מהיר לריב, רברבן, מא-מין באמונות-הבל ולא תמיד אמיץ-לב. אחד מב-עלי הביוגרפיות שלו, שכתב עליו בחיבה, אמר: "נוהג היה להיכנס במריבות לשמן; כשהיה מנצח במשחקים דרש יותר מן הזכייה המוסכמת; כשהיה מפסיד — סירב לשלם". הוא גורש משני בתי-ספר לאחר שדקר בסכין שניים מחבריו. רבים מחבריו שנאו אותו. אחדים אהבו אותו בלב ונפש, כמעט בקנאות, וראו בו את מנהיגם. זקנים מיושבי רומאניה עודם זוכרים את קסמו היל-דוּתִי הקישה, את חיוכיו השובים לבבות, את נאמנותו העזה לידידיו ולחסידיהו. מעודו היה מוסוליני משוכנע כי עתיד גדול נועד לו. "יבוא יום", אמר אל אמו בילדותו, "ואני ארעיש את הארץ". וכך עשה.

בשנת 1901 נעשה מורה. בשנה שלאחריה ברח לשווייצריה כדי להשתמט מגיוס לצבא; באותם ימים נחשב דבר זה לחובתו של כל מהפכן רציני. בלואן עשה נסיון אחד או שניים להצטרף בפועל ממש אל מעמד העובדים ולעבוד כפועל, אך נתחוויר לו שעבודה קשה אינה לפי טעמו. עדיף היה בעיניו לקרוא ספרות מהפכנית ולשוחח עם מהפכנים. הוא קרא בלהיטות ובלתי הבחנה בעיקר כתביהם של מורדים טרום-מארכסיסטיים או לא-מארכסיסטיים, ביניהם ניצשה, סוראָל ושוֹפְנְהוּאָר. מכתבי מארכס נראה שקרא רק את המאניפסט הקומוניסטי. הוא הרביץ תורה של אלימות בלתי מתפשרת — כפירה דתית, מלחמת מעמדות, "המיתוס של השביתה הכללית" ומהפכה לשם מהפכה — למהגרים האיטלקים, רובם בנאים עניים, שמרוב התפעלותם בחרו בו למזכיר אגודתם המקצועית. הוא ביקש חברתם של מהפכנים שרובם היו אז מרוסיה. הם קראו לו דרך חיבה בניטושקה; הוא כינה עצמו כינוי דראמאטי יותר "שליח האלימות".

סידים קנאים, שכמה מהם הלכו אחריו עד הסוף. היה בו משהו שהדהים והקסים כמעט כל אדם. לרבות כמה מאויביו. רוב האנשים שהכירו אותו יפה, שהרבו לדבר אתו, שעבדו בשירותו, הלכו שבי אחרי קסם בלתי-מוסבר זה. גברים היו ממש מתאהבים בו, כאילו הוא אשה, בלי הגיון ובס-מיות עיניים, והיו נכונים למחול לו הכל — את גסותו, את שגיאותיו, שקריו, יומרנותו, עקשנותו ובורותו. אחד מאלה שעבדו בשירותו משנת 1914, מאנליו מורגאני, איבד עצמו לדעת ביולי 1943, אחרי שכתב על פיסת נייר בזו הלשון: "הדוצ'ה התפטרה. בא הקץ לחיי. יחי מוסוליני" גם נשים רבות נמשכו אחריו. היה נוהג בהן בגסות, כדרך שנהג לפנים בנערות-הכפר בפורלי, ועתים היה בא עליהן בלי אומר ודברים על הרצפה הקשה של חדר-עבודתו או כשהוא הודפן אל אחד הקי-רות. רק אחדות מהן חשו בביישנותו, בחוסר-הביטחה שלו, בתשוקתו להערצה וחובה. הללו החזיקו מעמד יותר. האחרות, לכודות ונפחדות, שולחו עד-מהרה.

ג.

הרושם הראשון שנתרשמתי אני ממנו, שנים לאחר מכן, בשנת 1932, בשעת תמרונים צבאיים, היה משונה ומבלבל. לראשו היתה כיפת-ספן לבנה, צווארוננו פתוח, לבש מקטורן חום של איש-עסקים, בעל שני טורי כפתורים, מכנסיי רכיבה צבאיים שצבעם אפור-ירוק, ונעל מגפיים שחורים. דומה היה לבדרן-קרקס בשעות שלאחר העבודה. אולי נועדו בגדיו לסמל את רבגוניותם של שטחי התענינותו: סוסים, עסקים, הים, החיים הכלכליים של האומה, והצבא. הוא היה נראה גוף, שמן, גס ועיקש. זוכר אני את הראש הגדול והקרח שעיינו כעין השנהב, את העיניים השחורות הבולטות בתוך הפנים החיוורים, את הלסת המובלטת, את השיניים הצהובות המרוחקות זו מזו (סימן של מזל, לפי אמונה עממית), ספחת קטנה כעין בולבוס על פדחתו, ואת השומה הגדול לה והשחורה על סנטרו. הוא הניע את ידיו ורגליו מעשה מתגושש המבקש ליישר את בגדיו על גופו.

ב.

הוא היה עורך מוצלח ביותר. בזמנו עלתה תפוצת העתון מ-50,000 טופס ל-200,000. תפקידו של עתונאי היה אחד התפקידים המועטים בחייו שלא הוצרך להתחפש לשמו, משום שהיה עתונאי מובהק, אולי אחד מטובי העתונאים העממיים באיטליה באותה שעה. דבריו היו מופנים לא אל המיעוט המשכיל והמפוכח, אלא אל ההמונים הנבערים, הנוחים להיסחף ברגשות פרימיטיביים. דווקא תכונות אלה שהבטיחו את הצלחתו כעורך רב-השפעה על ההמונים הן שהכשילוהו כמדינאי: תבונתו השטחית והאינטואיטיבית; כשרו בפשטנות ובדראמטיאזציה; העובדה שלא התענין אלא במאורעות בולטים ביותר; צרות-האופק שלו; זלזולו באמת, בדיוק, באוביקטיביות ובעקיבות, אם לא עלו בקנה אחד עם מטרותיו; כשרונו לעשות את מלאכתו בלי נקיפת-מצפון, בלי ספקות ובלי ביקורת; ובעיקר כושרו האינ-סטינקטיבי לנצל את הלך-הרוח השורר, יהיה מה שיהיה, לדעת מהו הדבר שרוצים הבריות לש-מוע, ובאילו דרכים אפשר ללבות על נקלה את רגשות ההמון. אילו היו האיטלקים אומה של קוראי עתונים, בדומה לאנגלים, היה "אוואנטי" מגיע בלי ספק לתפוצה של שנים-שלושה מיליון טפסים. בתנאים הנתונים נחשב המספר של 200,000 למעשה-נסים.

הוא עקר למילאנו עם משפחתו, היינו עם אש-תו רחלה (שלא היתה נשואה לו, כי בימים ההם סירבו הסוציאליסטים להכיר בקיומם של הכנסיה והמדינה והיו "מתחתנים" בלי טקס דתי או אזרחי), שהיתה בתה הצעירה של פילגש אביו, ועם בתו הקטנה עדה, שהיתה דומה לו מאוד — שתי עיניים גדולות ושחורות בפרצוף חיוור וגר-מי. לבושו לא נשתפר בהרבה ממה שהיה בימי לואזן. עדיין היה מתרחץ לעתים רחוקות, מתגלח רק פעמיים בשבוע, לובש חליפתו עד שבלתה לגמרי, ושוכח לקשור את שרוכיי-נעליו. הוא היה מעווה פניו בדברו, מחרף ומנבל את פיו, והיה קצר-רוח ומהיר לכעוס, ואף על פי כן הצליח, כבימי לימודיו, למשוך אליו ידידים נאמנים וחי-

טובר 1914, בלי לקבל הוראה ממנהיגי המפלגה ובלי להימלך בדעתם, פירסם מאמר מערכת התור בע מלחמה. הוא פוטר מייד מכהונתו וגורש מהמפלגה בישיבה סוערת. הוא יצא את החדר כשהוא קורא בקול דראמאטי: "אתם שונאים אותי כיוון שאי אפשר לכם שלא לאהוב אותי!"

בהון זר ואיטלקי, ייסד עתון חדש משלו, "פופולו ד'איטליה", שהחל להופיע ב־14 בנובמבר. הוא הצליח מייד לקבץ סביבו יותר חסידים משהיו לו בשעה שערך את "אוואנטי" וגם יותר קוראים. איטליה נכנסה למלחמה ב־24 במאי 1915. גם הוא יצא למלחמה, כשהגיע תורו להתגייס, ושימש כרב־טוראי ביחידת באַרסאליאָרי עד שנפצע. (יש הזוכרים כי היה מתהלך ברחובות מילאנו על קביו זמן רב אחרי שלא היה לו עוד צורך בהם). אחר המלחמה, כשעמד המיבנה השביר של האחדות המדינית של איטליה בסכנת ערעור על ידי מאבק מעמדי, קשיים כלכליים והתמוטטות שיטת המימשל הקיימת, השתמש מוסוליני בעתונו כפורקן לכל הרגשות והיצרים, כדי לקבץ אל דגלו את כל החיילים המשוחררים חמומי המוח מכל המפלגות, שקשה היה עליהם לחזור לעיסוקים אזרחיים משעממים, את בני־הנעורים אשר דימו כי נגזל מהם משהו בכך שלא השתתפו במלחמה ואת כל אלה שרצו במהפכה, בכל מהפכה שהיא ובלבד שלא תהיה מהפכה סוציאליסטית ומארכסיסטית. ב־23 במארס 1919, במילאנו, ייסד משהו שכונה "אי פאשי", ארגון תקיף ומטושטש־מטרה שאימץ לו מצע לוחט ומלא סתירות, מלא סתירות כל־כך, עד שנמשכו אחריו אנשים מרי־גנפש וחסרי־מנוח מימין ומשמאל, אנארכיסטים ושמרנים, סוחרים ואמנים. ארתורו טוסקאניני היה אחד מהם. האנדרלמוסיה שבמצע היתה בבואה לאי־הסדרים ולברק שבמוחו של המנהיג, לחוסר־העקרונות שלו ולהססנותו שאין לה תקנה. פה ושם, בערים אחרות, בערי השדה, בכפרים, החלו צעות חבורות צעירים שנכנסו בתגרות־רחוב עם סוציאליסטים וקומוניסטים. עד־מהרה קנתה לה התנועה את תמיכת השמרנים. תגרות־רחוב הפכו למעשים בכל יום.

כתבתי ביומני: "הוא נהג־הקטר, ואנו הנוסעים ברכבת. כלום יוכל תמיד לראות אם עדיין הגשרים עומדים על מכונם ואם נסחפו? נקווה למוטב". אמת, לא נתנסיתי אז בקסמו כיוון שלא דיברתי עמו. רק התבוננתי בו ימים על ימים, מקרוב, מנקודות תצפית שונות, בצבא. הוא, כמו־בן, שיחק את תפקידו של האדם בעל רצון הברזל, זל, שכמוכרו באותיות גדולות מעל קירות בתי הכפר ברחבי איטליה, "לא יכניענו לא אל ולא אדם". לאמתו של דבר היה כמו תמיד עקשן, אטום לביקורת, הולך בשרירות לבו, חשדני, ואולם גם מלא היסוסים ונוטה לקבל את הדעה האחרונה ששמע. הוא ניסה להסתיר את הססנותו ופחדו, אך צעיר הייתי מדעת זאת. חשבתו שתוכו כברו ודאי שהיה מלא היסוסים בקיץ הגורלי של 1914. איטליה היתה רתוקה לאימפריה האוסטרית והגרמנית על־ידי הברית המשולשת. הימין, השמרנים, המטה הכללי, חוגי הכספים והעסקים והממשלה היו בעד ניטראליות גמורה. הצעירים, האמנים האוואנגארדיים, אנשי האיגודים המקצועיים, האנארכיסטים, הסטודנטים, הריפובליקנים, הדימוקראטים, הלאומנים, חמומי־המוח של הימין והמתונים שבסוציאליסטים, כולם היו, מסיבות שונות, בעד מלחמה לימין צרפת ובריטניה. התרות הסוציאליסטיות לא היה בהן משום הנחיה ברורה. על הפועלים מוטל היה להתייצב נגד מלחמה בורגנית רכושנית, אך היתה עליהם גם החובה התיאורטית לעודד שואה העשויה להחיש את בואה של המהפכה הפרולטרית. העורך של "אוואנטי" חזר בתחילה על הסיסמאות הישנות "הלאה המלחמה!" "הלאה החימוש!" "תחי אחוות הפועלים הבין לאומית!". הוא הוקיע את מחרחרי המלחמה. הוא אירגן משאל בקהל קוראיו: "האם אתם בעד מלחמה או נגד?" הוא הכתיר אחד ממאמריו הסוערים: "הדוחף אותנו למלחמה בוגד בנו". אבל העתונאי שבו נתמלא היסוס בשעה שחש כי יאבד חלק מחסידיו על ידי תמיכה במדיניות הזהירה של הממשלה. הפאציפיזם לא היה חביב על אלה שהוא ביקש להנהיגם, דור המורדים הצעיר. אחרי חדשים אחדים, ב־18 באוקט"

אינך מסוגל להטיל מרות על בניך". אופיו ההססני היה ידוע היטב למנהיגי המפלגה אשר החליטו לעלות על רומא באוקטובר 1922. "אנח" נו נצא, אתך או בלעדיך. עליך להחליט", מוסוליני ני ראה לטוב להישאר במילאנו בשעה שאנשי החולצות השחורות עשו דרכם ברגל אל עיר-הבירה ולא נתקלו בהתנגדות. למחרת היום הגיע לרומא בקרון-שינה, לאחר שהמלך הזמינו להת-ייעצות. הוא הופיע בקווירינאלה לבוש מעיל הדוק בנוסח אלברט ששאל ממישהו, חותלות-רגלים וחולצה שחורה — מלבוש שבא לסמל עיר-רוב של מסורת ומהפכה. הוא אמר: "יסלח לי הוד רוממותו על שאני לובש חולצה שחורה, אך זה עתה שבתי מן המערכה שהיה עלינו להילחם, ושנסתיימה, לשמחתנו, בלי שפיכות-דמים..."

ה.

הקריירה של מוסוליני יש בה מן המסתורין, כעשרים שנה היה רודנה של איטליה, ולדיוקו של דבר מן ה-28 באוקטובר 1922 ועד ה-25 ביולי 1943. עשרים שנה הן כמעט ריווח-הזמן שבין שני דורות, מספר השנים הדרוש לתינוקות של מבוגרים עד שייעשו אנשים מבוגרים, ולאנשים מבוגרים עד שייעשו זקנים. הוא עמד בראש המפלגה הפוליטית היחידה שנתקיימה על פי החוק, מפלגה רבת שלוחות וחברים כל-כך, שהשפעתה היתה ניכרת על הרגליהם היום-יומיים של בני-אדם מעלות השחר ועד שקיעת החמה, ואפילו בשעות הלילה (מוסוליני רצה שהאיטלקים יולידו יותר ויותר ילדים וזיכה משפחות מרובות-ילדים בטובות-הנאה ופרסים), ומן העריסה ועד הקבר. הוא קבע את תוכנם של עתונים, ספרים, כתבי-עת, תכניות-רדיו, סרטים, אנציקלורפדיות. ולא היתה לו אופוזיציה.

הוא היה מחוקק יחיד, שופט יחיד, וכן צנזור, שוטר, שגריר ומצביא יחיד. הוא היה ראש הממשלה, נשיא המועצה העליונה, נשיא מועצת המיניסטרים, ובמרוצת הזמן מילא, בזה אחר זה, את תפקידיו של כל אחד מן המיניסטרים חברי המועצה. הוא היה לסירוגין, במשך שנים, מיניס-

ד.

מוסוליני נחשב למנהיג העז והעשוי לבלי חת לכל אלה, האיש שאחו ברסן ולא הרפה. לאמתו של דבר היה אכול ספקות בסתר, כדרכו; אך הבעת פניו אמרה החלטה נחושה. הוא נהם וחרק שינים. שולחן-העבודה שלו ב"פופולו ד'איטליה" היה כמין בית-נשק — רמוניידי, אקדחים למיני-הם, רובי-קלעים, פגיונות. (גם בשיא הקריירה שלו אהב כלי-נשק. בחדר-ההמתנה שליד חדרו בארמון וונציה היו מונחים על פי רוב כמה אקדחי-דו-קרב וחרבות-דו-קרב. כדי להטיל פחד על אורחיו). מאמריו ירו חיצים מעליבים כלפי הזהירים והמצניעים. לעתים קרובות היה לובש כתונת שחורה, כחסידיו². הוא כתב מאמרים תוקפניים, חירף וגידף מדינאים מתונים וכבדי-ראש, הזמין את אויביו להתמודד אתו, ניבא עתיד מזהיר למפלגה, אך מעולם לא השתתף בפועל ממש בתג-רת-רחוב. מאחורי הקלעים, בעודו שוקד להשאיר את כל הדרכים פתוחות, ניהל משא ומתן עם הסוציאליסטים ועם השמרנים, כשהוא נלחם גם באלה וגם באלה; נשא-ונתן עם המלוכנים ועם הרי-פובליקנים; עם הממשלה ועם האופוזיציה. ואין מופת חותך לכשרונו מן העובדה שהצליח לקיים מעמדו כמנהיגה של מפלגת-המונים המורכבת מסיעות רבות ושונות, כשהוא מנצח תמיד את כל יריביו האפשריים, ממש עד סופו.

מרחוק לא ניתן להבחין בכל אלה. הדמות הציבורית היתה דבר אחד — המנהיג העשוי לבלי חת, המתייצב אל מול הסכנה בראש לוחמיו — והדמות האישית היתה דבר אחר, הידוע למעטים בלבד. (ברור שסתירה זו לא נעלמה מעיני אשתו, רחלה, שלימים היתה מתלוננת לפניו — כך סיפר לי אחד מבניו לפני שנים רבות: "אתה משליט רצונך על ארבעים מיליון איטלקים, אך

² מנהגם של האיטלקים ללבוש חולצה בעלת צבע מסויים במדים פוליטיים ראשיתו בגאריבאלדי, אשר בשנת 1843 הלביש את הלגיון האיטלקי שלו במונטוידאו שנלחם אז לעצמאותה של אורוגוואי, במלאי ישן של חולצות שחורות שנתפרו מלכתחילה בשביל עובדי בית-המטבחיים. באיטליה לבשו חולצות שחורות העובדים ברכות, במפעלי הפלדה ובסדנאות.

איטלקיות רבות, שהיו בלב ים, לא קיבלו הודעה על כניסת איטליה למלחמה ונתפסו מייד. הטנקים שלו היו קטנים, חלשים ואטיים, חדירים לאש מכור נות'יריה; הוא בחר בהם כיוון שהיו זולים יותר ובאותו מחיר קיבל יותר טאנקים. הוא אמר שהם מהירים יותר מן הטאנקים הכבדים, "מתאימים יותר לתגובות המהירות של החיילים האיטל"קים". לא היו לו נושאות-מטוסים. המטוסים שלו היו טובים, אך מספרם היה מבוטל; ונבצר ממנו לחדש את המלאי במהירות. הם היו צעצועים מחוכמים, דגמים מהודרים מלאכת-יד של מכוני-איים, שהיו מתאימים למיסקרים של ימות-שלום, ולא מוצרי תעשייה שאפשר לייצרם במהירות הדרושה לשעת חירום. הצי שלו, שהצליח באורח פלא להתנהל בכוח עצמו במשך שנים, היה יעיל למדי, אך לא גדול וחדיש כל צרכו כדי להתמודד עם ציי המדינות שהתקיף. באניות האיטלקיות לא היו מכשירי ראדאר, ומה שגרוע יותר — הצי האיטלקי לא חשד כלל שהמצאה מעין זו קיימת; וכיוון שכן נעשו האניות האיטלקיות מיפגע נוח וקל לאניות הבריטיות, מטווח רחוק או בלילה.

גם אלמלא נסתיימו עשרים שנות המשטר הפאשיסטי בשואה, היו ההיסטוריונים תוהים מן הסתם על מיעוטם המתמיה של הישגיו הממשיים. מה עשה מוסוליני בכל הזמן שהיה בידו? אכן הוא שקד על עבודות ציבוריות, הקים גמלים, מסילות ברזל, כבישים, בתי ספר, אוטוסטרادات, אוכלים מצבות-זכרון, בתי-חולים, רשתות הש"קייח וניקוח, בניני ציבור, גשרים וכיוצא בהם. כמה מאלה היו טובים ומועילים, ואף עוררו התפעלותם וקנאתם של ידידים ואויבים. אולם גם לפני תפיסת השלטון בידי הפאשיסטים יובשו ביצות, נבנו מסילות-ברזל ופוחו תעשיות באיטליה בידי הממשלות הליברליות, ועוד קודם לכן בידי הבורבונים של נאפולי ובידי הממשלות הכושלות של האפיפיור. אם ננכה מסך-הכל את המפעלים שהיו מן הסתם מוקמים בין כך ובין כך, יימצא שתרומתו של מוסוליני, עם כל חשיבותה, מצטמקת במידה ניכרת. ועוד יותר היא מצטמקת אם נזכור כמה מן המפעלים הללו היו

טר הפנים, מיניסטר החוץ, מיניסטר הצבא, הצי וחיל-האוויר; הוא חלש על עניני המשק בתפקידו כמיניסטר הקורפורציות. אותם מיניסטריונים שלא עמד בראשם סרו למשמעתו בעקיפין. הוא ראה את כל הנעשה באיטליה כהכנה לקראת המבחן הסופי, מלחמת העולם הגדולה במלחמות שהיו מעולם, המלחמה אשר לא עשה דבר כדי למנוע אותה, אשר צפה אותה בדיוק שנים קודם שפרצה, ואשר ראה אותה בעין יפה. הצבאות אשר הוא היה מפקדם העליון אורגנו, אומנו וזוינו על ידו לצורך ההתנגשות; הם נסתייעו בארגון הכלכלי והתעשייתי אשר הוא עיצב אותו לתכלית אחת ויחידה זו; הם שאבו עידוד ממכונת התעמור לה שהיתה פרי המצאתו ואשר הוא ניהל אותה שתי עשרות-שנים; הם הוסיפו לסור למשמעתו בזמן המלחמה, ומילאו את הפקודות שיצאו מפיו ומפיהם של גנרלים אשר הוא עצמו בחר בהם.

הוא נחל תבוסה, למעשה, מידי אדם אחד ויחיד — הוא עצמו. חסר-אונים היה נוכח האוייבים החזקים ממנו אשר הקים על עצמו, ונוכח בן-הברית החצוף אשר הוא עודדו וטיפחו, כשאין לו אלא המשאבים הזעומים אשר הוא עצמו הכשיר, התעשיות אשר הוא עודד וכלי-הנשק אשר הוא תיכנן וייצר, הוא נתקע בבוץ על-ידי עצמו בתור מיניסטר החוץ (הוא שגה באופטימיות יתירה בהערכת המצב בעולם), בתור מיניסטר הצבא (הוא שגה בבחירת המפקדים, האסטרטגיה וכלי-הנשק), בתור מיניסטר הפנים (הוא הפריז בהערכת נכונותו של העם האיטלקי לסבול ולמות לשם מלחמה שלא היתה מובנת לו), בתור מיניסטר התעמולה (הוא האמין למה שנאמר בעתוננים שלו), ובתור ראש המפלגה הפאשיסטית (סבור היה בחפזו כי פתר כל חידות העולם המודרני).

תותחנים איטלקים במדבר המערבי נלחמו בתותחים שיוצרו במפעלי סקודה בשנת 1908 כנגד תותחים אמריקניים ובריטיים מן החדשים ביותר. מוסוליני לא היו לו לא חמרי-גלם, לא דלק ולא מזון למלחמה ממושכת, וחסרו לו ספינות-המשא הדרושות להובלת אספקה לזירות-המלחמה המרוחקות שברר לעצמו, כיוון שספינות

רוגין. בשעה ששאלות דוחקות נשארו ללא פתרון, היו כמה בעיות בדויות באות לעולם שנה שנה ונפתרות באורח מזהיר: כך, למשל, נאסרה על האיטלקים לחיצת-היד (רק ההצדעה הפשיסטית היתה מותרת), מלים זרות נעלמו משלטי-הרחוב ומן השימוש היומיומי (פנסיונה מילטון ברומא געשה מילטונה), והמלה *lei*, פניית הנימוס בגוף שלישי יחיד, נאסרה על-פי חוק באיסור גמור ונמחקה מכל ספרי הדקדוק.

ג.

מה ההסבר לחוסר-הפעולה ולא-היעילות של הפאשיזם, ומה שורש כשלוננו? מוסוליני לא היה שוטה. הוא היה ערמומי, מהיר ללמוד, חשדני, פיקח. הוא היה מסוגל לתפוס מצב מורכב ברגע עים מספר, לעמוד בהצלחה בפני יריבים תקיפים, לדעת בחוש מה ההחלטה הנכונה במצב מסויים. אולי לא היה חרוץ למדי בעבודה. חשד זה עלה בלבי יום אחד, לפני שנים רבות, ברור מא. הסעתי במכוניתי חייל. "לאן?" שאלתי. "לא פאלאצו וונציה", אמר. שאלתי אותו לשם מה. הוא הסביר בפשטות כי הוא בן-עירה של הטבחית של מוסוליני, ועליו למסור לה חבילה מאת בני משפחתה. "האם אתה רואה את הדוצ'ה כשאתה מודמן לארמון?" שאלתי אגב שיחה בטלה. אני, כעתונאי, ראיתיו כמובן לעתים קרובות, אך רק בטקסים רשמיים, כשהוא מוקף אנשי פמלייתו ולבוש מדים. "הו, כן", ענה החייל בשלווה. "אני רואה אותו תמיד. תמיד הוא נמצא בחצר, ומי שוחח עם הנהגים והשוערים". נדהמתי. קרוב לשער שבמקרה נתגלה לי אחד מסודות-המדינה הכמוסים ביותר. כיום יודעים אנו כי הניחו את האור בחדר-עבודתו של מוסוליני אפילו כשלא היה שם — וכדבר הזה אירע לעתים קרובות — כדי לטפח בעם את האשלייה כי הוא חוסך שינה מעייניו כדי לשקוד על רווחתם ושלומם.

ייתכן כי ההסבר האמתי לכשלוננו הוא שלא היה כאן כשלון. הוא נחל תבוסה במלחמה, הודח מן השלטון, איבד את ארצו, את פילגשו, את מקומו בהיסטוריה ואת חייו, אך הוא הצליח ב-

טעויות מעיקרן, שנעשו מטעמים פוליטיים או לצרכי ראויה ולא לשם תוצאות מעשיות; ומה רבים ועצומים הסכומים שנעלמו בכיסיהם של קבלנים לא-ישרים. בסופו של דבר נמצא איפוא שכלל ההישגים הפאשיסטיים בתחום זה אינו כלל וכלל לפי ההמולה שנתלוותה להם, לפי המור-ניטין שלהם ולפי המחיר המוסרי ששולם בהם.

והרי מאחורי מראית-העין של מודרניזאציה והשקעות בתעשייה הוסיפו מיליוני איטלקים לחיות חיי דחקת כמימים ימימה, ומרבית הבעיות היסודיות של איטליה עמדו בעינן. אותן הבעיות שרק לרודן ניתן כביכול לפתור אותן, הבעיות הקשות באמת, עמדו בעינן או אף החמירו ונתגברו: הבערות, "המאפיה", הקדחת, מעשי-השוד, נחשלותו החברתית והפוליטית של הדרום, אי-השוויון בחלוקת ההכנסה, החקלאות הפרימטיבית והמיבנה התעשייתי הבלתי נאות.

גישתו של מוסוליני להרבה מן הקשיים הגדולים של זמנו היתה באופטימיות וקלות-דעת במקצת. ההוראה הראשונה שקיבלתי בשנת 1930, כשהצטרפתי לצוות הכתבים של "קוריירה דלה סרה" בלונדון, היתה: "אל תזכיר את המשבר הכלכלי העולמי". אלה היו דבריו ממש של מוסור ליני, והם נמסרו לכל העתונאים, זו היתה השיטה שבה טיפל באחד הקשיים החמורים ביותר של השעה. זוכר אני כי שאלתי את עצמי מה היה מתרחש אילו חדלה העתונות האיטלקית להזכיר את האוקינוס האטלנטי: כלום היו האיטלקים טובעים כשהם מנסים להגיע לניו-יורק על אופניים? כשנסעתי כעבור שנים אחדות לסרדיניה נאמר לי לכתוב על כל מה שלבי הפך, מה שאני רוצה, חוץ משני ענינים שהם בבחינת הס מלהוד-כיר: שודדים ומלריה. אלו היו שתי ההופעות החשובות ביותר בחיי האי. קל היה למחוק או-תם מן העתונות. אולם, תהיתי בלבי, כיצד ניתן להתעלם מהם במיסמכים ובסטטיסטיקה הרשמיים? ברור שלא התעלמו מהם, אך הם הופיעו בשמות אחרים. השודדים כונו בשם "לאטיטאנטי", כלומר בורחים מפני החוק, והמלריה ניתן לה שם "פברה איטרמיטנטה", היינו קדחת-סי-

תגא עתיקה; הוא היה סובב על עקב מגפו בעל הדרבן כאילו אדרת ארגמן ארוכה נגדרת אחריו. הוא לא נתייגע לעולם, אך לעולם לא נרצה נינוח.

הצלחתו היתה מדהימה. הוא היה מקובל על הבריות באיטליה יותר מכל אדם לפניו, וודאי גם אחריו. תמונותיו נגזרו מעתונים ועתונים מצוירים והודבקו על הקירות בבקתות אכרים דלות, לצד המדונה ויוסף הקדוש. נערות היו מתאהבות בו כמו בכוכב קולנועי. הבולטות שבמימרותיו נכתבו באותיות של קידוש לבנה על כתלי הבתים בכפרים למען יקראו הכל. אחד מעוזריו קרא לאחר ששמע אותו מכריו מעל הגוזזורה, במאי 1935, כי חבש נכבשה ורומא חזרה להיות בירת האימפריה: "הוא דומה לאל... " "דומה לאל? לא, לא", אמר אחר. "הוא אל".

זוכר אני אותו, יום אחד, בשעת תמרונים צבאיים בלאנגא, בשנת 1932, כשהוא עובר מישור חשוף ורחב ידיים מכוסה שלף צהוב שבקצהו נראו במרחק גבעות ירוקות, עצים ומגדלים של כנסיות כפריות. אכרים באו במרוצה מכל עבר, סמוקי פנים, גושמים בכבודות, לראותו, לגעת בו, להריע לו. אחד ממזכיריו צעד בעקבותיו ובידיו נרתיק עור, שגדלו בדיוק כגודל שטרות בני אלף לירה, והיה מושיט שטרות אל עלובי המראה שבהם במחוותו של קוביוסטוס החולק קלפים. עד מהרה צעד מוסוליני בראש תהלוכה בת אלפי אנשים נרגשים, צועקים ומניפים ידיהם. פניו היו קפואים במסכת התקיפות הרגילה. אמהות הניפו תינוקותיהן לפניו כדי שיראה אותם או יגע בהם, כדרך שעשו לפני המלכים בימי הביניים. במקום אחד באו במרוצה נזירות, צעיפיהן השחורים והארוכים מתנופפים ברוח, ובידיהן טנאי אפרסקים שזה-עתה נקטפו להגיש לו. הוא קיבל את המנחה בלי תודה, בלי הטיית ראש וכלי חיוך, ומסר את הפירות לאנשי פמלייתו. מי שהיה עד לכך לא ישכח לעולם את מראה ככרות הערים המלאות המונים מאזינים לדבריו; הראשים היו סמוכים זה לזה כעין אבנים בפסיפס, וכל העינים פונות לנקודת מוקד

בר שנשא נפשו אליו מתחילת כיבוש השלטון. משאת-נפשו לא היתה להרבות בטחון ושגשוג בארצו. גם לא לארגן את איטליה לקראת מלחמה מודרנית ונצחון. המטרה אשר לה הקדיש את חייו היתה לשחק תפקיד מזהיר, תפקיד מרעיש-לב בות. וזאת הצליח לעשות על הצד הטוב ביותר. אין להשוות אותו לקרומול, לושינגטון, לקאוור, לביסמארק, או לטאליראן, אלא לאחד השחקנים הגדולים כגון ארנסטו רוסי ותומאסו סאלויני, או לאיש-התצוגה האמריקני פ. ט. בארנום. הוא היה פרשן ססגוני של תפקידים הירואיים בסגנון השחקנים הטראגיים או הבאריטונים האופרתיים הגדולים של המאה התשע-עשרה. פאולו מונאלי, בעל הביוגרפיה הטובה ביותר של מוסוליני, כתב:

האיטלקים ראו בו רק את הטנור המצויין שהיו להוטים אחריו כדרך שהיו להוטים שנים קודם אחרי קארוננו וטאמאניו. וכדרך שנוהגים הבריות בטנורים, התמוגגו מן הנעימה ומן הטונים היפים והממושכים שלו, בלא להשגיח במלים, אך אילו האזינו ביתר תשומת לב לא היתה השואה שבאה עליהם מפתיעה אותם. שהרי הוא הקדים והכריז עליה.

הוא שיחק תפקיד רב-אנפין — את תפקידו של מוסוליני, תערובת הירואית של קונדוטירי רייניסאנסי, הוגה מפוכח נוסח מקיאבאלי, מנהיג מיעוט מהפכני נוסח לנין, דיקטטור תקיף בדע-תו, עריץ הומאניטארי, מאהב נוסח קאזאנובה ואדם-עליון נוסח ניצשה. לימים הוסיף על הרפ-רטואר שלו את הגאון הצבאי נפוליאון, והתוצאת ידועות; ובאחרונה, זמן-מה לפני מותו, את מחדש החברה הסוציאליסטי. הוא לא היה לא זה ולא זה ולא זה. בסופו של דבר, כשחקן זקן, לא זכר עוד מה הוא באמת, מה הוא מרגיש, מה הוא מאמין ומה הוא רוצה. אוגו אוגיאטי, מבקר-אמנות משכיל ואדם אנין-טעם, שרחש חיבה למוסוליני, נוהג היה לומר בשנות השלושים: "כשני רואה אותו אני מהרהר תמיד כי שרירי פניו ודאי כואבים מאוד בלילה, כשהוא פורש לחדרו". מוסוליני שיחק תפקידים בלי הרף — בזאת יכול להבחין כל מי שעיניו בראשו: הוא היה מהלך, טופף וצועד כשחקן-טרגדיה הלבוש

בין עובדות החיים העכורות גדל במידה מסוכנת. אחרי עשרים שנות דיקטטורה עדיין לא ידעו הבריות כי, לאמתו של דבר, אין מוסוליני פותר שום בעייה. שיכורים היו מתעמולה וממיבצעים מזהירים. רובם קיפחו או שכחו את כושר השיפוט העצמאי. אלה מהם שהתפתחות הדברים עוררה בהם פחד התנחמו במחשבה כי הוא ישנו, בפאלאצו וונציה, האיש אשר "לא ינום ולא יישן", העובד בכל מאמצי כוחו ודואג שלא תארע שום תקלה שאין לה תיקון. כל אדם ראה תמיד לפניו את קלסתר פניו השופע בטחון, מתנוסס על כל קיר חשוף, על כל בד קולנוע. רבים בטחו בו שימנע התמודדות ממשית, ושואה, וכי לא הפך את איטליה למעצמה ממדרגה ראשונה, חמושה היטב, בעלת מצביאים מצויינים, שאימתה על אויביה? וכי אין הוא האדם הגדול ביותר שנוול באיטליה מעולם? וכי אין הוא, כמורם כולם, "אחד שלא ירמו אותו"?

המנסה לברר מה באמת אירע, על כרחו שישתבך במבוך פסיכולוגי מורכב ויתבלבל על ידי משחק-מראות איטלקי, מראות המשקפות זו את בבואתה המסולפת של זו. אין ספק, ראשית כל, שמוסוליני הוליד שולל את העם. המירמה שימשה לו מכשיר שלטון, אכן כל המדינאים הגדולים נעזרו מומן לומן בסילופים, בפירושים כוזבים ובשקרים. אלא שמוסוליני שיקר יותר מן המדינאים שקדמו לו, קצת יותר ממתחריו בני-זמנו, וודאי פחות מהיטלר. חוץ מזה היה איטלקי מובהק: גם הוא, כמו הקהל שלו, אהב הצגות מפוארות, התמוגג ממצעדים צבאיים גדולים, מיפגני צי ואסיפות-המונים נלהבות בככרות הערים. גם הוא האמין בסיסמאות שהשמיע. גם הוא התפעל מן הסטאטיסטיקה המזוייפת, גם לבו רחב למשמע דברי הרהב הריקים, וגם הוא התרגש עד דמעות למשמע נאומו של עצמו. אף הוא לא ידע להבדיל בין מראית-העין לבין המציאות, בין הציפוי המלוטש לבין עצם העץ, האמת, גם לגבי דידו, היתה מה שנראה לעין ומה שרוב הבריות רוצים להאמין.

ההצגה שהציג היתה בהכרח חדשה ומפתיעה

אחת — אל הגוזזטה או הדוכן שמעליו היה נושא דברו. מראה מבשר-רע ומפחיד היה.

ז.

עכשו אנחנו צוחקים בראותנו אותו ביומני-קולנוע ישנים. אפשר שאמנות הראווה שלו הייתה כאותם מיני יינות שאינם מאריכים ימים וריינים עומדים בטלטול, אלא הם מצויינים לשתייה בשנת התקנתם ובמקום מולדתם. הטכניקה שלו היתה רעשנית וססגונית, מעשה נערות מגוחכת, אך עזת-רושם; היא גרמה עינג לקהל שלו, להמוני הפלבאים הנבערים אשר מקרבם צמח, האיטלקים הפטריארכאליים מן הכפרים וערייה השדה שהתגעגעו אל השלווה העתיקה שניטלה מהם עם המהפכה התעשיינית ומלחמת העולם הראשונה; הועיר-בורגנות "הצבועה והריי-אקציונית", כפי שכינה אותה מאריו מיסירולי, שרצו לעסוק בענייניהם הקטנים ולהניח לאחרים את הדאגה לבעיות הגדולות; האינטלקטואלים לחצאין והלאומנים הנכזבים שראו השפלה לעצמם בכך שמוולדתם היא ארץ ממדרגה שלישית למרות שמה המפואר, ארץ הנוחלת תבוסות מידי יריבות מפוארות פחות, אך יעילות יותר. אין צריך לומר כי טכסיסי המשחק שלו לא היו מכורים נים לאנשים בעלי טעם ותרבות. אך אנשים אלה, באיטליה, היו מיעוט מבוטל; רבים, כמנהיגם בנדטו קרוצ'ה, התנגדו בתוקף למשטר הפאשיסטי; רבים נידונו למיתה בגלות או למאסר עולם; רבים נתנו ידם למשטר, מהם מתוך פחד ומהם מתוך בקשת טובת-הנאה.

תחילה היתה זו מלאכה קלה. לא היה כל הפרש בין מראית-העין ובין המציאות. הרבה דברים אמנם נעשו. כמה מן הבעיות הקלות זכו לטיפול נכון. המצב באיטליה הוטב. תנאי-החיים היו משתפרים והולכים. מוסוליני ירש מן הממשלה הקודמת ביורוקרטיה טובה. באותו זמן עוד היה נכון לשמוע עצה טובה. לימים נעשתה המלאכה קשה יותר ויותר: המצב הבינלאומי נעשה מסוכן ומורכב יותר. הריחוק שבין הראווה המבריקה, הטקסים, הנאומים חוצבי-הלהבות, ו-

סיכוי מתקבל על הדעת; שניהם היו קרובים לנצחון, למרות קשייהם העצומים.

מוסוליני לא היה לו אף צל של סיכוי. אמת, הוא היה סבור כי המלחמה קרובה לסיימה כש נכנס אליה ביוני 1940; הוא סמך על עזרתה של בעלת-בריתו האדירה בשעת-צרה; הוא סמך על חושו ועל מזלו הטוב. אבל כל רודן שיש בו מקצת זהירות ראוי לו להיות מוכן לקראת נסיבות בלתי-צפויות. הוא לא הביא אותן בחשבון כלל. ראוי היה לו לדעת שכבר קרה כמה פעמים שגרמנים נוצחו במלחמות, ושיש סיכוי שקול כי ינוצחו במלחמה אם תימשך זו זמן רב למדי. הוא העלה בדעתו אפשרות כזאת זמן-מה, בראשית המלחמה, כאשר עוד היתה איטליה נייטרלית, וידע זאת ברור בסופה. הוא הסביר לידידיו ועוזריו: "הגרמנים מיליטאריסטים הם ולא חיילים. הם עתידים לנחול מפלה. אילו היו פוליטיקאים מחוננים כפי שהם אסטרטגים מחוננים, היו נעשים אדוני העולם לפני מאות שנים". מה שלא ידע מוסוליני כלל הוא הדבר שידע כל נספח צבאי בכל שגרירות זרה ברומא — שאיטליה אינה מוכנה כלל למלחמה. מה סינוור את עיניו?

ה.

הוא לא העלה בדעתו אף פעם כי כל ההצגה שלו אין מאחריה ולא כלום. הוא לא ידע כלל עדי-היכן איטליה היא חסרת-אונים, בלתי מזוריינת ומעורערת ברוחה. הוא חשב בתום לבו כי יוכל למלא תפקיד הגון בצבאו הכושל, בגנראלים המתרפסים שלו, בתותחיו המיושנים, במטוסי-הצעצוע ובטאנקים העשויים פח שלו, ובתעשיותיו הרפופות. מצב דברים זה אין לו הסבר. שהרי לא היה לא טיפש ולא מטורף. אף שהיה תשוש במקצת והזיקן קודם זמנו בגלל חייו הסוערים, פרשות האהבים שלו (קלארטה פטאצ'י הפיעה בחייו ב-1936, כאשר היה הוא בן חמשים ושלוש והיא בת עשרים וארבע), וב-ריאותו הרופפת (הוא סבל מעוית-קיבה עזבנית, שגרמה לו מכאובים קשים ברגעי משבר), ידע בדרך כלל יפה את הנעשה סביבו. אלא שהוא

תמיד. רק בשקדו על כך שיהא הקהל שלו מעוניין, נרגש, תוהה, נפחד ולא משתעמם, ניתן לו להשכיח מלבם את אבדן חירותם ואת עוניים המדכדך, ללכד סביבו את רובם, להחליש ולפגל את האופוזיציה, ולהבטיח את הסדר בתוך המדינה ואת קרנתה בחוץ. ברי, אילו בחר במדיניות מפורחת הכרוכה בקרבנות של ממש ובמשמעת חמורה, בהודייה שקשיים אין לבטלם על ידי שימוש במלים, על ידי תחבולות של אחיזת-עין גים ועל ידי הודעות רשמיות אופטימיסטיות, אלא הם טעונים לימוד שקדני של העובדות, תיכנון זהיר ועבודה קשה, אילו עשה כן קרוב לודאי שהיה מקפח את מעמדו. אולם מכל מקום לא היה מוסוליני האיש שיחשוב על תכנית אפרורית מעין זו, וודאי שלא היה מסוגל להגשימה. השיעמום היה הורס אותו. לכן יכולים אנו לומר כי לא כל משחק-הראווה משלו היה, פרי שגיונותיו. הרבה מזה נדרש על ידי העם עצמו; על-כרחו השמיע להם את השקרים שציפו לשמעם, סיפק להם את הבדיות המפוארות שחפצו להאמין בהן בשלב מכריע ודראמאטי בהיסטוריה שלהם; ואף עצם התפקיד ששיחק לא היה כולו פרי בחירתו בלבד, אלא נקבע על ידי משאלות-לבם של איטלקים רבים, כי היה בו משום הגשמת משאלות-לבם הכמוסות ושיכון פחדיהם הסמויים. בכל רחבי איטליה התנוססו שלטים שהכריזו: "דוצ'ה, אתה — כולנו!" והיה בזה יורתר מקורטוב של אמת.

אי אפשר היה לו שלא יושחת על-ידי ראוותו ועל-ידי האנשים שסבבוהו. ירידתם של כל קיסרי רומא החלה ביום שבו עלו לדרגת אימפרטור. הרבה מנהיגים גדולים בעבר, הלומים מהכרת חשיבותם וגודל תבונתם, מדמים כי לא יטעו לעולם, מוקפים עדת חנפים, סופם שנכשלו ונפלו במשגה גורלי. כל אחד מהם הסתכן בזמן מן הזמנים סיכון רב מדי. נפוליאון התקיף את רוסיה והיטלר ניסה להילחם שתי מלחמות בשתי חזיתות. אבל נפוליאון והיטלר עמדו בראש המנוגנון הצבאי היעיל והעצום ביותר של זמנם, אשר עדי-הנחיל תבוסה לכל אויביהם. לשניהם היה

מתרפסים. וביחוד רבים התנפנים באיטליה, שבה ניה נזקקו מאז ומעולם לאמנות החנופה הז לשם התקפה — כדי לזכות בטובות-הנאה, לסלק ירי-בים ולזכות בשררה ועושר; והן לשם התגוננות, בדומה לדג-הדיו הנזקק לדיו, כדי לסנוור ולבל-בל את אנשי השררה, הרודנים והעריצים. אבל רוב האישים הגדולים יודעים בסכנה המקיפה אותם. כל אנשי השררה באיטליה, שררה מכל סוג שהוא, אפילו ראשי כפרים, יודעים כי החיוכים, השבחים, המתנות והתרועות לא להם הם נית-נים, אלא לשררתם. ורובם משכילים להתגונן מפ-ני התוצאות ההרסניות. תורה זו לא למד מוסולי-ני לעולם. משוכנע היה יותר מדי בגדולתו. הוא רחש חיבה רק למי שלא הזהיר אותו מפני הס-כנות הנכונות לו ולא ניסה מעולם לומר לו את האמת. וכיוון שכך היה מוקף תמיד בחנפנים ה-מובהקים ביותר באיטליה. ולא כולם היו שקר-נים. כמה מהם היו סתם שוטים שהאמינו במה שהם אומרים. מהם קיוו בכל לב כי הם דוברים אמת. כי מוסוליני הוא באמת הגדול בבני דורו וכי בסופו של דבר יהיה הכל שפיר. הם החניפו לו גם כדי להסיר דאגה מלבם. אחרים היו סתם שקרנים חסרי מצפון.

ט.

בסופו של דבר היה מוסוליני חי בעולם דמיוני משלו. הערים שביקר בהן הוכנו בקפדנות זמן רב לפני בואו; הראו לו רק דברים ואנשים שהיה בהם כדי לגרום לו קורת-רוח. את כל השאר טר-חו להסתיר. הוא לא ידע כי ההמונים הנלהבים המקבלים את פניו בתרועות קיבלו תגבורת של גדודי שוטרים שחורי-חולצות ואלפי ניצבים ש-הובאו יום קודם לכן מן הכפרים.

השיטה היתה משוכללת ופעלה בשופי כל כך שאיחזה גם את עיני היטלר. ההכנות לביקורו בשנת 1938 נמשכו ששה חדשים. איטליה כולה שופצה כדי להיראות לפני הרוזן הגרמני בפנים חדשות. אסור היה להניח בה דבר מיושן ומכוער. הרחובות שנועדו למעבר המצעדים תוכננו ונבנו מחדש כתפאורת-בימה, הבתים נצבעו וקושטו ל-

פשוט, לא ידע את העובדות. אך דבר זה נגרם מרצונו. הוא לא רצה לדעת את העובדות. הוא לא ידע מאומה על ההכנות הצבאיות של איטליה. הוא שקד לשמור את הדבר בסוד מפני עצמו. הוא הוליך את עצמו שולל. אך סייעו לו בכך המיניס-טרים שלו, הגנרלים שלו, הופעות-הראווה, ה-מצעדים, אסיפות ההמונים, והעם.

בתחילה היה מנסה, מזמן לזמן, להבקיץ את מסך ההתרפסות של עושי-דברו, והאמתות-לח-צאין והכזבים הרשמיים. כל עוד היה אחיו אר-נאלדו בחיים (הוא מת בשנת 1931) וכל עוד היה נפגש עם ידידים ועמיתים ותיקים וגלויי-לב, עדיין לא הגיע ניתוקו מן המציאות לממדים מסו-כנים. אבל מעט מעט גברה עליו האווירה המש-כרת של מעמדו הרם. לא היה בכוחו להתגונן מפני תוצאותיה ההרסניות. הוא, שהיה אלוף בא-חינת-עינים, לא תמיד גילה אחיזת-עינים שנה-גו בו אחרים, וזה, כמובן, שורש הדבר. כוח-ה-עמידה שלו בפני תרמית, שלא היה גדול ביותר מעולם, נתמעט והלך עד שנעלם כליל.

בחדשים הראשונים לשלטונו, בשנת 1923, חזר אחד השגרירים האיטלקיים הוותיקים מג'נבה, שם ייצג את איטליה בדיון על הפיקוח על גאזים מרעילים. כשנכנס השגריר נשוא-הפנים לחדרו של ראש-הממשלה הצעיר לא נשא זה את עיניו משולחנו והוסיף לכתוב. סוף סוף, משעברו רג-עים ארוכים, הרים את עיניו מעל הנייר, זקף סנטרו ופלט: "מה הם הגאזים המסוכנים ביותר, אדוני השגריר?" השגריר השיב בחומרה: "קטו-רת היא הקטלני שבכולם, הוד מעלתך". לא עבר זמן רב ושמו הופיע ברשימת היוצאים בדימוס. ברוב השנים נעשה מוסוליני, כאחד שהתמכר לסמים משכרים, משועבד לגמרי לאותו גן-עדן מלאכותי אשר יצר למען אחרים. משנה לשנה נזקק למנות גדולות יותר של חנופה וכזבים. לב-סוף הגיעו הדברים לידי כך, שהשקרים הגסים והמבחיילים ביותר — אם רק סייעו להאדרת דמות עצמו בעיניו ואישרו את משפטיו הקדומים — נראו לו כביטוייה הפשוט והברור של האמת. ברי, רוב האישים הגדולים מוקפים חצרנים

י.

מוסוליני הורד מכס השלטון באיטליה ב־25 ביולי 1943. רק ימים אחדים קודם לכן פלשו צבאות בעלות־הברית לסיציליה. כל מושבותיה של איטליה אבדו. הצבא האיטלקי מוגר ברוס־יה, בבלקנים ובאפריקה. התקפות אוויריות מרוב כוחות הניחו את איטליה מרוטשת ומשותקת. הר־גרמנים עצמם לא קיימו אלא נסיגות של התגור־ננות, כשהם נוהגים היסכון רב בכל המשאבים המשקיים והצבאיים שעוד נותרו להם. כל עתור־די המפלגה הפאשיסטית השתתפו בפגישה גור־לית של המועצה העליונה, שבה ישב ראש הר־דוצ'ה, מראהו עייף, כחוש, ומטושטש. הוא הש־מיע הערכה אובייקטיבית, או כמעט אובייקטי־בית של המצב, ללמדך כי עד סופו נתקיים בידו הכושר העתונאי לאמיד את מצב הדברים; אבל דבריו נאמרו כאילו דיבר על ארצות אחרות, מל־חמות אחרות, מנהיגים אחרים וזמנים אחרים. נושאי־כליו תבעו למסור את הפיקוד על הצבא למלך. מוסוליני העתיר והפציר, ניסה לקנות את לבם, איים עליהם, כשהוא מרמז על תיקים מל־אים סודות מרשיעים שעל שולחנה, אף התחנן לפניהם לכבד את זקנתו ("בעוד ימים אחדים אהיה בן ששים"). לבסוף קיבל את הדין.

למחרת היום קיבל אותו ויקטור עמנואל במ־עונו הפרטי וציווה לאסור אותו. כאשר נודע הר־בר לא פרצה מרידה פאשיסטית. חסידיו הנאמנים לא קמו להגן עליו בזרוע. איש לא קיים את הר־שבועה הפאשיסטית: "אני נשבע להגן על המ־הפכה בדמי". דבר לא אירע. ההצגה בסתיימה וה־קהל התפור בשקט. ההמונים ששו וצהלו. מוסר־ליני הועבר ממקום אחד למשנהו, תחילה לאחד האיים, אחר כך למלון־נופש בהרי האברוצים ש־נבנה על ידו בשביל מחליקים על השלג, מתוך כוונה למצוא מקום שהגרמנים לא יוכלו להגיע אליו. אך הם הגיעו אליו, אף שלא היה כביש למלון ורק רכבת־כבלים חיברה אותו עם הר־פלה. מוסוליני בא אל מטהו של היטלר בפרוסיה, הודה למשחררו, והועמד בראש ממשלת בובות, הריפובליקה הפאשיסטית של צפון איטליה.

אורך מסילת־הברזל ממעבר הברנר ועד רומא. החיילים שהשתתפו במיסקרים נבחרו בחירה קפ־דנית. מרביתם היו כחולי עינים וגבהי־קומה, להראות לאורח כי גם האיטלקים הם בני הגזע הארי. (רק את המלך, למגינת לבו של מוסוליני, אי אפשר היה לשנות. הוא היה נמוך ובעל חזות מטושטשת. ואולם הוא היה הצפוני היחידי בין כולם, ועיניו התכולות העידו על הדם האוסטרי והגרמני הרב שבעורקיו). החיילים המשתתפים ב־מיצעד זויינו בכל כלי־הנשק שהיו במדינה. כולם היו לבושים מדים חדשים.

מן הפורסמות הוא שדעתו החיובית של היטלר על שותפו, על ההכנות הצבאיות של איטליה ועל מסירותו של העם האיטלקי למשטר הפאשיסטי ולציר הביאה אותו לידי כמה חישובים מוטעים, שאחד מהם הביא עליו מן הסתם את תבוסתו. ב־סוף המלחמה הגיע היטלר לידי המסקנה שהנצ־הון ברוסיה נשמט מידו משום שהתחיל במערכה באיחור של ארבעה שבועות; הוא התחיל באיחור של ארבעה שבועות משום שביזבז זמן כדי לה־ציל את האיטלקים שהיו שקועים עד צוואר ב־אלבניה, בהתקפתם על יוון שלא היתה מוכנה כל צרכה. אם אמנם נכון הדבר, רשאים אנו לר־אות את מוסוליני כגאון הצבאי השלילי הגדול ביותר מעולם, אשר במו ידיו ולבדו הנחיל תבו־סה לשתי אומות גדולות, לארצו ולגרמניה.

הוא נהנה מראוות השלטון יותר מהיטלר. הוא היה מגחך בהנאה למראה הכתבות על קי־רות הבתים, כביכול המלים הן באמת ביטוי רצון העם. הוא היה קורא בלהיטות את דוחות השגר־רים מחוץ־לארץ, שכתבו רק הדברים שרצה לה־אמין בהם. הוא קרא בקורת־רוח את העתונים שלו. קל היה להתפתות. פעם אחת, בימי המל־חמה, עיין במספרים שבתזכיר, שהיו אמורים ל־סכם את סך הכל של תותחים חדשים המצויים בצבאו, ועירער עליהם. אין באיטליה תותחים רבים כל כך. זאת הוא יודע ברור. סגן מיניסטר המלחמה שלו, גנראל ערמומי, אץ להשיב: "לא, דוצ'ה, נפלה כאן טעות. זהו מספר התותחים ש־תעשייתנו אומרת לייצר בקרוב". נחה דעתו.

בתשואות נאום שנשא באחד התיאטראות. אבל העם פנה לו עורף עתה. סכנה היתה להישאר ב־עיר. הוא החליט לברוח עם קומץ חסידים נא־מנים לוואלטלינה או לשוויצריה. עד הסוף היסס ונתקשה להחליט. מה יהא סוף הרפתקתו?

כמו קולא די ריאנצו פסח גם הוא על שתי הסעפים: מות־גיבור או בריחה בורגנית? וואל־טלינה היא עמק צר באיטליה שקצהו הצר חודר לתחום שוויצריה. נקל היה להגן עליו בחזית קצרה בקומץ חיילים. שם יוכל לערוך קרב אחרון, בעזרת בני־לוייה אחדים, או, אם ישנה דעתו, יוכל להגיע לחוף־לארץ אחרי הליכה של שעות ספורות בהרים. לבסוף, בדומה לקו־לא, החליט לשים מבטחו בכשרון־המשחק שלו: להתחפש ולהימלט. הוא החליט לנסוע ישר לש־וויצריה, בלי לבטל עוד זמן במעשי גבורה חס־רי־תועלת ועקובים מדם, ולקחת אתו את כל כס־פו ואת כל המיסמכים המועילים שברשותו. ה־מסמכים אשר יסייעו לו להטיל פחד על המדי־נאים של בעלות־הברית ולהגן על עצמו אם יו־עמד לדין כפושע־מלחמה. הוא נתגלה ונאסר על ידי פרטיזנים בדרך המוליכה צפונה לאורך חופי אגם קומו, מסתתר במשאית גרמנית, לבוש מעיל כבד של קצינ־זוטר גרמני וחבוש קסדה גרמ־נית. קלארטה פטאצ'י נאסרה אתו.

שניהם נורו למחרת בבוקר, לייד השער המ־קושט של וילה מהודרת. האשה ניסתה לסוכך עליו בגופה ונורתה יחד אתו. הכסף והמיסמכים נעלמו ועקבותיהם לא נודעו. הגופות נלקחו למי־לאנו ונתלו, בדומה לקולא, כשרגליהם למעלה, מעל גגון של תחנת בניזין, עם גופותיהם של שאר המנהיגים הפאשיסטיים שנתפסו ונהרגו באותו כביש בדרך בריחתם לשוויצריה.

שלוש עשרה שנה קודם אמר מוסוליני לאמיל לודוויג: "כל אדם מת מיתה ההולמת את אופיו". מוסוליני הוליך שולל את העם, זה היה פשעו. אך המישגה הגורלי ששגה היה זה שלא ידע כי גם העם מוליך אותו שולל. בני־עמו הוליכו אותו אל השואה שהיתה הדרך יקרת־המחיר ביותר, אך גם הדרך היחידה שידעוה, כדי להיפטר ממנו.

מטהו היה על אגם גארדה, מקום נוח לנסי־גת־פתע, בדרך ישרה אל מעבר ברנר. החדשים האחרונים של חייו היו קודרים. הוא ידע כי הכל אבוד, ידע כי נכשל כשלוך אישי, כי המשטר שלו הטיל את איטליה למלחמה מוטעית, בזמן מוטעה, בעודה חסרת נשק לגמרי; וכי המשא־בים הנפשיים והחמריים המועטים שהיו בנמ־צא, ובתוכם גבורת־לבם של אלפי חיילים, בזובו במיבצעים חסרי־שחר שמקורם בשאיפתו של אסטרטג חובב להראות לבעל־בריתו כי גם הוא גאון. עתים ביקש למצוא לו צידוקים: הקו־לר תלוי באיטלקים, אמר, באופיים הרך, בסלי־דתם מכל פעולה תקיפה; אין הם צאצאיהם של הרומאים העתיקים, אלא בניהם של עבדים, אספ־סוף של צמיתים ובני־תערובת. הוא חלם על שיבה לשלטון, אז, אמר, ייפרע מכל אויביו, בעזרת ה־נשק הסודי שהכינו הגרמנים. הוא לא נתן דעתו כלל על הענינים השוטפים, הוא קרא ספרים רבים, כתב שורה ארוכה של חיבורים חסרי־ערך — מאמרים, מסות, כתבי־התנצלות, זכרו־נות, מהם שנועדו לילדים. הוא לא היה מעונין אלא בדבר אחד בלבד — במקום אשר יינתן לו בהיסטוריה. ישו הנוצרי, נפוליאון, קיסר? לכך היו מכוונות שאלות מסוייגות שהיפנה אל מבק־ריו. הוא לא הזכיר את קולא די ריאנצו. גם את איש־הראווה בארנום לא הזכיר. כמעט יום־יום היה מבקר את קלארטה פטאצ'י בכפר קרוב. הוא היה חולה. עייף ומיואש. הוא ידע כי בא הקץ.

יא.

ואכן בא הקץ ב־25 באפריל, 1945. הגרמנים חתמו בחשאי על הסכם שביתת נשק עם בעלות־הברית, מאחורי גבו, והחלו מסגירים עצמם לידי בעלות־הברית כשבויי־מלחמה. הוא ניסה לנהל משא־ומתן על שביתת נשק נפרדת באמצעות ה־ארכיבישוף של מילאנו, אך עד־מהרה נתחוויר לו שאין בידו שלטון כלל והבין כי אין לו ברירה אלא להסגיר עצמו. הוא שם מבטחו בנאמנותם של אורחי מילאנו אשר הריעו לו ברחובות בהת־להבות שלא נפלה הרבה מן ההתלהבות הישנה רק חדשים אחדים קודם לכן, בינואר, וקיבלו

חוק המושבים: הגבלות וסיכויים

נוכח מערכה על דמות החברה

גדעון לויטס

מטעם תנועת המושבים שהוטל עליה ניסוח טיוט טה מורחבת. כעבור שנתיים, עם פירסום הצעתה, קמה התנגדות רבה שהצריכה התערבותה של מפלגת פועלי א"י. בשנת 1963 מונתה ועדה מי טעם המפלגה ובראשה שר המשפטים שנתחייבה להכין טיוטה חדשה. לאחר ששמעה את כל הצדדי דים הכינה ועדה זו את ההצעה שאושרה ברוב מכריע עלידי ועידת תנועת המושבים בבאר טוביה בספטמבר 1963. מרכז המפלגה החליט בפברואר 1964 לתמוך בהצעת חוק זו בכנסת. והנה בראשית אפריל נתכנסו במושב אורות אלף מתנגדים לחוק (ובראשם ראובן יפה ויצחק גורן) והקימו אגודה להגנת חירויות-היסוד של חברי המושבים. במאי החליטה מפלגת "חירות", וביוני החליטה המפלגה הליבראלית להתנגד לחוק המושבים בכנסת.

עם היסודות המשפטיים שעליהם עומד המושב היום נמנים חוזי הכירת הקרקע בין המתישבים לבין הקרן הקיימת, הרשומים בספרי האחוזה הי ממלכתיים; תקנות האגודות השיתופיות; תקנות מס הכנסה למושבים וחבריהם. מלבד סעיפי חוק אלה ואחרים ומלבד כלל מערכת החוקים הנוגעת לחברי המושב כאזרחים ולמושב כרשות מוניציפאלית, קיים במושב משעת היסודו תקנון ("חוק") פנימי מוסכם המיוסד על אופיו כטיפוס מקורי של ישוב חקלאי שיתופי.

מטעמים היסטוריים ופוליטיים לא נתמזגו עד כה היסודות בחוק הרשמי הנוגעים למושב עם ה"חוק" הפנימי המבטא מהותו. בתקופה שלפני המדינה, שבה קמו והתפתחו המושבים והקיבוצים בארץ, לא היה מקום לצפות כי שלטון המנדט יטרח בהכנת חוק שיבטא ויטפח את מגמותיה המיוחדות של ההתיישבות היהודית. על כן אימצו להם הקיבוצים והמושבים את הצורה המשפטית

"הצעת חוק המושבים" הוא פרק מפרקי החוק המוצע לאגודות השיתופיות, המכיל פרקים למור שב, לקיבוץ ולאגודות השיתופיות למיניהן. מטרת החוק היא להביא במקום פקודת האגודות השיתופיות משנת 1934 חוק חדש, שיהא הולם את אורח החיים והנהוג באגודות השיתופיות למיניהן ויגדיר את חובות חבריהן וזכויותיהם.

פרק דיני המושבים יהא אפוא ראשון הפרקים בחוק המוצע שיגיע לשלב חקיקה מעשי (הוא הוגש לעיון שרי הממשלה כתזכיר להצעת חוק עוד במאי). והנה פרק זה חולל תסיסה שלא היתה כמוה בתנועת המושבים, עורר תשומת-לב ניכרת בציבור כולו וגרם להתארגנות פוליטית ברורה של תומכים ומתנגדים סביבו. לעומת זאת, פרק דיני הקיבוצים, שעובד כהצעת ועדה בין-קיבוץ, צית במשך שלוש שנים והופץ בקיבוצים לעיון, עדיין לא הגיע לשלבי חקיקה ממשיים.

פירסום הנוסח הרשמי של פרק דיני המושבים (כמוצע עלידי רשם האגודות השיתופיות במשרד העבודה), ואי-פירסום שאר הפרקים, מצמצם כרגע את תחום הדיון, אך גם דיון מצומצם יושפע בהכרח מן ההשקפות החברתיות השונות. מכאן חשיבות הויכוח שהתקיים עד כה על החוק, ומשי מעותו החברתית הכללית.

יש מקום להבחין בשלושה מישורים בוויכוח על הצעת חוק המושבים: המצב המשפטי, המציאות במושב ועתידו החברתי, והמאבק הפוליטי סביב החוק. כל אחד מהם הוא תחום בפני עצמו והוא חלק ממסכת כללית. בצדם יש מישורים משניים ואישיים שאין טעם לערבבם בדיון זה. דיינו בקדי שיי הבעיות הכרוכות בחוק, שעליהם מעיד אף עצם העובדה כי ניסוח החוק נמשך כשבע שנים. טיוטת הצעת החוק נוסחה עוד בשנת 1957 (על-ידי עמי אסף המנוח). בשנת 1960 נתמנתה ועדה

בסניגוריה על החוק הושמעו גם טענות משפ"טיות (ביחוד במאמרו של ד"ר יצחק ויינס, "זכות הקנין בנחלה ובמושב" ב"דבר" מיום 11.5.64) הסותרות חוות-דעתם של חברי ועדת לשכת עורכי הדין ולפיהן ישפר החוק המוצע בהרבה את מצבו החוקי של הפרט במושב היום. במצב החוקי הקיים תיתכן הוצאת חבר מן האגודה במושב על-פי החלטת האספה הכללית ואין לחבר זכות ערעור על החלטה זו. החוק המוצע מגביל את העילות להוצאת חבר ומעניק לו זכות ערעור מלאה בפני בתי המשפט. כמו כן מובטח בחוק המוצע שבעל משק היוצא מן המושב מרצונו או בעל-כרחו יקבל תמורה מלאה עבור משקו, ואף זכויות הירושה וההורשה רבות מן הקיימות כיום.

מהות המושב

מבחינה משפטית זו השאלה המכרעת בהצעת חוק המושבים: מהו מושב, והאם החוק המוצע מספק את צרכיו וצרכי חבריו? מתנגדי החוק טוענים, שיוזמיו מנצלים את מכשיר החקיקה כדי להוסיף הלכות שאין להן דבר עם המושב, וטענה זו מעידה שיש כנראה חילוקי דעות עמוקים על מהות המושב. בויכוח עורכי-הדין על סעיפי ה"חוק משתקפות בודאי ראיות חברתיות שונות. אך נניח כי יש יסוד מינימאלי מוסכם להגדרת המושב — אותו מושב שבו חיים ויחיו, כפי תקוותנו, גם בעתיד תומכי החוק ומתנגדיו כאחד — והוא קיום סדרי שיתוף בהספקה ושיווק ועזרה הדדית במושב. כיצד מבטא ומשרת החוק את היסוד הזה?

ניתוח זהיר של הצעת החוק — תהיה ההשקפה החברתית עליו אשר תהיה — מראה כי אין הוא יוצר שום מסגרת של כפיה לענינים שהיו חוץ לגדרי היתר ואיסור במושב עד היום. שהרי אין מצב של איש הישר בעיניו יעשה במושב היום, אלא רק קיום, שאין בו מן האחדות והרציפות, של חוקים ותקנות פנימיים וחיצוניים שונים. לעורמת זה עובדה היא כי יתרונותיו וחסרונותיו של החוק המוצע לפחות משקפים הם את יתרונותיה וחסרונותיה של שיטת החיים במושב עצמו — מה

הקרובה ביותר לאורח-חיייהם, היא האגודה השי"תופית, למרות אי-ההתאמה שנתגלתה במציאות בין המישור הפנימי ובין מישור הערכאות. הנסיון הנוכחי להגדיר ולבטא את צורת החיים המושבית בחוק אחיד עורר חוות-דעת ומאמרים רבים ומנוגדים. בחות-דעת של שלושה עורכי-דין (חברי ועדה מיוחדת שהוקמה על-ידי לשכת עורכי הדין כדי לעיין בהצעת החוק של ועדת דב יוסף) נמתחה ביקורת קשה על החוק. נאמר שם בין השאר כי יש בו פגיעה בזכות הבעלות של החבר במושב בצורת אפשרות הפקעה לא על-ידי המדינה אלא על-ידי מסגרת מצומצמת של מושב ותנועה בעלת צביון רעיוני. היחיד צפוי איפוא לאימת אבדן רכושו מחמת חילוקים רעיוניים.

עוד נאמר בחות-דעת זו כי הגבלת זכות הירושה היא בגדר פגיעה ביסוד מושג הבעלות ומשמעותו לאדם העובד הרוצה להנחיל נחלתו לבניו. מעשה החקיקה בכללו יהא בו משום שלילת זכות יותיהם של בעלי הרכוש במושב כיום ופגיעה לאלתר בערך רכושם. מתנגדי החוק המוצע נאחזו בטענות אלה וכיוצא בהן והוסיפו אותן על התחמושת שברשותם במאבקם הרעיוני והפוליטי. התביעה הראשונה בהחלטות של כינוס המתנגדים במושב אורות היתה לזכות קנין מוחלטת ובלתי מסויגת של חבר המושב על נחלתו. כמו כן נתבעה זכות החבר במושב להתדיין בבתי משפט ממלכתיים, ונתבע חופש התארגנות מלא במושב ומחוצה לו.

תומכי החוק מסתמכים על נימוקים משפטיים אחרים וראייה חברתית שונה מיסודה. שר המשפטים (דב יוסף), שהיה יושב-ראש הועדה אשר הכינה את הצעת החוק, הסביר כי מעיקרו נוסח החוק על יסוד עקרונותיו של המושב, שהוא שונה במהותו מצורת החקלאות הפרטית. לאחר הכנסת תיקונים בהצעה זו על-ידי רשם האגודות השי"תופיות במשרד העבודה, הובאה ההצעה המתוקנת לדיון במועצת המרכז החקלאי, שם נתקבלה ואושרה. תנועת המושבים הפיצה בקהל חבריה את נימוקי פרקליטיו של משרד המשפטים לתמיכת החוק.

ימי המושב היו חברים בעלי מקצוע (שהם בגדר יוצאים מן הכלל לגבי ההגדרה ה"נוקשה" של המושב), והחוק חוזר ומגדיר מעמדם כחברי מושב שאינם חקלאים. החשש של מתנגדי החוק היא שסובלנות זו, שהיא גורם המקיים את שלמות המושב לא פחות מן ה"עקרונות", תיפגע על-ידי החוק, שהוא מטבעו מכשיר נוקשה יותר. (מלבד זה אין ספק שיש רבים במושב היום המעדיפים מסגרת רופפת על מושב "טהור" בחסות חוק נוקשה). היש הצדקה לחששות אלה?

כל חוק נוצר לשרת בני אדם, ואם אין החוק עושה זאת ואין הוא מביע ומספק שום צורך חמרי או רוחני, לא ישרתו בני אדם את החוק. החיים חזקים הם יותר מן החוק, ואם אין הציבור יכול לעמוד בו בחוק למעשה, לא יישמעו בני אדם להוראות החוק. אין חוק אידיאלי, והחוק שניסוחו בהיר ונהיר ביותר ניתן לפירושים מעוותים. מטרת בתי המשפט היא לפרש את החוקים, אך בתוך המושב עצמו יידרשו, כאז כן עתה, אותם כוחות הסובלנות, היושר והשכל הישר, שהם צור רך-חיים גם בלי החוק. ככל חוק עלול חוק המושב בים להיות מכשיר-עזר למושב לניהול עניניו או מקור פורה סכסוכים.

עוד חשש קיים על רקע צורת השיפוט המוצעת במקרה ערעור של חבר על החלטת אספת המושב להוציאו. ועדת הערעורים המוצעת על-ידי ועדת דב יוסף מורכבת משופט בית-משפט מחוזי כיר-שבראש, נציג תנועת המושבים ונציג ההסתדרות החקלאית. החלטותיה מתקבלות ברוב קולות, דבר המאפשר דחית דעתו של השופט. הצעת החוק כפי שנמסרה על-ידי רשם האגודות השיתופיות בפני מועצת המרכז החקלאי, מזכירה את קיומה של ועדת העררים אך אינה מפרטת הרכבה או צורת פעולתה. יש להקפיד במפורש בעת החקיקה על שמירת סמכויות ההכרעה בידי השופט, כדי שחברי המושב הבאים בפני הערכאות יהנו מזכויות שוות לכלל אזרחי המדינה.

האם עשוי החוק לחזק את ערכי המושב? בוועידת באר טוביה נאמר מצד המתנגדים (מפי

שזין כן במצב המשפטי הקיים. אין איש יכול לטעון כי החוק המוצע כופה אותו להצטרף למושב או להשאר בו נגד רצונו. הויכוח המשפטי מצטמצם איפוא בהגדרת מהות המושב וביטויה בחוק.

ציר המאבק המשפטי על הצעת חוק המושבים הוא, אם לתת גושפנקא חוקית לזהות בין המושב ובין האגודה השיתופית בתוכה. כאן מתנגשות השקפות ואידיאולוגיות מנוגדות. הנוהג במושב משעת היסודו היה לקיים זהות מעשית בין השני יים, משום שמייסדיו ראו בו יותר מאשר מושבה או חבורת אכרים שאינם מתחייבים בשום חובה חברתית של שיתוף ועזרה הדדית. לדעת אחד מראשי המתנגדים (ראובן יפה) מיוסד המושב על הנחלה הפרטית, האגודה השיתופית בתוכה אינה אלא מכשיר שהקימו החברים מרצונם ולעזרתם ולנוחותם, והאדם היוצא או המוצא מן האגודה השיתופית איננו מאבד שום זכות על נחלתו ועל ביתו במושב. לדעתו מאפשר החוק פגיעה בזכות-יסוד אזרחית זו.

השקפה זו מתקבלת מאוד על הדעת בכל חברה דמוקרטית, בלתי שיתופית. אך בתוך המושב היא פותחת פתח ליצירת כמה סוגים של חברים וכמה סוגים של אגודות שיתופיות — דבר המש-בש מלכתחילה את סדרי המושב כיחידה דמוקרטית שיתופית. אדם המצטרף למושב מתחייב ביודעין מלכתחילה לצורת חיים מסוימת, שלולא כן לא היה מצטרף אליה, או שהיה מנסה לשכנע את חבריו — אם המדובר בהקמתו של מושב חדש — להקים יחד אתו צורת התישבות אחרת. אילולא היתה הזהות בין האגודה ובין המושב עקרון-יסוד המקובל על חברי המושבים, ואילולא התקיימה הזהות באופן מעשי במשך כל שנות קיומו של המושב לא היה עקרון זה מתבטא בחוק הגנכחי. החוק היום אינו יכול לפסוח עליו מבלי לרוקן את המושב מתוכנו הקיים והמוסכם.

כאן מקום לציין כי בעבר היו מקרים מעטים מאוד של הוצאה או פרישה של חבר מן האגודה. מסגרת החוק החדש, כמסגרת הישנה, אינה מכתירה את שיטת שימושה בכל מקרה ומקרה. כל

קיבוצים) בעקבות כל התמורות הללו, בא על ביי-טויו בהצעת החוק ובהתנגדות לו.

שאלה נכבדה היא, אם החוק יעודד צרות-עין ומגמות של זיהוי אבטומאטי או חלקי בין חבר המושב לבין מוסדות פוליטיים ארציים. מידת התלות והזיקה ההדדית בין תנועות ההתישבות ובין המפלגות הפוליטיות בארץ ידועה לכל. הסיבות ההיסטוריות לנטילת תפקידים התישבותיים על-ידי המפלגות השונות אינן צריכות למצוא ביטוי בחוק חדיש. תמיד יש סיכוי שהחוק ינוצל לרעה, ואם כי שיעור הקנטרנות האישית בין חברים שונים במושב לא ייקבע על-ידי החוק, מן ההכרח לתת ביטוי חד-משמעי בחוק לחופש הדעה והביטוי של הפרט.

עוד גורם שיש בו כדי להשפיע על המושב בעתיד הוא רעיון השיתוף האזורי. האם צפויה התנגשות בין המושב (כמוגדר בחוק וקיים היום) לבין אתגר זה, על רקע תמורות טכנולוגיות, חקלאיות ואזוריות? בכל מקרה של התפתחות כלכלית וחברתית צפויה התפתחות חוקית מקבילה. אך שטות היא לחשוב כי לא יתכן לשמור את תכנו הרעיוני של המושב עקב תמורות טכנולוגיות. אפשר שבעוד עשר שנים או יותר יקיץ הקץ על החזקת משקים אינדיבידואליים ואפשר שלא. החוק אינו מונע מעבר אל צורת איגוד אחרת או מעמד מוניציפאלי שונה, אם ירצו בכך רוב החברים עם שינוי התנאים.

אופי המאבק על החוק במישור תנועתי מעיד על אי-אמון מסוים השורר בין המתישבים לבין פעילי התנועה שאינם מתחייבים (בתור פעילים) בשום חובות חברתיות בהצעת החוק חוץ מן הסעיף המגדיר סמכויות תנועת המושבים כלפי המושבים. רבים מן האחרונים הופתעו מיחס הזלזול במושבים כלפי הסעיף בחוק הקובע כי הזנחת המשק ללא סיבה מספקת תשמש עילה להוצאת חבר מן המושב. (הצעה באחת מועידות תנועת המושבים כי כל פעיל יתחייב לחזור אל משקו בתום שלש שנות פעילות בתנועה נדחתה בעבר). הויכוח על החוק העמיד את תנועת המושבים בפ-

ראובן יפה): "אני סבור ששאלות אידיאולוגיות של הכרה ומצפון ושאלות של מבנה חברתי אינן יכולות למצוא פתרון בחוקי המדינה. אני סבור שתהיה זאת גישה לא רצינית אם החברה תשליך יהבה בערכי יצירה ומוסר על חוקים. דרך המלך ליצירה חברתית הם הרצון, השכנוע וההכרה". יש בדברים הללו עירוב של תמימות עם גישה אנארכיסטית ואידיאליסטית. מאז ומעולם, בישראל אל ובעמים, נוסדו ערכי יצירה ומוסר על מערכות חוקים. כל מערכת חוקים מתפתחת כדי לבטא ולספק את צרכי החברה המשתנים מדור לדור. התאמת החוקים לחיים נעשית על-ידי חקיקה ישירה או עקיפה, כגון קביעת תקדימים בידי שופטים למקרים שאין בחוק הנחייה ברורה לגביהם. החוק הוא, קודם כל, כלי להגדרת היתרים ואיסורים וכלי-עזר ביישוב סכסוכים, אך הוא גם בגדר כלי לביטוי רעיונות ואמצעי חינוכי בעיצוב דמות החברה. ערכו החינוכי של החוק תלוי בתודעה הערכית של הציבור. אין החוק יכול לכוף ערכים על בני אדם, אך משעה שמצויה תודעה ערכית יכול החוק לבטא ולחזק אותה. הוא הדין לגבי רעיונות השיתוף והעזרה ההדדית במושב וכיצא בהן.

המצב החברתי במושב

מצב המושבים היום שונה בתכלית ממצבם של ראשוני המושבים לפני ארבעים, שלושים ואף עשרים שנה, מבחינה אירגונית, כלכלית, חברתית ודמוגרפית. נסיובו של קומץ אנשים זעיר שם נהפך להווייה כבירת מידות ברחבי הארץ. מושבים רבים הגיעו לשגשוג ושפע כלכלי, העושים לטשטוש הערכים והחובות שעליהם נבנה המושב.

כן חל שינוי נוקב בהרכבם ובמוצאם של המתישבים בעקבות גלי העליה החדשה שנקלטה במושבי העולים. לדעת רבים צמח הצורך בחוק למניעת סטיות מדרך חיים זו מתוך עצם היקפם ופיזורם של המושבים. לדעת אחרים מחייבים התנאים החדשים צורה ומסגרת רפות יותר דוקא. ברי, מכל מקום, כי הלחץ המוצבר במושבים (וב-

מיק מתוך דו־שיח של ממש בין כל זרמיה, הוֹתִי־קים והעליה החדשה, יתכן כי תבוא על שכרה בהתלכדות תנועתית מחודשת ובתודעה ערכית מוגברת.

החוק ורעיון הקואופרציה

הובעה התנגדות להצעת חוק המושבים מטעמי הרעיון הקואופרטיבי הכללי. מטרת החוק — להתאים את אורח החיים במושב והתקנון הפנימי בו לתנאי החברה כיום — נראית למתנגדים אלה כסותרת את מושג הקואופרציה החפשית וכהת־חמקות מהתמודדות גלויה על ערכים. אחד מהם (ע. פרידלנדר, מזכיר איגוד חקלאי המאגד כחמ־שים מושבים ומושבות) כתב במכתב ל"ג'רוסלם פוסט" (24.4.64) שאם תתקבל הצעת חוק המוש־בים, תתפרש המילה "קואופרטיב" כחובת פעולה משותפת שלא על בסיס רצוני אלא בכורח החוק. "תנועת הקואופרציה נוסדה על עקרון ההתאג־דות החפשית, והישגיה נזקפים לזכות רוחב השכ־לתם ונכונותם של חברי העילית לפעול במשותף מרצון כדי ליצור חברה חדשה ומתקנת". הנסיון לחוק את צורת החיים הקואופרטיבית בכוח החוק נראה לו "טראגי וסותר עצמו, אות לשלון החי־נוך הקואופרטיבי ואות לכניעת מצדדי החוק, המתאישים מיכולתם לחנך חבריהם לצורת החיים הזאת". היש טעם לנימוקים אלה? ראשית, המושב איננו רך ורק קואופרטיב רגיל. שנית, מדוע דין שתהא סתירה בין מושג החוק למושג הקואו־פראציה דוקא? אף זו, הקואופרציה אינה עוד ענינם הייחודי של בעלי השכלה רחבה, בין שהיה כך בעבר ובין שלא היה.

עניני הקואופרציה היום, במושב, בקיבוץ וב־איגוד שיתופי עירוני, נוגעים למאות אלפי אנ־שים בתחומי חיים שונים. האם חקיקת חוק הבא להגדיר את ההיתרים והאיסורים בניהול קואו־פראטיבי (הקיימים ממילא בתקנון היום) עלול להזיק דוקא? היום משמשים תקנוני הקואופרא־טיבים למיניהן מקור לזיכוחים מרים ופירושים מנוגדים, מאחר שהתיישנות צורתם ואף תוכנם הרחיקו את החברים ממרותם. אם לדון בבעי־ת היקף הקואופרציה היום, לאור דוגמה מתחום

ני בעית טיבה של ההידברות בין שליחי הציבור לבין שולחיהם.

קשיי הידברות דומים שוררים היום בין ההס־תדרות לציבור הפועלים. זה מצב כמעט בלתי נמנע כשארגון ומנגנון פקידותי מגשימים פרוג־רמה רעיונית וחברתית. הארגון חי את חייו הוא והתנועה המקורית נעשית חלק מדמותו בעיני עצמו. למעשה סובלת החברה הישראלית כולה מחוסר איוון בין המנהיגות לבין הציבור. הפנייה אל הציבור שוב אינה על דרך דו־שיח, מתוך יחס כבוד לציבור, אלא על דרך התעמולה הפולי־טית והפירסומת האישית.

תהליך זה, הגורם מטבעו להתרוששות ולהשפ־לה הדדית והעלול להסתיים בניתוק המגע, מתב־טא בתופעה שכל המפלגות בארץ נתפסו לה, ואף תנועת המושבים בכללן — להגיש מסקנות לצי־בור תחת להגיש לו חומר למחשבה. הצעת חוק המושבים נוסחה, אושרה ונמסרה בתזכיר לשרים עוד לפני שאנשי המושב מן השורה, הטרודים בעבודת יום יום, הבחינו במשמעותו. ואף לאחר הכנת הצעת החוק נשאר המגע רופף.

מגע עוד פחות תקין קיים בין פעילי התנועה לבין מושבי העולים — שהם הרוב. סכנות מרובות וחמורות כרוכות בהעברת הצעת החוק לדיון ב־תוך מושבי העולים, ואחריות כפולה ומכופלת מו־טלת על תומכי החוק ומתנגדיו כאחד בעניין זה, אך הוא הכרחי בסופו של דבר. רוב היושבים ב־מושבי העולים לא הגיעו למושבים מתוך הכרה רעיונית, אלא מחוסר ברירה כלכלית, כאשר ה־חברה הישראלית, באמצעות תנועת המושבים, הפנתה אותם לחיי המושב כדי לקדם מטרות התישבות וקליטת עליה. האם הכו רעיונות המושב שורש בתודעתם?

תהליך מעודד ביותר הוא המאמץ העקיב וה־רצוף להעלות את רמתם התרבותית של מתישבים אלה. (תהליך הפוך בקרב שכבות ציבור שונות בארץ הוא הנסיון העקיב לרדת מרמה תרבותית גאוטה למישור ליבנטיני). אך לא בכל מושבי העולים היתה ההתפתחות שווה. אם תנועת המוש־בים לא תחמיץ שעת־כושר זו לחשוב־נפש מע־

בכנסת, שוב אין להן ברירה אלא לשלב התנגדותם במערכת ההסברה שלהן ולהלחם בהתאם לכך בבחירות. שאר המפלגות נוטלות חלק שולי בשלב זה של המאבק. המפלגות הדתיות מן הסתם תתמוכנה בחוק המוצע כאמצעי להגברת הנוהג והתודעה הדתית במושבים דתיים, אך הן עלולות לשנות עמדתן תמורת פיתוי הגון מצד האופוזיציה.

המכתחן החברתי

לא יתכן פתרון נכון וצודק של בעיות המושבים, על-ידי חוק או שלא על-ידי חוק, אם לא ייבנה על ראיה שלמה וחסרת פניות של החברה כולה כיום. במשימה זו נכשלה מפלגת פועלי א"י, שחבריה ניסחו ועומדים לתמוך בחוק, כשם שנכשלות המפלגות המתנגדות לחוק. ועדת דב יוסף והועדות שלפניה ולאחריה ראו לעיניהם את המושב, אך לא את החברה שבה שוכן המושב היום. הוטלו על המושב חובות חברתיות למען שמירת דמותו שעוצבה בחברה הטרומ-ממלכתית, אף כי דמות זו רחוקה היא מדמות החברה הישראלית בימינו. אף ועדה לא הטילה — אף לא ראתה צורך להטיל — חובות חברתיות החלות על החברה עצמה. השקפת מתנגדים רבים לחוק המוצע גובשה בצורה ישירה ועקיפה מתוך ראית התחמקות זו.

שאלת המפתח הסמויה והמוסווית בויכוח על סעיפי החוק היא: ממה נפשך — או שכלל החברה הישראלית מקבל עליו את הערכים הרעיוניים שביסוד המושב כתשתית ערכית שתשתזר בחוק? קיה ותחייב אותה; או שהמושב עצמו יהיה ככלל החברה הישראלית — הפשי להתפתח על פי דינמיקה פנימית מרצון והתנדבות, דבר הטומן בחורבו סכנת התנוונות בכלל ובמושב בפרט. המסורת במושב עושה אמנם לשמירת אופיו הערכי המקורי רי וראיתו החברתית, אך תמורות חברתיות עורשות לערעורם. לדעת מתנגדי החוק אין כל הצדקה להקים בלמים מלאכותיים בתוך המושב לשם עצירת תהליך ערעורה של התשתית הערכית, כל עוד החברה כולה אינה מקבלת על עצמה משימה דומה. לפיכך קם איש מושב ותיק (אברהם

חיים אחר — כלום שיער מישוהו בשנות העשרים, כשהיה מספר כלי הרכב בארץ זעום ביותר, את מכלול חוקי התנועה והנהגות הדרושים היום?

ומניין הבטחון כי החוק ישפיע על עצם רעיון הקואופרציה לרעה או לטובה, לגיאיות או לשפלות החוק אינו אלא מסגרת ומכשיר, ולא תחליף לרעיון עצמו. החוק עצמו עלול להגביר תודעה ערכית קיימת, אך התנועה עצמה תצמח עם חוק או בלעדיו, בהתאם לדינמיקה הפנימית והזון מנהיגיה במסגרת תמורות ותקנות החלות על כלל החברה.

המאבק המדיני

בהכרח יהיה מאבק פוליטי חריף על פרק דיני המושבים ועל הצעת חוק האגודות השיתופיות, ומאבק זה עלול לתפוס מקום נכבד במסע הבחירות לכנסת הששית. יש במאבק זה כדי להבליט את ההתמודדות בין השקפות יסוד בעיצוב פני החברה כולה. לא תהא ברירה פוליטית למפלגות השונות אלא לשלב סוגיה זו במערכת ההסברה שלהן. יש קשר הדוק בין הויכוח על החוק המוצע לבין הויכוח על אופי יחסי העבודה בארץ, שאף הוא בבחינת "מאבק על דמות החברה". בשני המקרים יש ביטוי לערכי יסוד, כפי שהם נראים לאור תמורות הזמן.

תהליך המעבר מסדרי חברה טרום-ממלכתיים לחוקי מדינה מקוריים מן ההכרח שיעורר התנגדות פוליטית ורעיונית. השאלה היא, אם המדינה תכלול בחוקיה עקרונות שעליהם הושתתה חברתנו מיסודה. באיזה אופן ובאיזו מידה תיבנה החברה במדינת ישראל של היום, לאחר עליה המוגנית ושינוי דמוגרפי עצום, על יסודות חזונו של באי עולמות קודמות? קשה להקביל את ההשקפות המנוגדות לעומת הקווים המפרידים בין המפלגות השונות. אך ההזדהות צפויה היתה פחות או יותר. למפלגת פועלי א"י לא היתה ברירה פוליטית אלא לתמוך בחוק המוצע המשקף את הדמות החברתית שאימצה לה מיסודה. למתנגדי החוק לא היתה כנראה ברירה אלא לפנות למפלגות האופוזיציה כדי למצוא תמיכה פוליטית נגד החוק בכנסת. "חירות" והליברלים, משהחליטו להתנגד לחוק

שב מוצגים כלפי חוץ כתרומת ישראל לקידמת האנושות, ואלו כלפי פנים אורח החיים והערכים שעליהם נוסדו המושב והקיבוץ הם מאתנו והלאה. ללא השקפת עולם עקיבה ונאמנה בחברה כולה (ואין זאת אומרת כי כל הארץ צריכה להיות לקיבוץ או מושב), תיהפך הצעת חוק האגודות השיתופיות לחרב פיפיות בידי החברה.

עקיבות זו דין שתמצא ביטוי במישור החקיקה. לדוגמה, דרוש חוק חדש לעניני קרקעות במדינה, כדי שהקרן הקיימת ומינהל מקרקעי ישראל, המטיפים לשמירת עקרונות אגרריים המיוסדים על חזון העבר, יקיימו למעשה על-פי חוק סדיר אותם עקרונות עצמם. אין טעם לדרוש ממושב לשמור שקרקע לא יימכר לאדם שאינו מעבד אותה, אם הקרן הקיימת מתירה זאת.

החברה הישראלית בשנתה השש-עשרה היא קצת יותר אנוכית, יותר תאבה לנכסי חומר ויותר דלה בנכסי רוח מלשעבר. הקשיים העומדים בפני הקיבוץ והמושב ב"חברת השפע" הם גדולים ורציניים, גם בלעדי הערעור המתמיד של השפעתם בקרב צבור בעל רמה ערכית יורדת. מדוע בעצם שואפת החברה הישראלית לחזק את המושב והקיבוץ ואת האגודות השיתופיות על-ידי חקיקה חדשה? רק הזמן יגלה אם היו כאן מניעים כנים אם לאו. שהרי אם המטרה היא לצאת ידי חובה מוסרית ועקיפת מילוי חובות חברתיות על-ידי רכישתו וחזוקו של מיבצר ערכי, הרי החקיקה נדונה לכשלון מראש. לעומת זה אם תהא חקיקה זו חלק ממאמץ עקיב להעלות רמת הערכים וחובות הפרט בכלל החברה, יש סיכוי שהיא תשא פרי הן במושב ובקיבוץ והן מחוצה להם.

נגב מבאר טוביה) ואמר במועצת המרכז החקלאי שהיתה באפריל השנה:

"הויכוח על חוק המושבים אינו משקף נכונה את רקעו ותכנון האמיתיים. הקיבוץ והמושב נוצרו בחקר פת רבת חסד של גיאות ערכים במדינה שבדרך וב"עולם כולו, על יסוד הכרה עצמית וחפשית של מקימי הישובים הללו. השאלה הנדונה היום היא, האם נוכח שפל הערכים, נוכח אורח החיים הכללי במדינת ישראל, אינה מוטלת בספק יציבותם של ערכי המושב בעתיד? הויכוח הוא איפוא על העתיד. האם יוסיפו המושבים להתקיים גם להבא על יסוד הבנה ורצון חפשי במסגרת ובגבולות תקנון אשר תקנו לעצמם, או שיש צורך בחוקה ממלכתית שתבטיח קיומם? לכן הויכוח האמיתי אינו על סעיפי החוק, אלא אם יש צורך בחוקה ממלכתית או אין צורך בחוקה ממלכתית מיוחדת לחברי המושבים. יש לומר בודאות כי הדאגה והחרדה לקיום המושב בו משותפות לתומכי החוק ומתנגדיו. אך האם נוכח התנגשות וקטביות גדולה בין אורח החיים במדינה לבין אורח החיים במושב יש צורך להזמין חוקה להגן על המושב מפני חבריו הוא? כי על הגנת המושב מפני אורח החיים הסובב אותו אין מדברים ואין מתוכחים".

תומכי החוק טוענים שאילו היו כל אנשי המושב שב כאברהם נגב לא היה צורך בשום חוקה, אך מכיון שאין המצב כך, נדרשת חוקה. אף על פי כן אין תשובה לעצם השאלות שמעורר האיש. יתרון המתנגדים הוא בעובדה שקיבוץ אנשים, כהצטרפות רבגוניות של אינטרסים ויוזמות, שאינו יודע להביע מה הוא רוצה, מסוגל בכל זאת להביע בצורה ברורה מה איננו רוצה.

אנשי המושב והקיבוץ היום אינם רוצים להיות מושיעי החברה ואף לא שעיר לעזאזל. יש גבול לריחוק האפשרי בין אורח החיים במושב ובקיבוץ לבין רמת הערכים והנהוג של כלל האוכלוסייה. הרי זה מצב סכיזופרני כמעט, כשהקיבוץ והמו-

ויכוח על עתידה של חקלאותנו

האם פני החקלאות להרחבה או לצמצום?

חיים גבתי, משה דיין, רענן וייץ

שבעוד דור אחד תהא רמת החיים כמעט כפליים ממה שהיא כיום. ואם בעקבות היעול בחקלאות יוסיף ערך התוצרת ליחידת עבודה של אדם ב־ חקלאות לגדול בשיעור 4%, כפי שהוא גדל בזמן האחרון, הרי מאן מסקנה פשוטה, שנוכח השוק המוגבל לא נצטרך לחקלאים מרובים כל־כך.

ג. לפנינו הגבלות הטבע: קרקע, ועוד יותר—מים.

סבורני, שהבא לתכנן את המדיניות על סמך הנחות אלה טעות בידו. המערכת המביאה לידי פיתוח, תחילתה נעוצה בחינוך, במחקר, ואחר כך בתנועה, בהויי חיים, ורק לבסוף בהחלטות מדיניות קצרות־טווח.

כמה גורמים עומדים כאן למכשול: נפח השׁווקים, כמות המים והיעול בחקלאות, הגידול ה־טבעי בתוך הישובים הכפריים שאינו יכול לה־קלט בתוך החקלאות. אשר לשווקים, עומדים אנו לדעתי, על סף מעבר מודרג, אך מכריע, מחק־לאות שהיתה מכוונת בעיקר לצריכה הפנימית, לחקלאות שתהא מותאמת לתכונותיה המיוחדות של ארצנו. ולא־רצנו תכונות מיוחדות של קרקע, של אקלים, של מומחיות, של רקע אנושי, הע־שויות לפתח חקלאות ישראלית זו שבפירותיה תבטא את יתרונותינו המיוחדים.

חישבתי ומצאתי, על סמך בדיקת שווקים ב־ בית ובחוץ, שאין כל מניעה כי הייצור החקלאי אשר היה עד 1961 בתחום 800 מיליון לירות, מזה כ־180 מיליון לירות ליצוא, יהיה כעבור עשר שנים בתחום מיליארד ושלוש מאות מליון, מזה ארבע מאות מיליון ליצוא, וכעבור עוד עשר שנים—בתחום שני מיליארדים, מזה 850 מיל־יון ליצוא. אין כל מניעה שתוצרת מסוג זה ת־קלט בשוק הפנימי ובשוק החיצוני במחירים נא־

רענן וייץ: אפתח דברי בהודעה שיש בה מ־שום אני מאמין. אין אני משקיף על הבעיה של הרחבת ההתישבות והחקלאות מצד האפשר, אלא מצד הנדרש. קודם ברצוני לדעת מה יש לעשות, ואחר כך אני בודק אם אפשר להשיג זאת. ובכן, לדעתי בעית היסוד היא דמות חברתנו: לא איזה משק אנו רוצים ליצור, אלא איזה אדם. ומבחי־נה זו, לדעתי, יש לעשות הכל כדי להרחיב ב־התמדה את מסגרתה הכמותית והאיכותית של ה־חקלאות הישראלית. לדעתי, חיי החקלאות והכפר מטפחים ומגלמים שלושה ערכי יסוד: זיקת הא־דם לטבע ולסביבה, זיקת האדם לחברו, וזיקת האדם לארצו ולעמו. אם אמנם חותרים אנו לחב־רה בעלת ערכים, הרי יש לשים את הדגש יותר על פיתוח האזורים הכפריים, ולהאט את תהליך האורבאניזציה אשר גרף את כל העמים המ־פותחים. האמנם גזירה היא שנהיה בזה ככל ה־עמים? לדעתי, ניתנה לנו אפשרות היסטורית לכוון את הדברים לפי רצוננו.

מדוע החלו מפקקים בזמן האחרון בעתידם ומשקלם של החקלאות הכפר? שלושה טעמים לדבר.

א. תהליך דומה התרחש בכל הארצות המת־פתחות. היעול בתהליך הייצור החקלאי הביא לידי כך, שפחות ופחות אנשים יכולים לייצר יו־תר ויותר. תהליך זה בא, מסיבות היסטוריות, במקביל ליציאה המוגנת מן הכפר אל העיר—לא רק יציאה כמותית אלא גם איכותית מבחינת כוח האדם—והמסקנה היא שמן האורבאניזציה אין מפלט.

ב. כולנו מסכימים, שעלית רמת החיים של ה־חקלאי צריכה לבוא במקביל לעלית רמת החיים של כלל האוכלוסייה. ואין הדבר קל, שהרי זו עו־לה בשיעור 5% לנפש לשנה. פירושו של דבר,

ריים, חברותיים ולאומיים. ניתנה לנו הזדמנות היסטורית לעצור את תהליך האורבאניזציה, מ־בלי שיפריע הדבר ליעול הייצור ולשיפור תנאי החיים. לדידי, שאיפתנו צריכה להיות לראות בעוד חמש-עשרה-עשרים שנה את הארץ כשר־בע מאוכלוסייה יושב בכפר, ורואה בישיבתו זו טעם ויעוד. אם אמנם מיליון אחד מתוך ארבעה יהיו יושבים בכפר — והגידול הטבעי של הכפר יהא רק 600.000 — הרי שיהיה הכרח להביא עוד 400.000 נפש לכפר, הן מן העליה והן מן העיר. ההליכה בדרך זו היא צורך שמירת דמותנו ה־חברתית הסגולית ותשובה על ערעור הערכים "הטבעי" שבא בעקבות הקמת המדינה. הדבר נ־י תן להיעשות, מה גם שאפשר לעשותו בלי לפ־גוע בכדאיות הכלכלית.

חיים גבתי: השאלה "החקלאות — לצמצום או להרחבה" מתפצלת לכמה שאלות: אל־ף — אם פנינו, בשנים הקרובות, להרחבת הייצור ה־חקלאי או לצמצומו; ב־ית — אם פנינו לריבוי מספר העובדים בחקלאות או לצמצומו; ג־ימ"ל — אם פנינו להרחבת ההתיישבות החקלאית, או לא? אלה הן שלוש שאלות שיש קשר ביניהן, אבל כל אחת מהן מחייבת בדיקה לעצמה.

דומני שיש מפתח אחד לכל השאלות האלה ושמו המים. הוא קודם לכל שאר המפתחות, כגון שווקים וכיו"ב. הבה ננסה לראות את ההתפת־חות שלבים שלבים. השלב הראשון הוא העשור הקרוב, והשלב השני — העשור הבא לאחריו. על הראשון אפשר לדבר מתוך ידיעה מבוססת יותר. אין ספק, שבעשור הקרוב נראה בהרחבת הייצור החקלאי. הייצור יגדל, מפני שגם בנתונים ה־מוגבלים שלנו עוד לא הגענו לניצול פוטנציאל הייצור האפשרי. עם ריבוי האוכלוסייה, שמן הס־תם תגיע בסוף השלב הראשון לשלושה מיליו־נים, נייצר מזון לאוכלוסייה זו, ובודאי נגדיל גם את היצוא שיתבסס הן על המטעים הנטועים והן על אלה שיניבו בעשור הקרוב.

ההרחבה הניכרת בייצור החקלאי מותנית א־י פוא בראש ובראשונה בצריכה הגדלה של האוכ־לוסיה בארץ והיא תהיה מלווה גם בריבוי היצוא.

תים ההולמים את הייעול הצפוי ואת העליה בר־מת החיים של החקלאי.

כמו כן סבורני, שגורם המים, בטווח שאנו מדברים בו, לא ישמש גורם מגביל. התהליך ה־טכנולוגי של המתקת המים משתכלל משנה לש־נה, ועם הפחתת ההשקעות הדרושות ירד מחיר המים. מצד אחר, ערך הייצור למטר מעוקב מים הולך ועולה בענפים הקיימים, ויעלה עוד יותר בפיתוח הענפים החדשים ליצוא. דומני כי עבר־נו את סף הכדאיות, וזו תלך ותגבר מכאן ולה־בא. ואם יש ויכוח על אורך תקופת המעבר, תהא זו טעות חמורה לומר לתהליך ההתפתחות: דום. כי תנועת התיישבות אינה תהליך מכני. זו שאלה של יצירת אורח חיים. תנועה אינה נעצרת: או שהיא מתקדמת, או נסוגה אחור. ואם מציע אני להתחיל בפיתוח גם מעבר לתחומים המסתברים מבחינה כלכלית פשוטה. הרי זה, קודם־כל כדי להחזיר את האמונה לציבור החקלאי שלנו, וכדי להתחיל בישוב אזורים חדשים.

בתוך האוכלוסייה הכפרית שלנו מוצאים אנו נצני פתרונים חדשים לבעיית עתידו של הדור השני וזה הבא אחריו בכפר. הרי, למשל, המר־כו הדומם, המרכז בתוכו מפעלים ושירותים בל־בד, בלי ישוב של קבע, ושהעובדים בו מתגור־רים איש איש בכפרו. לפי שעה אמנם מעסי־קים עבודת שכירים, אבל זו תופעה חולפת. וי־כול אני לדמות בנפשי צורות מצורות שונות, המנסות להקים גשר בין הצורך לייצב את החב־רה הכפרית ולהבטיח מקום קליטה לדור הבא ולעלייה, לבין הצורך להמשיך ביעול ובהעלאת רמת החיים.

כשם שארץ־ישראל עיצבה את צורת החיים בהתיישבות למיניה — הקיבוץ, המושב והמושב השיתופי — סבורני שכוחה עמה לעצב תבניות חברתיות חדשות של שיתוף אזורי, שיסייעו ל־קיים בכפר את ההגמוניה החברתית בזכות הת־כונות המיוחדות של החיים הללו.

כללם של דברי: פיתוח החקלאות הוא חלק מן המשימה הגדולה של עיצוב דמות החברה במדי־נת ישראל, חברה שביסודה טבועים ערכים מוס־

לפחות, תהא ההתפתחות הזאת בלתי נמנעת, ו־ היא תשפיע על מסגרות ההתישבות ועל צורות החיים בהתישבות. וחשוב מאד שלא להניח את הדברים להתפתחות סטטיכית, ואולי יש להקים מראש — מתוך ראיית הנולד — את המסגרות ה־ מתאימות להתפתחות אשר תבוא עם חדירתם של ענפי פרנסה חדשים מחוץ לחקלאות, באופן ש־ ההתפתחות לא תפגום בנכסים החברתיים העיק־ ריים של ההתישבות העובדת.

אין בי אמונה שפנינו מועדות להרחבה ממשית של ההתישבות החקלאית. עם כל בטחוני שעלי־ נו לפתח בזמן הקרוב אזורי התישבות חדשים לפ־ חות בערבה ובגליל, דומני שעלינו להתכונן לכך, שבאזורים אלה נתכנן את ההתישבות מתוך גישה שונה לגמרי מן המקובלת — מתוך הנחה שכאן האפשרויות החקלאיות מצומצמות כל כך שהדגש בהתישבות יושם ממילא על פיתוח ענפי פרנסה לא־חקלאיים. אם רצוננו לראות את יטבתה או את גרופית כישובים גדולים — ואין ספק שיש להגיע לכך — הרי בטבע הדברים לא יתכן להג־ דיל את המשק החקלאי שם כמידת ריבוי האוכ־ לוסיה שם. הגידול בקנה־מדה גדול יוכל לבוא רק על יסוד ענפים אחרים.

בעשור הקרוב יתרחב איפוא הייצור החקלאי בלי ספק, ואף ההתישבות תתרחב במידת־מה באזורים מסוימים. ההתישבות בכללה תגדל במ־ דה מרובה על יסוד פיתוח ענפי פרנסה לא־חק־ לאיים, נוסף על המשק החקלאי הקיים.

אך הבעיות שתעמודנה לפנינו בעשור שלאחר 1970, או 1972, תהיינה חמורות הרבה יותר מבע־ יותינו כיום. אם בסוף העשור נגיע לשלושה מיל־ יונים, אין כל סיבה שבסוף העשור שלאחריו לא נגיע לארבעה מיליוני תושבים. אין להניח, שעד 1970 יהיו לנו מקורות מים נוספים על אלה שמפתחים עכשיו והם כוללים בתכנית. אם ננכה לפחות 300 או 350 מיליון מ"ע מים לפרדסנות ולגידולי תעשייה, היינו ליצוא, יישארו לנו מתוך כמות המים הכוללת כ־700 מיל־ יון מ"ע מים לייצור מזון. פירוש הדבר שלאמ־ תו של דבר יעמדו בסוף העשור הזה לרשותנו

ואולם הרחבת הייצור אינה כרוכה בהכרח ברי־ בוי מספר העובדים בחקלאות. אינני יודע אם יש חישובים בדבר שיעורה המדויק של ההת־ פתחות הטכנולוגית — יעול ופריון העבודה ה־ עולים משנה לשנה — בהיקף הייצור הגדל. אבל אפשר להניח מראש בוודאות, שהיקף הייצור שיג־ דל לא יחייב הגדלת מספר העובדים בחקלאות. ודוק: מספר העובדים בחקלאות, ולא המתיש־ בים. אני מניח שההתפתחות הטכנולוגית הגוברת בחקלאות תספוג את עליית התפוקה, ויתכן שמקץ עשור יתברר לנו כי הייצור החקלאי המוגדל נ־ תן להעשות במספר עובדים קטן יותר מאשר אנחנו מעסיקים בחקלאות כיום.

אין פירוש הדבר, שמספר המתישבים בחק־ אות יקטן, שהרי הייצור החקלאי בתחומי ההת־ ישבות העובדת, זו שמחוץ למשק הפרטי, מעסיק כיום לא רק את המתישבים, אלא גם אלפי עוב־ דים שכירים. ואם יתכן ייצור מורחב בפחות עובדים, הרי ייעשה הדבר על חשבון העובדים השכירים, ולא על חשבון מספר המתישבים. ואף זאת. אמנם, נוכח ההגבלות במים ובשיווק נמצ־ אים אנו בתוך תהליך של גיוון ענפי ההכנסה של המשק, וחלקם של ענפי פרנסה לא חקלאיים בתוך המערך המשקי הכפרי ילך ויגדל בתקופה הקרובה. יימשך התהליך של ריכוז הטיפול ב־ תוצרת החקלאית בתוך המפעלים האזוריים, וגם יימשך התהליך של הקמת תעשיות לעיבוד תו־ צרת חקלאית ותעשיות המייצרות את אמצעי ה־ ייצור הדרושים לחקלאות. ועוד דבר: במשך ה־ תקופה הקרובה תהא, קרוב לודאי, התפתחות רבה בענפי הנופש והתיירות, והם יתפסו מקום גדול יותר ויותר בחשבונם של הישובים החק־ לאיים.

פירוש הדבר, שעלינו להתקין עצמנו לשינויים שיתחוללו בצביונו של הכפר בארץ. סבורני ש־ התפתחות התעשייה במשק הקיבוצי אין בה כדי לחולל תמורות יסודיות באופי הישוב הקיבוצי. אולם פיתוח מקורות פרנסה לא־חקלאיים בכפ־ רים יגרור בלי ספק תמורות בכפר. וחשוב לר־ אות את הדברים מראש. בכמה מאזורי הארץ,

כות זו פירושה, העמקת הדעת, שיפור ההישגים בחקלאות, יתר חסכון במים, ניצול יתרונות אקלימיים של הארץ. ככל שנרבה לגדל גידולים יקרים לשם יצוא, יינתן לנו להשתמש גם במים יקרים יותר.

אם כך נכוון את הדברים, הרי השאלה "החקלאות — לצמצום או להרחבה", לא תעמוד לא בעשור הזה ולא בעשור הבא.

משה דיין: עלינו להבחין בין חקלאות להת-ישובות בכפר, וכן עלינו להבחין בין מאויים לבין דברים שבמציאות. ודאי, הייתי רוצה שתהיה חברה הבנויה על שוויון, ושכני ישראל יהיו יושבים על אדמתם איש תחת גפנו ותאנתו. והינה קופץ עלי רוגזו של השוק המשותף, וזה אינו יודע את האני-מאמין שלי, והריהו מחליט לא לקנות מאתנו ביצים, וחסל. וכאן לא יועילו כל הדברים היפים שאני רוצה בהם. והנה רוצה אני במדינה יהודית, שתחיה על יגיע כפיה ממש, ו-לא על "שנור". ופירוש הדבר מדינה שיש מקום בה לעולים, ושהיהודים בה יעבדו וימכרו את תוצרתם, לא בתוספת דולר של יהודי נדבן — אלא מתוך תנאי התחרות בריאה באכר ההולנדי או בפועל הצרפתי. אין טעם לשגות באשליות. עלינו לראות את היהודים כמו שהם, ולא כפי שאנו היינו רוצים שיהיו. ועל כן יש להפריד בין המחרתיים ובין היום. ותבוא ברכה על כל היודעים מה יהיה בעוד ארבעים שנה — והם לא ידעו לפני חמש שנים מה יהיה בעוד שנה. מוטב לנו איפוא שנסתפק בתכנון לחמש השנים הקרובות.

האם ידע מי מראש שיקום השוק האירופי המשותף, וכיצד יתיחסו אלינו שם? ומה יאמרו לנו בנוגע ללול ומה בדבר ההדרים, וכן הלאה? אך ביולי 1961 פירסמה מחלקת ההתישבות תכנית לבשור ושם נאמר: "הפיתוח העירוני יתחיל עתה. תכנון העיר נמצא בטיפול ועדה בין-משרדית, ו-לפי התכנית יתחילו בבניית הבתים הראשונים בעיר בראשית 1962". והנה לא נבנה שם אף בית אחד. לפי תוכנית זו הוקצו 135 מיליון מ"ע מים

כ-250 מ"ע מים לנפש לשם ייצור מזון. אם נניח שבתוך שבע-שמונה השנים הקרובות נתקדם מעט גם ביבולים גם בשימוש היעיל של המים, הרי תספיק לנוכמות זו כדי לייצר את מזוננו באותה רמה ובאותו היקף של סיפוק הצרכים הנהוג היום. ואולם אוכלוסייה של ארבעה מיליונים נפש תדרוש מיליארד מ"ע מים לייצר צורך מזון, ואז אין ספק, שאין מקום לדבר היום על פיתוח החקלאות בעשור הבא אלא בתנאי של תוספת מים. וכאן דומה המקור היחידי הבא בחשבון — על כל פנים, שאנו יודעים עליו — אלה מי הים. אך אין איש יכול להינבא היום באיזו מידה ינתן לנו להשתמש במים אלה מבחינה כלכלית.

ודאי, כולנו מקווים שנגיע לאפשרות להגדיל את כמות המים שתעמוד לרשות החקלאות בעתיד, היינו, שלא נצטרך לוותר אפילו על ייצור חלק מהמזון לאוכלוסייה, שהרי אם, חס ושלום, לא תהיה לנו תוספת מים, פירוש הדבר שלרשות החקלאות יעמוד או פחות ממיליארד מ"ע מים, וגם המיליון הנוסף שיהיה לארץ, גם אם לא יהיו חקלאים, יחפצו לשתות ולהתפרנס — ואף תעשייה ומלאכה זקוקות למים. ואז, עד שנגיע למלוא ניצולם של המים שאנחנו מפתחים עכשיו, יהא עלינו להוסיף מים שאולי בשלב הראשון יהיו יקרים למדי, אלא שברבות הימים ינתנו במחיר המאפשר שימושם בחקלאות. שימוש זה לא במ"ע הוא תלוי בנו, שהרי אם נשכיל להעלות את חקלאותנו לרמה גבוהה של אינטנסיביות ולהשתמש ולנצל ביעילות את המים, וגם את היתרונות הטבעיים של מעשינו, — כלומר, אם יעלה בידינו להגיע לתפוקה מרובה ויקרת-ערך במיני-מום מים — אולי נוכל להרשות לעצמנו את השימוש במים שעדיין הם יקרים. ככל שנגיע ל- כך, שחלקם של המים בתוך המוצר המוכן יקטן, בזכות זה שמכל יחידת מים נפיק כמויות גדולות של תוצרת, ותוצרת יקרת-ערך, יאפשר לנו הדרגה לפתור את בעיית המחסור במים במקודם יורת. מכאן שהעשור הקרוב יש לנצלו, לדעתנו, להיערכות לקראת העשור הבא אחריו. והיער-

לא תפוחים ולא דובדבנים. וחוששני שלא נוכל לייצא, בקנה-מידה הגון, את תוצרת הלול, אף-על-פי שאנו מייצרים את הביצה יותר בזול מאשר מייצר אותה האיכר האירופי. אבל היות ו אפשר לייצר ביצים ובשר-עוף בכל ארץ, מנוי וגמור עם ארצות אירופה — על כל פנים, כך טר ענות הן — לייצר להן את הביצים ואת בשר העוף בעצמן. ועל זאת הן נלחמות עם גדולים מאתנו — עם ארצות-הברית למשל — ועל מלחמת העופות מזדעזע השוק המשותף כולו. והם אמרו לנו במלוא הידידות: אל תבנו את כלכלת-כם על יצוא תוצרת הלול לאירופה, גם אם תקבלו שם מחירים טובים. רוצים אנו לפתח את ה"לול לאכרים שלנו, ולא איכפת לנו אם אתם מייצרים יותר בזול. האיכר ההולנדי דורש שלושה וחצי סנט בעד הביצה אצלו בבית, ולא איכפת לו בכמה מייצרים אותה בנהלל. והוא רוצה בזה כדי שיהיו לו טלויזיה ומכונית ושבויעים חופשיה ויהיה לו בית. והוא אומר, שהוא מוכר את הביצים שלו — יש בזה הגיון הולנדי — לפועל התעשייה בהולנד. ופועל התעשייה בהולנד חי ב"מת-חיים כזאת, שיכול הוא לשלם לו שלושה וחי צי סנט עבור הביצה שלו, כדי שגם הוא יחיה באותה רמת חיים.

זאת אומרת, התוצרת שאנו יכולים לבנות עליה היא פרי ההדר. וגם כאן אני מציע לא להתנבא מה יהיה כעבור עשרים או שלושים שנה. שהרי יש נבואות וחישובים שונים, מהם מדאיגים מאד, על ההיקף של נטיעת עצי הדר בעולם כולו. אך לפי שעה עלינו למנות בראש הרשימה פרי הדר, ככל שיש לנו שטחים ומים לכך, ואחר כך — פירות סוב-טרופיים, ירקות ופירות מסוימים בתחילת העונה ובסופה (בכלל זה, גם תות-שדה ומ"לונים ופרחים). וגם בפירות סוב-טרופיים יש לנהוג בזהירות, שלא להציף את השוק — סוף-סוף האבוקדו אינו פרי שאוכלים אותו שלוש פעמים ביום. אם יהיו לנו אמצעי הובלה זולים — שלעת עתה אינם עומדים לרשותנו — נוכל לייצא עגבניות ועוד פירות. ועוד, גם לגבי השטחים הטובים ביותר הבאים בחשבון לנטיעת פרי-הדר,

לבשור, רובם מן המוביל הארצי, אך ככל שאני יודע, יהיו אולי לשנים הקרובות 10 מיליון ל"בשור.

דומני שאין מקום לחילוקי דעות בנוגע לתצרת פית לשנים הקרובות. פריזן העבודה הולך וגדל, הייצור גדל, והצריכה גדלה, מבחינת ריבוי התוצרת ודאי שהחקלאות תתרחב, ובמשך השנים הבאות היא תייצר — אפשר לייצר הרבה יותר — לשם סיפוק התצרוכת הממשית של השוק המקומי ולשם יצוא שיהיה גדול ב-40% ממה שהוא עכשיו. גם מספר המועסקים בחקלאות יגדל, אך לא באותו קצב: לא ב-40%, אלא בשל"ש רבעי אחוז לשנה, או ב-4% בחמש השנים. זאת אומרת, מספר החקלאים בארץ יגדל, כנגד כל מאה חקלאים בארץ כיום יהיו כעבור ארבע שנים, נאמר, מאה וחמישה. ואלו אחוז החקלאים במדינה — היום יש 14% חקלאים או המועסקים בחקלאות — יקטן.

אשר למים, הרי עד עכשיו היו המים מחולקים כך, שבישובים בצפון השתמשו בכמויות מים נרחבות וברדום בפחות, כי לא יכלו להוביל לשם את המים. עכשיו עלינו לתכנן על סמך חלוקה מחודשת של המים, דבר שהוא קשה כקריעת ים סוף. דגניה חיתה במשך ארבעים שנה על מים והשקתה כל דונם שם, ועכשיו עלינו לבוא ולקחת ממנה חלק מן המים ולהוריד אותם לדרום, ו"היא אנוסה לבנות את משקה מחדש על לא עוול בכפה. אבל אם נקיים את כל תכניותינו האופטימיות ונחלק את המים מחדש, יהיה לנו גיר-עון של 50 מיליון מ"ע מים בישובים הדרומיים. מדברים הרבה על יצוא. אבל מוטב להביט בעינים פקוחות ולזכור, מה אין אנו יכולים לייצא. והרי קודם-כל תוצרת הרפת: לא נוכל לשלוח לא גבינה לדניה ולא חמאה להולנד ולא בשר-בקר לארגנטינה, משום שייצור החלב בארץ יקר הרבה יותר מאשר באירופה, ומשום ש"כאן יש להשקות כל השנה או רוב השנה, והמים יקרים, ובארצות אלו יש שטחים גדולים ונרחבים המפרנסים מאותו הירק את הרפת. אף אין אנו יכולים לייצא את הפירות הנשירים, לא אגסים ו-

תגלים לתביעות הטכנולוגיה המודרנית בלי לא-
 בד את ערכיהם. סבורני שהדבר בגדר יכלתם —
 בכושרת-תחרות וארגון גובר, בשילוב חקלאות ב-
 תעשייה, ברמת שירותים גבוהה, ואורח חיים תר-
 בותי המושתת על שויון ועזרה הדדית. הדבר
 תלוי בכוח רצוננו ובמדיניות המכוונת את הד-
 ברים.

אשר לשלב השני, דומני שעכשיו היא השעה
 להתחיל בו, ולא מחרתים, מתוך ידיעה שהעתיד
 צופן גדולות, ויש להתכונן לקראתו — בהכשרה
 טכנולוגית בחינוך, בארגון תנועתי וכו"ב. וא-
 שר למים: אם אומרים כי מתוך מיליארד וחמש
 מאות מיליון ממ"ע מים שיהיו עם גמר המוביל
 יוקצו לחקלאות מיליארד וחמישים מליון ברוטו,
 הרי זה אחד המפעלים הכבירים והמפוארים ביר-
 תר. והנה, שומרים עתודה מסוימת לצריכה, בע-
 רך מאה מיליון ממ"ע, ובצדק, אבל מה יהא אם
 נקח את העתודה הזאת היום ונביא אותה לבשור?
 היום משלמת משפחה במים בממוצע 60 לירות
 לשנה והיא משתמשת בערך בין 400 ל-500 ממ"ע.
 נניח שבעוד עשר שנים תשתמש המשפחה הזאת
 ב-300 ממ"ע במחיר זה, ונניח לשם השוואה שה-
 מחירים קבועים, עוד כהנה ממים מומתקים ות-
 שלם חצי לירה המטר המעוקב. זאת אומרת, היא
 תשלם בעד המים אז 100 לירות או 105 לירות.
 מה יקרה להכנסתה הריאלית שהיא גדלה היום
 בשיעור של 5% או אפילו רק 4% לשנה? הרי
 שמהכנסה שתגדל אולי ב-50% לעומת היום,
 ישלמו בעד המים עוד כ-60% בקירוב. וכי מה
 עושה המשפחה בתוספת הכסף? היא מוציאה או-
 תו לעתים קרובות על קולנוע וטיול ברחוב די-
 זנגוף. הוזה אומר, שיצירת המים מבחינה לאור
 מית אינה נמדדת בכדאיות לגידול המסוים
 הזוה, אלא בחשבונה של המדיניות הלאומית כו-
 לה. אשר ליצוא, דומני, שאם נכוון את מאמצי
 המתישבים ואנשי המחקר וההדרכה, שבכוחם ה-
 עלינו את תנובת הפרה הערבית ואף ההולנדית
 ל-6000 ול-7000 ליטר, אל אפיקי הגיוון והמומ-
 חיות, מתוך ניצול יתרונותינו המיוחדים, נגיע
 להישגים נכבדים, למרות כל המכשולים.

אפילו בשרון, קיימת שאלת המים. כמובן, אם
 אפשר יהיה להשתמש במי-ים, ובמחיר המתקבל
 על הדעת, אפשר יהיה להרחיב את שטחי המטע.
 אבל איני רואה זאת כמטרה קרובה.

כללו של דבר, יש להבחין בין שאיפות לבין
 שאלות הפריזון. יש לייצר ולמכור במחיר ריא-
 לי, שכן נתונים אנו במסגרת שוק מקומי ושוק
 חיצוני. התחזית לתקופה הקרובה כוללת תוספת
 שמונה ישובים חדשים בחמש השנים הבאות.
 החקלאות מבחינת הייצור תגדל, מספר המועס-
 קים בחקלאות יגדל, אבל בקצב מוקטן לעומת
 גידול התוצרת החקלאית. אחוז החקלאים במדי-
 נה יקטן, והאפשרויות להרחיב את החקלאות תה-
 יינה תלויות גם במים וגם בשווקים. השווקים ה-
 פתוחים לפני החקלאות שלנו הם שוקי חוץ ובהם
 אנו מוגבלים לסוגי תוצרת מסוימים, במסגרת
 מוגבלת. ודבר זה מחזירנו לשאלת המים הנוס-
 פים, הדרושים לנו, ובמחיר כדאי. אפשר למכור
 הכל — השאלה, באיזה מחיר.

רענן וייץ: שמחתי לשמוע מפי שני חברי
 נימה אופטימית לגבי העתיד, מי בטון גבוה יר-
 תר, ומי בטון גמוך יותר, אעמוד רק על נקודות
 השנויות במחלוקת.

לדעתי, על חברתנו להיות חברה של יעוד,
 חברה אשר בה ערכי האדם והרוח הם המצפן ל-
 כל פעולותינו. האמנם שכחנו, שבכוח הרצון הור-
 פך הרצוי למצוי? אני מערער על ההנחה שירי-
 דת הערכים בחברתנו באה מחמת העולים החד-
 שים. השמנו לב למפקד שנערך בקרב בני הנוער
 בדבר יחסם לערכים חברותיים שונים? הנוער של
 מושבי העולים נמצא הדבק ביותר בערכים —
 לא רק יותר מאשר בערים, אלא אף יותר מאשר
 בקיבוצים. שורש הרעה הוא, לדעתי, בנו, בישוב
 הותיק. יודעים אנו את ההתפרקות שלאחר קום
 המדינה, התפרקות טבעית, אחרי כל המאמץ ו-
 המתיחות ואף הקרבנות, אך הגיע הזמן לחשוב
 ולמיפנה.

כשאני מדבר על כפר, כוונתי לחברה ההת-
 שבותית, ורצוני לראות את הקיבוץ והמושב מס-

בכל מקום יש לדאוג ליצירת מקורות פרנסה נוספים על ענפי החקלאות הקיימים.

אמנם בשנים הקרובות יתחילו להגיב כמאתיים אלף דונם פרדס, אך העבודה שם ברובה לא תיעשה על ידי מתישבים. מבחינה סטטיסטית, מספר העובדים בחקלאות יגדל, אך מבחינה הת-ישבותית, עלינו להיכון בעוד מועד לבעיות רבות שנעמוד בפניהן.

מושה דיין : אם אני מסתייג מבקורת העבר, הרי זה לא משום שאני סבור כי העבר היה כולו טוב, אלא משום שמכאן משתמע כי מכאן ואילך אפשר לנהוג אחרת. הנה, למשל, בשאלת המים היה מי שהביא בשמו של מומחה אמריקני, כי מה שעשו הנבטים בסביבת עבדת היה יותר בוזל ממה שאנחנו עושים. אבל מה שעשו הנבטים היה יקר מאד. הם ריכזו אולי ארבעים דונם של מי שטפונות וגידלו בזה דונם אחד. ובדונם הזה הייתה עבודת-עבדים והם קיבלו מחיר תועפות תמורת הפרי שנקטף ביד או במגל. הם קיבלו את המחיר שביקשו, משום שאי אפשר היה להביא לשם את הירק או את התבואה במכונית ממקום אחר תוך שעתים או שלוש. כל אותה שרשרת הישובים בדרך לאילת או בדרך למצרים היתה מוחזקת אם כמשלטים צבאיים בתשלום, ואם כדי לפרנס שיירות העוברות וזקוקות למזון ולמשקה. ודאי, קיימת הבעיה כיצד לתפוש ולאגור את מי השטפונות בנגב. ועדיכ לא מצאנו דרך, ומהני דסי המים שלנו הם מן הטובים ביותר בחלק-עו-לם זה. ואף זו: גם בארצות, שאין להן בעיות מים, שיעור האוכלוסיה בחקלאות הוא פחות או יותר כמו אצלנו: הוא נע בין 9 ל-14, ובאירופה הוא יורד ב-2% לשנה. לא משום שהם אוכלים פחות או מייצרים פחות או מייצאים פחות.

אינני בטוח שהתעשייה שלנו רנטאבילית יותר מן החקלאות. אבל אם עלינו לקלוט בשטחנו ארבעה-חמישה מיליונים, הרי כ-90% מזה ייעשה על-ידי התעשייה ולא על-ידי החקלאות — בין שישבו בעיר ובין שישבו בכפר. אבל לשם כך על התעשייה להיות ברמה שתאפשר לה להתחרות

חיים גבתי : לשמע הדברים האחרונים עלול אדם לחשוב שיש לנו בארץ כמויות מים שאין אנו מנצלים אותם, ושחקלאותנו עדיין אינה מספקת את צרכי הארץ, ויש שווקים בחוץ לארץ שהם פתוחים לפנינו, ויש אנשים העומדים בתור להתישבות חקלאית, ומעכבים בידם. אבל המציאות איננה כך. ודאי, בטווח של עשר או עשרים שנה יש אפשרויות גדולות של פיתוח חקלאות. והנה בא רענן וייץ וטוען, שעלינו להתחיל לאל-ת בפיתוח אותו שלב של החקלאות המיוסד על המים שאנו רואים רק בחזונו. באופן מעשי הוא מציע לקחת "בהקפה" את המים הנשמרים בשביל האוכלוסיה שתגדל, ולהשתמש בהם, נאמר, להתישבות בחבל הבשור. ואולם זה שנים שאנו חיים על "גמילות חסדים" מסוג זה, ועד שיופעל המוביל יתברר שבצעם לא נוספה כמעט טיפה אחת, שהרי כבר הספקנו לשעבד הכל. לא מקרה הוא שאין לך היום אפשרות להוסיף למשק הצעיר בנגב, שיש לו רק 50% או 60% מתצרוכת המים, לפחות עוד 20% על חשבון העתודה. המים האלה אינם. הם רשומים בפנקסים כחוב.

כמובן, אפשר להתחיל בפיתוח הבשור על-ידי שנחסל ישובים קיימים. האם מצויים מים באיזו קרן שפע הכמוסה מעינינו? ואולם אפילו היו מעט מים ברשותנו, עדיין איני רואה את עתודות כוח-האדם המוכן ללכת ולהתישב בקיבוצים ובמושבים בחבל הבשור. גם אין אני יודע אם אפשר לנטוע פרדסים במחיר 40 אגורות מטר מעוקב מים, ואינני מכיר את היהודים המוכנים לנטוע פרדסים במחיר זה. ממילא, הצגת הבעיה הזאת כבעיה אקטואלית נראית לי כהפרזה.

אף זו : העובדה שיהא צורך בתוספת עובדים בחקלאות, אין פירושה פתרון בעיות ההתישבות. רמת המחיה עולה, הספקי העבודה עולים, ופריון העבודה עולה. ואם אנו נתונים במסגרת מוגבלת של אמצעי ייצור, נולדות בעיות. ומתוך שאני רואה אותן, הריני בא לדבר על ענפי פרנסה במשק הכפרי שיהיו נוספים על החקלאות. בקי-בוץ בעיות אלו קלות יותר לפתרון, כמובן. אבל

גידולים מסוימים, או על-ידי העברת מים מה צפון לדרום. וכאשר יבוא היום ויהיו מים מן הים, אולי יתברר שאנו עומדים בפני מציאות אחרת. אבל עובדת השנים האחרונות היתה שהחקלאות הגיעה עד מחסום אובייקטיבי, שאיש לא יכול לשנות אותו. וכאשר אספו המתיישבים החדשים את הביצים בחדרי האמבטיה וערכו הפגנות במשרד החקלאות, לא היה בכך משום פתרון לומר להם: נרחיב את החקלאות.

בנוגע להמתקת מים עדין התמונה אינה ברורה. האנרגיה האטומית יקרה מאד, לפי שעה, ויתכן כי הדרך הקרובה ביותר היא על-ידי מי-זוג יצירת חשמל וזיקוק מים. מדינת ישראל עומדת בפני שלב של הקמת מקורות חשמל גוס-פים, והשאלה היא אם אפשר כבר בתקופה הקרובה להתקינם כך שימתיקו מים באותה שעה.

אילו היינו מדינת-פלאים והיינו מנסים להגיע לשיא הרנטאביליות על-ידי חלוקת אמצעי הייצור מחדש, כלומר שכל עובד יהיה לרשותו שטח קרקע וכמות מים כפי כושר עיבודו, ודאי שהיינו צריכים לצמצם את מספר החקלאים. אבל דבר זה הלא אינו ניתן להעשות בשום מדינה, ואין אנו מעלים על הדעת שנחלק מחדש את הקרקע ואת המים ואת הלול והרפת והמטעים. ובמצב הקיים, לפי מידת היעילות שאפשר להשיג במסגרת הארגונית הנוכחית, בשינויים מסוימים בענף זה או אחר, כשמטרתנו לייצר יותר במסגרת זו, ודאי שנצטרך להעסיק גם יותר חקלאים. אבל כפי הנראה אחוז בכללו ילך ויקטן.

דומני שאין בינינו חילוקי דעות על הרצוי. השאלה היא מה אפשר לנו לעשות במסגרת ובסייגים הקיימים, ומה מותר לנו להציג בפני הציבור כשטר שאנו חותמים עליו.

וליצא את תוצרתה. וגם זו עובדה, שיש לראות אותה במקום להתעלם ממנה: בהתישבות החדשה יש ישובים שמכסת המתיישבים בהם אינה מלאה. אבל תושבי אותו המקום אינם רוצים בתוספת אנשים, שהרי אז יצטרכו להקצות להם מן המים המצויים ברשותם. הנה כפר שנועד ל-80 משפחות, ויושבות בו חמישים. אנו אומרים להם: נשלח לכם עוד שלושים. ואז הם אומרים לנו: הרי נצטרך לתת להם עוד מים, אבל אין לנו; מוטב שיהיו קצת פחות אנשים, ובלבד שתהיה לרשותנו כמות המים הנוכחית.

ולעומת זה יש עובדה מעודדת: בישובים של ההתישבות החדשה ישנה עתודה גדולה של בנים הרוצים להשאר בהתישבות או ללכת להתישבות. וראה זה פלא: ככל שההתישבות קשה יותר, למשל, בהר, יש יותר הרוצים להתמיד, אם אפשר באותו כפר, ולפחות באותו חבל ארץ, אם יינתנו להם האמצעים להתישבות. ועל כן, בשמחה אנו מציינים שיש בנים אלה, ובאנחה אנו מציינים שאין לנו האמצעים לקלוט אותם. מה טעם לנפנף דגלים ברמה? מוטב, קודם-כל, להביט לארץ ולראות את העובדות כמו שהן. כשהיה עודף בלול, תבענו מהחקלאים צמצום הלול, וכן היה בענף החלב ובירקות. ולישובים מה אנו אומרים? נקח מים מכס ונעביר לישובים אחרים. בבקשה לבטל את בריכות הדגים, בבקשה לצמצם את הבגנות. וכן הלאה. האם היה כאן פרי רשעות של מישהו או פרי סילוף של אידיאה? האפשר להתעלם מן הקרקע שעליו אנו חיים? אם באה המדינה ואומרת, שלא כדאי לנו לשלוח את הביצים לאירופה, מפני שאנחנו מפסידים על כל ביצה פי שניים מן העבודה המושקעת בה — כלום יש כאן בעיה אידיאית? כמובן, לא מן הנימנע שתבוא תפנית מסוימת — על-ידי החלפת

שני שירים

אברהם הוס

בלדה קטנה על כלבי הנפש

חורקת השן, ונב הריר.
 כלבי-הנפש יצאו לשיר.
 כלבי-הנפש מתוך שאול
 חנו מחוג ויצאו במחול.
 לשון אדמה ושער שחור.
 מעלה ומטה. פנים ואחור.
 ואני בתוך. נצב לבד.
 היום איננו. הלילה ירד.
 ואני בתוך. נצב למולם,
 ואלי משלכת נבחת קולם:
 "שלונו. כבשנו. ולא נותר.
 תן לנו גם את לבך העור.
 הב. הוציאנו. נפחד ועשן.
 בפתח ביתך נשלח בו שן."

תפילה לעני כי יעטף

לחור

אל נא תתנוני, אל גדול
 על קרקע קשה מדי לפל,
 ואם נפלתי ארצה המום,
 אנא, עזר לי שוב לקום.
 וברתח בי כעס או אהבה,
 הותר בי קמץ של גאווה,
 ואף פעם ממני אל תדרש
 את חרות-הרשע ואת צחיחות-הקדוש.
 ותן כי אסלח ולא אתנכר
 לחלשת-עצמי – ולחלשת האחר.
 הרשני למוש את ידך הצחה –
 בעצם הדעת של אי-היותך.

שלושה שירים

רנה לי

לספל קפה

הקפה נלגם עד תם
רק משקע עגמומית
בתשתית.

אוחות באגן הספל
ידי רועדה
במאמץ של זהירות.
שלא ישבר.
שלא יטף כתם עצבות שחור
על השטיח.

הקפה נלגם עד תם
במשקע
התמים
התומים...
תבוא המנחשת
ללחש לתמימים...

אני מתבוננת
בספל החרסינה
ותוהה:
כיצד משכיל זה
לשאת עצבות לא לו.
כיצד יגבה
מן העולם כלו
את היראה,
הכבוד,
ההליכות וההירות,
באמצעות
איום-תמיד
בהתאבדות -

סֶפֶל הַחֲרִינָה
הַעֲדִין
הַעֲדִינָה
הַאוֹסֵר לְנֶעֱת -
הַגָּה
בַּצַּע זְמָמוּ!
נַפֵּץ עֲצָמוּ
לְדַעַת!

וּכְבֵּר
נִצְבִים פְּעוּרֵי-סֶה
וְנִטוּי גְרוֹן
קְרוּכֵי
לְטַל מְקוֹמוּ
בְּאֵרוֹן -

ב מ ט ב ח ה ח י י ם

בְּמִטְבַּח הַחַיִּים
שׁוֹרֵר הַרְעֵב הַגְּדוֹל
אֲנִי מִבְּשֵׁלֶת אֶת חַיִּי
עַל אֵשׁ קְטָנָה.
פֶּן יִגְלֹשׁוּ
פֶּן יִשְׁחָתוּ לְאֶרֶץ.

וַיֵּשׁ הַרְבֵּה מֶלֶח
וּמַעַט לֶחֶם
הַנִּפְרָס בְּסִפִּין חֲדָה
לְפָרוֹסוֹת-שְׁלוֹם
דְּקוֹת.

הַגְּדִי מִתְּבַשֵּׁל
בְּחֶלֶב-אֵמוּ
וְדָם זֹעֵק
מִן הַחֶלֶב.

בְּמִטְבַּח הַחַיִּים
שׁוֹרֵר הַצָּמָא הַגְּדוֹל.

אני שותה את דמעותי
ואני רועה.
נתח-שמחה
בזוטו של סיר
וידי אינה משגת -

מן התנור
ריח-מאפה
עולה
מפתה -
ואני -
שלישתי במו ידי
העפה הזאת
יראה לראות -

עולים ויורדים

חלומותי מטפסים
בחוקים אפלים
של סלמי.
פתע נתקלים באיזה שלב
הם מועדים
והכרית למראשותי
הופכת - אבן.
בספורי הרומנים
אשר אקרא
אני מודקנת עם הגבורות
במהירות מפתיעה
של עשרות שנים
לשעה.

תניני הצפיות
מעמידים פני לשנים
בשמש צהרים.
רק עיניהם המלקסנות
מלעיגות ברשע:
כלום יודעת את
למה את מחכה?

חמשה שירים

יחיאל מר

שתי אבנים

הנכונות להענות לעננים העונים
 למשאלות הלב להתעוּפָה
 מפאן הרחק מעל לבנינים
 הלבנים להצטרף
 למסעות הנמונים בהיעם
 מים אל ים
 לרדת עם הגשם הראשון
 לתת מבע רטב
 לרשם על מים -

היא הנכונות להענן חזק
 ולא לזוז, לצמח כאן
 אחוז ולא נמחק,
 גבו, לשמח כאן
 לנרעיים שיטחנו עד דק
 בבוא הזמן
 בין הרחים.

שתי אבנים אשר נסלו מן השמים.

אורח

ואם אמה לבד והוא לבד
 ואם אתם לרוח מדברים
 איך תעברו בשני המדברים
 אל ים אחד?

מקסם שמצטייר לך מאד
 אינו מקסם שמצטייר בדמיונו.
 איך לא נוקשת לשונה מול כשלונו
 מנמול שנאות?

רק הגמל שצוארו ארף
 אגר נגר והוא רוה
 צופה רחוק אל הנה
 שלא ממנו יהלך.

וכך אתה לבד והוא לבד
 ושני בורות ושני צללים ואין חוסה.
 וכאז על כל פסעים יכסה
 מדבר אחד.

אומרים אלהים

אומרים אלהים
 או סדר עליון או אנוש
 משתדלים לפגש
 את הגבוהים
 חוברים לקיום.

אומרים נמלה
 או היכל דבורים או אדם
 ומתכוננים לים
 ורובצים על קללה
 ורובצים לקום

להיות בראים
 את כל הקולות
 ולשמע עוד
 את רחש הקמים
 ואומרים אלהים.

הרי אתה

תראי, איני נלחם יותר (כמעט)
 איני נושא עיני לזקבים.
 איני חוטב, ואין שבבים (כמעט)
 אני עוקף עכשו ולא עובר.

אני אומר שלום (כמעט) לכל אויבי
 ולא נשרט.

אני מודה (כמעט) לכל שובי
 כי את.

צופה, צופה בהליכות
 שלי, שבי, לבוא
 מעבר לכל פסק נדון
 מחוץ לתחרות
 ושעתה,

אל ים עיניך המלא סליחות

עם האפל שבי
אל הבוהק שבו
לשמע אל גליו ולתרכין
דגלים מול פלא ההלמות:
הרי אתה.

שיר אין קץ

שְׁלֵף לְשֵׁלֶף.
אני בשלי
על הסבל הדק.
אם עָשָׂר יְדִית בְּכָלִי
אין קץ לזמון.

ואני תדרים

תדרים
ושלם להפליא.
עָשָׂר יְדָעוּ אַחֲרַיִם
אחת ידעתי אני.

ואני תדרים

תדרים
מלאתי בחג
שְׁלֵף
ושְׁלֵף
לְשֵׁלִי -
אין קץ למזון.

שלושה שירים

מנחם קוטנר

בטרם הדיבר

ברעד סוף, בטרם הדבר,
את אדונית. העבד המפל
עם כוכבים הייתי לך עור
שוקט בסגורי ומקפל
סגור בשתיקותי כמו בדר
שבור. זר לעצמי ומערטל
לכאב, לאהבות שנואות, אדר,
הו חדש חיכני וחי, תתל
אותי בחם שברעד סוף נבט
בטרם הדבר את אדונית
שלהי החרף מעטרים עבדך
ורית תפוחים. את לבדך
פרי שתיקתך האהובה עגית
לתמיהותי אשר פרחו בשבט.

בין פיגומי יעף

בין פגומי יעף אני תושב ארעי
קצב הבגין לי זר ומתנכר
מותכם בתוך חיי ממית ומעקר
את כל משמעותי, את הבראי.

אהובי במתים, עודי גודד בין שלכות
עורות, מפות סופה ושנעון ברק.
עודי שולח את ידי אל הקרעים. אין לאחות
את זכר לכתכם אל עצמכם ורק

במלך האפלה על רקיעים, בתרגע
התהו, בהעצר הצער בפריחה
אקום מתוך עפר תחוח ומרוקן

לְהוֹרַע מִחֲרִישׁ בְּדָק תְּהַרְגֶה
אֲשֶׁר כֶּסֶה אֶתְכֶם בְּשִׁכְחָה פְּרִיכָה
וּכְעֵץ שֶׁלֹא יָדַע דָּבָר לְצַמַח כָּאֵן.

ח ר ב ו ת

טִיפּוֹן שֶׁלֹא זוֹכֵר אֶת גְּדוּלָּתוֹ,
שֶׁנֶאֱתָר הוֹפְכֶת חֲרִישִׁית,
וְטוֹב יָדִיךְ שָׁב אֶל בְּרֵאשִׁית
מֵרָדִים אוֹתִי כְּעַבְדֵי אֲדוּלָּתוֹ.

אָבֵל חִלּוּמוֹתֵי טְרוּפֵי טִיפּוֹן

בְּלוֹלֵינִי עֹרֶת הָדָּ!
בְּגִלְגֻלוֹת אֶל קִיר שֶׁקֵּט מִשָּׁח
אֲנִי יָדִיךְ תְּטוֹבוֹת עֵיפוֹ.

בְּהַרְגַע תְּבַלְהוֹת עִם שֶׁחַר
חוֹצֶת אוֹתָנוּ אַפְקִי וּמַעֲמַת
אֶת חֲרָבוֹת פְּשָׁרְנוּ. תְּרִיסָה.

עֵוִית בְּלִי נְמוּקִים עַל פְּנֵי תַמַּת.
הֵייתִי לָךְ תִּינוּק בְּעֲרִיסָה
הִנֵּה הִיא מֵתְנַדְנֶדֶת עוֹד בְּלִי שֶׁחַר

שלושה שירים

ט. ריבנר

לרגע ראינו

לרגע ראינו

עגן מעל עץ, רוח

פנינו הזרמים בנחר

איש את רעהו

מי מאתנו הלך, מי נותר

עור ושבור זרועות

פסל שאיננו יודע למות?

הזר

סליחה, אני

קאן. מה שם הרחוב? ואיך

אניע לשם? חרי זה היה

רחוב. העיר קמתה זמן רב

בסנים עסעפי. פעמונים צלצלו בעיני. בשערי

קננו קריאות האביב

כן, כאן הלכתי, זה המקום

ששכח. אלה עצי הדרורים שפרחו

בחלון השבור שהוא מתרסקות

הרבה פנים. הרבה שנים

עברו. עכשיו

אני כאן ואיזה מדבר בין צעד

לצעד

כל חכמתי עזבה אותי. סליחה

אם הטרחתי לשוא

אל יבהל האדון, כבר אמצא

אני זר, כבר הלכתי.

בַּמְקוֹם שֶׁם קִטְנִים הַעֲצִים
 בַּמְקוֹם שֶׁם קִטְנִים הַעֲצִים וַיְגַדְּלָהּ הָאֵבֶן
 בְּאֵיזֵר הַלְבָן, הַדֶּק
 קְרוּבִים לְעֵנָן הַמְּוִנָה, קְרוּבִים לְשֶׁקֶט
 בַּמְקוֹם שֶׁם שְׁקוּלִים הַמַּיִם הַצְּלוּלִים
 וְרֵיחַ הַקְּרַח
 הָאוֹר וְהַצֵּל אֵינָם אוֹיְבִים
 שֶׁם עֲמִדְנוּ, פְּסָלֵי הַרוּחַ
 גַּם זָכְרָנוּ אֶת הָעֵץ הַקָּטָן, אֶת הָאֵבֶן
 הַגְּדוֹלָה, לְדַתְנוּ
 וּמֹתְנוּ וְכָל שִׁיעֵבֵר
 בְּיַדְנוּ הַפְּתוּחוֹת

באיי סנט ג'ורג'

אהרן אפלפלד

במסעותיו הגיע צ'וחובסקי אל איי סנט ג'ורג'. איים קטנים ומופלאים אלה בדרומה של איטליה היו לפניו מיושבים. הכינוי שניתן להם, אף שמקורו נשכח מזמן, מעיד על שיעור קדושה שתלו בהם. שנים עומדים הם ריקים מאדם. הצמחיה הדלה חיה את חייה הכנועים מתחת לשמש. לפני שנים ניסו מחפשי נפט לתקוע מקדח. קדחו והסתלקו בלא להעלות דבר. מאז חי המקום במשנה דממה. אף התיירים הסקרנים שההרפתקה היא חייהם אין מגיעים לשם. שממונו של המקום נודע ברחבי האיזור.

צ'וחובסקי היה עיף ממסעותיו: רק בדידות ממושכת תוכל לספוג את רעל השנים מתוכו. בסירת משוטים פשוטה הפליג. מגורלו רצה להיפרד, ומהעייפות המטמטמת. לא ציפה למצוא שם דבר מלבד שממון אינסופי, שמש אינסופית, לישון שינה ממושכת כדי שהזמן המבשיל יעשה הכל, בלא נוכחותו כביכול.

השכם בבוקר הניף הדייג הזקן את המשוטים וים של סוף־קיץ רגוע נפרש לפניו. "אל סנט ג'ורג'" — אמר צ'וחובסקי, והדייג הזקן הבין שתייר בעל אמצעים העלה בחכתו. הדייג לא הרבה לדבר, אבל המעט שסיפר באיטלקית בעלת ניב משונה במקצת, העניקו לדבריו חשיבות שלמעלה מתוכנם.

צ'וחובסקי הרגיש את ההתקדמות בעלת התדירות המתחלפת, המושכת אותו בקרביו פנימה אל הים. תחילה חש בחילה קלה ולאט נתחלפה הבחילה במעין רגש מרומם, כאילו חייו מתקרבים לאיזו נקודת־סיום חגיגית. אלא שלא ידע טיבה של חגיגות זו, שהרי גם אל החטאים נזה לעתים בחגיגות. אמנם ידע, כי הפעם יהיה זה שונה. העלה בלבו איזו התבודדות ממושכת, נקיה מכל רבב, שתמרק את גופו הכבד. בסתר לבו האמין באיזו כפרה הצפויה לו. צייר לעצמו דמות איש, שבערב, במערה או בבקתה, יספר לו מאורעות חייו המופלאים, ושמה יהיה זה נזיר טוב לב שיוכל לגלות לו את חטאו, את אשמתו. ידע שבכך לא יכופר העוון, עמוק משתוכל יד אנושית לעקרה, אלא קיווה שבמרחקים לא־נודעים קיימת איזו רשות מאזינה — אשר לה, ורק לה, יוכל לגלות אשמתו.

לרגע חש שכבר חפשי הוא מעצמו, שוב אינו בורח אלא נוסע ומסגיר עצמו מרצונו, וכבר הפקיע עצמו מכל הקרוי עסקים ומשטרה.

עוד אמש היה חלוק בלבו אם להסגיר עצמו או להימלט. עד חצות טייל בעיירה המנומנמת, תמה על הרוגע ועל הריחות הכפריים. היה זה מראה כפרי לחלוטין, שהעלה במוחו זכר מוכר, כפרי־ילדותו שנחרב מכבר, אף מלבו. היה פוסע ושמה מכל מראה־עין. ילדים שחומי־עור התרוצצו ערומים למחצה, נשים הרות, גברים בבית קפה. השוטרים נראו לו מגומגמים במדיהם הדהויים, מעין פקחי־עירייה שלעבודה אחרת לא יצלחו. צריף המשטרה דמה לקיוסק שהצניע את משקאותיו פנימה, מפני החום. מנורת חשמל קטנה בערה בירכתי החדר.

להודיע על הימצאו כאן דבר זה נראה לו אווילי מכל. תיירים מעטים שוטטו בעיירה. בכובעיהם הקלים, הזרים, ניכרו בהמון. רעיונות בריחה לא העסיקוהו, תכניות לא היו לו. כל דרך נראתה לו אפשרית. המועקה והמתח כבר היו מאחוריו. כגלגל הפולט מתוכו באין משים סרטים ומקפלים חיש היו מחשבותיו. לרגעים היו המחשבות מתנדפות, ותנועה מואצת היתה ממלאה את ראשו בקצב חריקת הגלגלים.

הדייג שמט את המשוטים. הם היו מרוחקים מן החוף, בתוך מים רבים. "לפנות ערב נגיע" — אמר הדייג. מנסה לבחון את הנוסע ואת כוונותיו.

בני המקום רגילים לאורחים מוזרים. במרוצת השנים עברו כאן הרפתקנים, מועלים, בני אדם שהטירו נושא אותם באשר ישאם. מאז הוקם בית ההבראה בהרי פיארטה ניצורה העיירה מתרדמתה ונצטרפה בחשאי אל המסילה הראשית.

"מה יעשה בשממה" — שאל עצמו, בלבו, הדייג. צ'וחובסקי קרא את מחשבותיו.

תמיד, מצעירותו, היו הכיוונים מסתמנים במוחו. אף שלא ידע אותם ברור, שמץ ידע תמיד. ובזכות אותה ידיעה עמומה, הגיע לכל מקום. עתה היה בלב ים, הסירה התקדמה, ובעין לא מאומצת יכולת לסקור את המרחק. לעת עתה היו אלה איים עלומים, הערפל כיסה אותם.

השמש המלאה היתה בכל, אף בטיפת המים הזעירה. לא יכולת לשער קיומו של החושך, אלא שהערפל הסמיך ושמה פקעות האור שהעטו את האיים העידו יותר מכל כי בלילה מתעבה האור והופך חושך. הוא נרעד מן המחשבה כי בלילה ישאר לבד. דומה, רק עתה עמד על משמעות מעשהו. הסוחר שבו ניצור. הימים שהיה עומד פנים אל פנים מול הסכנה, מנהיג את העסקים בשבילים הצרים. ההעזה ושמה הטירוף הוליכוהו.

"אולי תואיל לומר לנו מה טיבם של איים אלה?"

"וכי לא היה בהם אף פעם?" — שאל הדייג, כאילו גילו המופלג מרשה לו תשובה שלא מן הנימוס.

"אף פעם".

"שומם המקום, אומרים הבריות, עד לתחתית שאול".

"אבל יפים הם מרחוק".

"הריק מיפה עצמו לעתים, כבר נתפתו לחשוב שאוצרות חבויים שם. קדחו, קדחו והעלו קדחת. אדוני, אם מותר לשאול, לטייל יוצא".

"מעין זה".

הדייג לא הוסיף לשאול, אך נראה כי חש שלא בשליחות כשרה הוא מפליג היום. מעין מורא שמים היה עליו. צ'וחובסקי העלה בלבו את כל הבריות שנתנסה בהן. וכל חייו אחרי המלחמה נראו כבריחה ממושכת שקצה דימה לראות בגושי ערפל אלה המסתמנים.

תחילה היה בוינה. המסחר עם הצבא האמריקני, מסחר העדפים, כפי שקראו לזה, פרח בממדים שאף הרפתקן נועז לא יכול להעלות על דעתו. אלא היה זה מסחר על חוט השערה, והשערה ניתקה. גם המסחר, כמו להבדיל המוסיקה עולה אל המקום ששם, כביכול, רק הרוח מולכת. דק מכדי להיאחו במשהו. תמיד, כמתוך שעשוע עילאי, ביקש להביא את מסחרו אל נקודות השיא העלומות, מגדל שאין בכוחו לשאת את גובהו. הכל הולך בעקיבות אל ההרס, וזאת לא יכול למנוע אף כי ניסה לא פעם.

אנוס היה לברוח לאיטליה. הנסיון הקודם והקשרים הועילו לעסקיו. הוא התאוּשש, שינה שמו, חי בשני שמות בדויים, הסתגל חיש לאקלים ולאורח המחשבה האיטלקי, וכשם שהיה בן-בית בשכונות וינה כך היה מצוי בנאפולי, ברומא, בכל המעברים ששם סחורה יוצאת ונכנסת.

שוב הגיע מסחרו אל השיא המסוכן. רגע העמיד פנים של יציבות, אך עד מהרה התמוטט. לולא מעט המזומנים שבכיסו היה מגיע, לארץ ישראל ערום ומחוסר-כל. גם בארץ ישראל לא יכול לשקוט. מיד כשהגיע החלה המחשבה מרקיעה, נמצא לו אף כר פורה. אלא שהפעם ידע בודאות שהכל יסתים כפי שהסתים, והיה צופה מקרוב לגובה הבונה עצמו ליפאל.

שוב נמלט לאיטליה, הפעם ידע שלא יימלט. מלכודת קידמה אותו בכל מקום.

"מאין למד איטלקית?" — שאל הדייג.

"בן-בית אני באיטליה, שנים גרתי כאן."

"יוני ממוצאו?"

"לא, יהודי."

מעולם לא גילה לזר את מוצאו, אף כי השמות שנשא בחייו היו יהודיים. הוא העדיף שלא לפרוש במוצאו, שהרי יהודי אף במקומות נידחים נחשב לבריה שיש להיזהר מפניה.

נפתע משהו הבליע הדייג את המענה, אלא חש שמן הראוי להגיב ואמר: לא ניכר בו. ולאחר שתיקה הוסיף ושאל: רוצה הוא שאשיבו בערב ליבשת?

"לא" — פסק צ'חובסקי.

שמש צהרים עמדה במרומים, שמש סתוית שאף בים אינה פוגעת. האברזין שפרש הדייג חיפה

על ראשו.

חום ממוזג ליטף את חולצתו.

"עושים אנו את הדרך" — אמר הזקן.

ניכר שלוותו של הדייג ניטלה ממנו. חתר במים כמו ביקש להביא את המסע אל קיצו. אזורים עניים אלה העלו מתוכם, בין היתר, אגדות לא מעטות על יהודים. זה שנים רבות שאין יהודים מתגוררים כאן, אלא שנוסעים, ביחוד ארמנים, שהדרימו בחיפושם אחר מקורות פרנסה, זרעו באקראי סיפורים ומימרות על מוצאם וארחם של היהודים, שהדמיון הדרומי השאיל להם ממדים משלו. נראה כי קשה היתה המחשבה על הזקן כי יהודי הוא מסיע בסירתו. אלא שהיה באמצע הדרך, נסיגה לא היתה עוד בגדר האפשר. אך הזר נהג בו באדיבות, שילם מראש את שכרו בעין יפה, למעלה מן הצפוי. אלא שנדיבות לב זו נתפרשה למוהו התמים כמעשה פיתוי.

לבסוף התאושש ואמר:

"יסלח לי אדוני, מה מתכוון הוא לעשות שם?"

"לא כלום."

עתה ידע כי לא כשרה היא הנסיעה.

"ירא אני" — אמר הזקן והניח את המשוטים — "זקן אני, אשיב לך את הכסף, רק אל יאיץ בי

להרחיק. חלומות רעים חלמתי. מפחד אני להרחיק."

חסרת אונים היתה הבעתו של הזקן. אימתו כה מוחשית ורבת הבעה היתה, עד שעור פניו נראה

מעין בגד קר.

צ'חובסקי כבש את פניו. מעין רחמים ניעורו בו על עצמו. כאילו אך עתה עמד על משמעותה

של ההפלגה. הוא בכה.

הזקן התבונן בו ולא הוסיף מלה.

"מפחד אתה" — אמר צ'חובסקי. "אקנה ממך את הסירה הרזרבית, בכסף מלא, אם בדעתך

להפקיר אותי."

הזקן לא ציפה לכך. השכל הישר, או, נאמר, החוש הדייגי, נאבק רגע עם האמונה הטפלה

והכניעה.

"הריני מוסיף על שכרך" — אמר צ'חובסקי, כדי לאושש את השכל הישר, — "והריני מבטיחך,

כי דבר לא יאונה לך."

הזקן הושיט את ידו, הביט רגע בשטרות, הניחם בכיסו, כאילו היה זה פיצוי המגיע לו. צ'וחובסקי הביץ כי מוטב עתה לגלות את האמת, אלא שאמת זו לא נתנסחה על לשונו. לבסוף אמר: רכשת את אמוני, הריני מוכן לגלות לך.

הזקן הניח את המשוט כמוסר עצמו רגע לכוחות איתנים ממנו. דייגים קשוחים אלה, שבביתם נוהגים גסות בנשים, כנועים הם כילדים. "בורח אני מפני השלטונות", — אמר צ'וחובסקי.

עיניו של הזקן אורו. הוא הביט בו כאילו אך אי־הבנה טפלה הפרידה ביניהם. נראה שלחש זה קרוב היה ללבו של הזקן.

"זה הכל" — אמר הזקן. נעורים ניכרו בידיו השריריות. "אם כך הדבר, היה בטוח שלא אעזוב אותך". שמחה ילדותית היתה בעיניו של הזקן. בריחה מידי השלטונות אין כמוה מובנת באיזור זה. מעולם לא הוסגר בורח.

הדייג הצית סיגריה, הניף את המשוט וצ'וחובסקי חש לפי הבעתו הנדיבה של הזקן כי הופג בו איזה פחד כבול. השמש הנמיכה ורוח קרירה נשבה באברזין המחומם. וצ'וחובסקי חש שקיצו הרחיק עצמו ממנו ועוד צפויים לו ימים, אלא שלא ידע טיבו של הצפוי לו. רק ידע כי העסקים כבר מאחוריו, כביכול משהו שניתק ממנו כדי לחיות את חייו בלעדיו. מעין הקלה שבעריה. תמיד חש שלא לעצמו הוא צובר הון. חוקי הרכישה והצבירה תובעים מן האדם את שיקול הדעת האיטי והמתונות. הוא טיפס תמיד אל ההסתכנות, כפוי על ידי מזגו. היו לו רגעים של הנאה עלאית, אף מותר להגזים ולומר — של התרוממות נפש, שהרי אף המסחר, בשלבים העליונים, בדומה לכל תחבולה אמיתית, יש בו כדי לרומם את הנפש. אלא שהיתה זו תחבולה שסופה להסתבך ולפקוע. לא פעם נוכח לדעת מה קטנות השגותיהם של הפקידים הבכירים, ומה קטנוניים הם בעלי ההון. הוא בז להם ובכוחו של בוז זה יצא לדרכים. תמיד ידע כי דרך זו עלול להסתיים בכשלון מחפיר, וכל עשייתו אינה אלא החשת הכשלון, הקץ.

הדייג, כדרך אנשי מעשה, משפג בו הפחד הראשון, החל מחשב את התועלת העשויה לצמוח לו מנסיעה זו ושאל: כמה זמן הוא חושב להישאר שם. "הרבה" — אמר צ'וחובסקי.

"וכי יהיה עלינו להיפרד?" — שאל הזקן ושיווה לקולו נימה סנטימנטאלית, כדי להסתיר את הכוונה המעשית.

"אתה תבוא אלי", — אמר צ'וחובסקי ומשהו מקולו האבירי שב אליו.

הערפילים הגביהו עצמם, כעין זוהר כחול המופק מהנוזלים הכחולים העטה את האיים. פתע חש כאילו מובל הוא לביתו. זה שנים שביתו ניתק עצמו ממנו, רק סירת החלום הופיעה מדי פעם. הגעגועים לבית לא פגו בו אפילו בחלומות העמוקים. לא פעם חש עצמו שליח כפוי בעולמות אלה, ושבאחד הימים עתידה להסתיים שליחות זו וסירת החלום תחזירנו לביתו. הרבה יספר להם על מסעותיו המופלאים, ביבשת, שהרי לא כל אדם זוכה לנסיונות מעין אלה.

רגע מרומם נקשר עליו, חסד שעושה הבורא עם בריותיו כדי שהיאוש לא יעבירם על דעתם. "ספר לי משהו על האיים" — אמר לזקן, כאילו אמר לו שירה לי שיר, הצת בי איזה קצב רדום. הדייג הזקן, ששנים עשה עם דייגים, חש בנימה הרכה ואמר: מה נאמר, שוממים האיים, לפני שנים ניסו לקדוח והעלו קדחת. דבר אין בהם, אבנים, אבנים".

"ושום אדם לא מתגורר שם?"

כמדומני לא. לפני שנים זכור לי, היינו עושים שם חניית ארעי. צעירים היינו. את שלל הדגים היינו מעבירים לצפון. מחיר הגון קבלנו".

הזקן דבק בזכרון רחוק. וצ'חובסקי חש, כי שנותיו אבדו בלא תקנה, נבלעו אי-שם בין הספקולציות המרקיעות, נגוזו. הוא נשתייר.

התרגשותו של הזקן פגה. הוא הוציא מאמתחתו מזון שהביא עמו, נגס בפיתה מפוחמת. ודאי הרהר באורח הפלאי. לצ'חובסקי היה שליח המוליך אותו לארץ לא נודעת, ודבקו באכילה אך אות שעדיין יש לבוש לחיים. הוא הוסיף לו כמה פרוטות כדי לראות את היד הרוטטת, האוספת פרוטה לפרוטה.

"התבוא אלי?" — אמר צ'חובסקי, כמו חש פתע את רגע הניתוק הקרב ובא.

"ודאי", — סח הזקן. ולא ידעת אם מלת נחומים היא, או סתם הבטחה שאין עמה כל כוונה. עוד היו רחוקים מן האיים. השמש השפילה עצמה, אורות החסד הפיצו רוך. חולשה שלאחר עייפות ירדה עליו.

הוא ידע שעוד מעט יהיה מוסגר לידי הלילה. דבריו של הזקן היו ככל הדברים שמרעיפים באזני המובלים לגרדום. אך לא היתה בו טרוניה. הדייג ראה צורך לבדרו ולהפיס דעתו, וסיפר כי בשנות השלושים נסתבך עם השלטונות ונאלץ להישאר עד פרוץ המלחמה בגלות, בצפון. האשמה נשכחה, התיק נשרף, לבסוף חזר ומצא שבניו גדלו והיו לגברים, אשתו הוקינה.

צ'חובסקי הקשיב בלא לקלוט את מוסר-ההשכל המשתמע.

רצה לספר לדייג את הרפתקאותיו במסחר, כל אותו ענין הקרוי מסחר בספירה אחרת, אלא שהבין שהדברים יהיו רחוקים מהשגותיו, אף יהיה בעיניו כבדאי, ועל כן אמר לו בנימה הקודמת, בתוספת אי אמון: "תבוא לבקרני?"

"מובן, גם מזונות אביא לך".

צ'חובסקי זכר שכבר קשר שיחה מעין זו פעם, בנסיבות דומות, אלא שלא זכר היכן. מפני המסחר נדחקו זכרונות הילדות ועממו כאש תמיד, אי שם בתחתית הנפש. פעמים היה זה הלחש היחידי שהיה שומע בו. אבל לא ידע מי דובר אליו ברכות כזאת.

המראות חומקים מכל הכללה, שהרי הם תמיד: עצים, רחובות, קלסטר אם וקלסטר אב. הם חיים בך ותמיד בעמידתם ובהילוכם. פעמים הם מלווים אותך ופעמים מסתתרים כדי לראות אותך מהלך לבדך. הוא חש כי משהו הוא נושא עמו אל הסוד, דבר מה שהוא גדול הרבה ממנו ומעסקיו. ושמה היה זה אך משחק האורות שהתעהו לחשוב כך.

הדמדומים הריעו. מעלה ומטה שיחקו באש. העיניים לא היו מסתגלות לקלוט לתוכן את השפע.

"היכן נולד?" — שאל הדייג. חסר לו איזה עיקר, עיניו הפרימיטיביות גיששו באותו מבט

כפי דייגים צופים במים.

"בלישצ'יק" — אמר צ'חובסקי, בלא לחוש שלדיג לא יובן הדבר.

"מעולם לא שמעתי שמעה של מדינה זו".

"לא מדינה, עיירה".

"שמעתי שליהודים אין מקום קבוע".

"אמת, אבל נולדים במקום מסויים ומקום זה נקרא עליהם תמיד, אפילו רחוקים הם, אפילו לא

ישובו לשם לעולם".

צ'חובסקי חש, כי משהו השיב גם לעצמו. זה שנים לא הגה שם עיירתו. ומעולם לא השיב כדרך

שהשיב עתה. נפלא היה בעיניו שכך השיב.

הערפלים נמוגו. טרשים זקורים פשטו זרועותיהם אל הים כיצורים שקפאו בעמידה שואגת. התכול בנחיריהם אף הוא קפא.

"אנו קרבים", — אמר הדייג. הספינות הפליגו אל הים, הסירות נבלעו באופק. הם היו פתוחים ללילה הקרב.

"אילו נעשה לי נס", — לא פעם קרא לבו כך, אלא שאז היתה איוו תכלית לבקשתו. עתה קרא הלב אל הנס בלא לבקש אלא אותו בלבד. משהו בו רצה לפרוץ את הפרוודורים הארוכים של השכל הישר, אלא שהראש היה משורין היטב מפני כל פריצה, אחוז בתודעה.

הוא השפיל עיניו וראה שהסירה מלאה מזודות מזון. אמש הכין לו צידה לדרך, המחשבה הקדימה גם פעם, סייר ותיק הבוחן את השטח. גששי המחשבה ניבאו תמיד את הצפוי, תמיד דאגו לעורף, לנסיגה. הפעם היה זה אך לצורך הצפוי, אף אפשרות קלה לנסיגה לו הותירו.

הם נכנסו למים הרדודים. קרקע הוחשה תחתיהם. כפים קידמו פניהם ונראו כשומרי עיר רדומים שעירים חרבה מכבר והשערים פתוחים לכל.

כבר היה לילה. בואו היה פשוט יותר מכפי ששיער, בלא גינונים כלל. הדייג העביר את המזוודות ליבשה. בפנים כבר מלך החושך.

לא נותרו אלא מילות פרידה. פחד ההישארות היה עליו. אורות רחוקים בצבצו עד שלא ניכרו מחמת המרחק, הים העלה מתוכו המיה פנימית. "אולי תישאר עמי הלילה?" אמר וחש כי החולשה דוברת מגרונו. עתה היה זה הוא, השמות הרבים נשכחו ממנו, אף השם שנתנו לו הוריו.

"שכרך מובטח", הוסיף.

"כמה?"

"נשתווה".

הזקן ניאות. הם משכו את הסירה פנימה, הביאו את האברזין, העשיה החפווה אימצה את שריריו והשיבה לו איזה מרץ כמוס. "יתכן שזה האיש האחרון שאפגוש". עתה ניטל עוקצה של קביעה זו. הם העלו אש ושתו קפה. היה זה כבימי היערות, כשרדפו אחריהם. אז לא ידע שימים דומים מזומנים לו. לימים ביקשו מראות אלה לבוא לידי שכלולם ועדיין הם רצים בזה אחר זה.

הזקן קיבל מבוקשו. ישב וסיפר על ימיו נעוריו. כשהדייג היה מקצועו והיציאות בלילה היו מלוות שירה, והשמחה בבוקר היתה מלאה כשמש. צ'וחובסקי האזין כמו ביקש להטמיע עצמו בניגונן המונוטוני של המלים, ולא היה מסוגל להאזין כי שטוף היה בגלי ההמיה של עצמו.

כמה שנים חלפו מאז נמלט אל היערות. עשרים שנה, אם לא יותר. נער צעיר ביערות הרבה. וכי לא נסתיימה אותה בריחה.

הזקן נרדם והניחו לנפשו, כדי שיתרגל לימים אחרים בלא נפש חיה. המדורה עממה ואש ניבטה מתוך האפר הדועך. מה אוילית היתה בקשתו, כילד המתירא להישאר לבדו בחושך. שמא כל ההסתכנויות והתחבולות לא באו אלא להערים על האימה. העסקים הסתבכו, נשתיירה האימה.

רוח באה בחולצתו. מה מופלאות היו העסקות האחרונות בארץ ישראל. לולא אותו איש, לולא אותה אשה. אלף שעוני זהב זעירים. קופסה בתוך קופסה, תחתית בתוך תחתית. מי הלשין. לולא ההלשנה לא היה נודע הדבר. אלא תמיד מצוי משהו בשרשרת שאין לבו שלם, שמתירא, וכך אין הכוונה מגיעה לתכליתה. הכל נשבר פתע, נחשף כמאליו. מי הם המלשינים, המתגנבים, בעלי התועלת הקטנה המכשילים את הכוונה הנועזת?

הוא לא שאל, צ'וחובסקי אחר שאל, משהו בקרביו שאל כך.

קצרים היו העסקים בארץ ישראל, קצרים ונועזים. בארץ ישראל פגש מחבריו שעמם עשה מסחר בווינה. אלא שהם נשאו נשים, הולידו ילדים, כפפו ראשם לעמל. פעמים היה אומר לעצמו, בקרוב אשא אשה, אך בכל פעם היתה מגיחה ממסתריה איזו עיסקה, מלהיבה את הדמיון וכובלת. אבל היו רגעים של התרוממות הרוח. האניה הגיעה, האיש שהיה צריך להעביר את החפץ העבירו, ובלילה עם כבות האור היה אך הנהב מאיר. הוא נזכר ששמו אינו צ'חובסקי. תמיהה מאוחרת שפתע בהתה. ממילא לא ייקרא כאן בשם. היה זה בווינה, כשבאו ראשוני הפליטים והמסחר פרח. היה צורך בתעודות זהות, פספורטים. בחור בשם צ'חובסקי מת. הוריו היו אזרחי אוסטריה ואחרי המלחמה החזירו לו כל זכויותיו. צעיר לימים, כבן עשרים וחמש, קפץ עירום לדאנובה. מישהו השיג את התעודות ומכר אותן. מאז נקרא צ'חובסקי, שמות רבים היו לו, ושם זה שמר לו ככל שהרשו הנסיבות. פעמים היה סובר שזהו שמו. אבל לעתים, בלילה, היה שומע צליל שמו והיה מתרעם וקורא איני לייבל, אני צ'חובוסקי. לייבל גוטסמן היה שמו. צירוף זה מת מכבר, ביערות, כשקרא לעצמו יאנוש מפני אימת הגוים. הדייג הזקן הוציא ראשו מתוך המעיל ואמר: בוקר. כאילו הודיעו לו בשנתו שעלה בוקר. הבוקר עדיין לא ניכר בשמים אבל רוח שמבשרת בוקר שוטטה על הים.

הזקן הבטיח לבוא. צ'חובוסקי לא האמין לו, אך כפל לו מעות. ניפגש, אמר. לשון הסוחרים חזרה אליו כאומר, סבור אתה שאיני יודע. היתה זו לשון סוחרים, שריד מימים, כלי שהחליד. "יהודי אתה?" — עמד רגע הזקן והתמיהה מתוחה על פניו.

"יהודי".

"אמרו לי שבמלחמה אבדו כולם".

"לא כולם".

"הטובים, אני משער, נשארו", — ומשהו מן האדיקות רעדה על שפתיו העבות. הזקן הפליג. שמש עלתה מתוך הים. וצ'חובוסקי חש כי משהו ניטל ממנו, מגופו. העינים שוטטו. היה זה ים גדול, סירה קטנה, המיה חרישית רחפה על המים. "סנט ג'ורג' — לחש. רק עתה שמע את הבדידות, בדידות איך-סופית הניסבת עליך מנקבי הכפים, מתוך הצמחה הקוצית. השנים הוליכוהו לכאן. לשון הסוחרים אבדה ושיירה בו את אילמות האימה. מרחב בוהה, המחפש בך אחיוה, דובר באילמותו האלימה.

משהו משך אותו פנימה אל האיים. לא היתה זו סקרנות. צמאון צורב אחז בו וקרא לו ללכת אחריו. הוא הלך כשם שגענה לקריאתם של העסקים.

הוא טיפס על גבעה נמוכה. זמן איך-סופי בדמות שמים זרם מעליו. הצר צעדיו, כמו חש שאין צורך למהר. תלה עיניו ברקיע וסחרחורת נקשרה בראשו.

על ראש הגבעה ציפה לו מראה. מרחב הרים קדוחים השתרע לפניו. מהופכים מבפנים, עדות לשואה שאירעה לא מכבר. סלעים עמדו שעונים זה על גבי זה, תלויים על בלימה. איזו עוצמה שלא מן העולם הזה הרעידה אותם. הדממה עמדה כאן דוממת שלא כרגיל, כאילו זה משכנה. ניכר היה שלא מכבר הועלו הסלעים מבפנים ועדיין לא לבשו את קלסתר הדוממים. קלסתר אחר היה נסוך עליהם. הוא נזכר שאמנם אמרו לו כי קדחו כאן אלא שלא שיער את ממדי הקידוח. החשבונות נפוגו, המחשבה עמדה כמו בשינה שאין בה חלומות. עייפות ירדה עליו, כובד השמש הסתוית. אילו יכול היה לפרוש את האברזין מעל ראשו היה בכך משום הקלה, מעולם לא חש עייפות מעין זו. שנות העלומים טיפסו בלא ליאות, מדדו ארצות, הראו שיש פתחי מפלט רבים, שאפשר להערים על העולם, על המשטרה, על המיליציה, על שומרי הגבול והמכס.

היה זה לפני הרבה שנים. הוא נסע עם אביו, עם השיירה לסאדיגורה, נהר ליווה דרכם. כל

הדרך זימרו וזימרו. שקצים השליכו עליהם אבנים אבל הם נסעו וזימרו, גויים שיכורים התנפלו על השיירה, אבל הם נסעו וזמרו, כאילו באו להראות שאפשר לנסוע ואפשר לזמר. אז לא ידע שזאת היא תחרות, כשם שלא ידע שאף העסקים הם תחרות. החזק ניצח.

תמיד ידע כי אי-פעם ייגמר הדבר, אלא לא ידע שכך ייגמר. הוא צייר בלבו תפיסות קשות, מלקות, ולא שיער תפיסה מעין זאת.

למטה מונחים המזונות, לפני יום יומיים קנה אותם. השהות הקצרה בעיירה האיטלקית נראתה לו רחוקה, אף הדייג יצא מכלל ממשות קרובה. הרעב הזכירו שלמטה מונחים המזונות. "מחפשים את צ'וחובסקי" — אמר ללבו ונגס. משהו משיבועות-רצון היתה בו, שוב הצליח להערים עליהם, אלא שלא היתה זו כשמחה ביערות. אז שמחו. אוילי נראה לו המשחק הממושך. הוא לא צעק 'נכנע', אבל לבו היה כנוע.

תנומה ירדה על עיניו ופתחה את שערי החלום. בחלום חש כי זוהי ממשות דקה, ואיפק את צעדיו שלא להפריע לחלום הזורם. הוא בא אל הנהר ועמד לידו. המים זורמים, אמר, תמה לזרימה החרישית. ערבים כפפו אמריהן לקצב הזרימה. האוזן העלתה קול טחנה. הרבה שנים לא שמע קול טחנה, עתה שמע בבהירות. רגליו היו קלות והוא תמה על קלות זאת הנושאת אותו. שדות המים של הטחנה היו מלאים, גלגל הטחנה שעט. עגלות טעונות שקים הקיפו את הטחנה, וכיון שהיו אלה סוסים רדומים עבר תחת רגליהם כאילו לא היו סוסים. בטחנה התגודדו הגויים, הוא הכיר אותם אבל לא זכר שמותיהם.

לפתע הלבין הכל בחשכה הצפופה. הגויים דיברו ופיותיהם התיוו קמח. נשי הגויים עמדו ומשערותיהם פרח הקמח. ניכר שהם מדברים זה אל זה ומנסים לגבור זה על זה, ליד המאזנים עמד אביו, מנסה לנער מעליו את הקמח הניתז מכל הארובות.

צ'וחובסקי קם וקרא: חלום. רגע עמדה המלה וגוזה בהמית הגלים. הוא חש כי היה הרחק מעצמו, הרחק בשנותיו. השמש נסוגה ורוח קרה ירדה אל חולצתו. באופק נראו סירות קטנות ולא ניכר הילוכם על פני המים.

הוא זכר כי אך לפני יום בא לכאן. דייג זקן הובילו בסירתו. שערי החלום ננעלו עליו והוא היה כולו כאן. ים, ים איך-סופי, גבעה עמדה מאחוריו, שתי מזוודות מלאות מזון שלא נגעו בו.

הוא קם על רגליו וחש כי עוד חיונות חבויים בו. הוא הגניב אותם בדרכים, בתחנות, ובכל המחבואים ששם שהה. שמחה זרה שטפה את לבו. "סוד לי" — לחש לעצמו. לא אמונה היתה זו, אלא מעין שמחה ללחש שאנו קולטים, לחש העולה מתוכנו. מעין קול ללא קול האומר: יש מוצא, נברא המוצא, כך הוא.

וכשהשכים כבר עמדה שמש ברקיע. החלום פעם ברקותיו. הוא שטף את פניו במי ים ותודעתו שבה אליו. "עלי ללכת" — אמר בלבו, אלא שמיד הבין שהעסקים בטלו מכבר, דבר אינו מאלצו לזנו. הוא נזכר כי מעבר לגבעה חרוש השטח מבפנים וסלעים תלויים על בלימה. אף על פי כן ביקשו הרגלים ללכת והוא הלך אחריהן.

השמש הסתוית הגביה וקרניה רפו, עננים דקים זחלו לאט, גששים המבשרים את החורף. הוא היה לבוש בגדי קיץ קלים, פסע לאט, נזהר מכל מדרך.

חורבה עמדה מול פניו ושני פתחים כרויים בה. הוא חיך לסימן אנושי זה. ריח רקב דחוס, וריח צואת אדם הגיחו על פניו. פחד ידו של אדם היה עליו רגע. מבית ומחוץ היתה החורבה מצוירת ציורי ערווה. על פי הכתב הבין שלא מכבר חנו כאן דייגים מבריהים. שרידי מדורה, קופסאות שימורים, קופסאות סיגריות, העידו כי אך לפני זמן קצר שהו כאן. ביטוי מושלם של

שאָט־נפש. המראה הזכיר לו משום מה תחנת רכבת עזובה. כעין סחרחורת תקפה אותו. כאילו זה עתה ניתקו עצמם הקרונות.

צעדים מספר מכאן, חיה לה פרא. באין מפריע הצמחיה הדלה, כפים אכולים, כל אותם גלמים מעוצבים ביד הטבע. באו מראות קטנים ושימחו את עיניו. שיח פורח, סלע, קוצים כחולים. הוא השתאה רגע לתנועה אילמת זו.

משהו שב אליו. אילו היה פוגש אדם היה השטף החם שבקרבו עולה ופורץ במלים. הוא רצה לכרוע ולהתפלל, להתודות. כיון, שלא מצא לא איש ולא מלים בלבו, ישב תחתיו לנוח. לפתע חש, כי אותה שינה מנסה להיאחו בעיניו.

הוא בא אל הנהר ועמד ליד ברכות המים. כיון שידע מה אירע בטחנה הלך אל הבית. ר' שמחה סוחר הבהמות בא לקראתו וזקנו הלבין זקנו של אביו של ר' שמחה. עדר בהמות נשרך אחריו. וכי אין הן יודעות שהוא מובילן אל הקצב. הן הלכו אחריו והעלו אבק כאילו היה רועה. הבהמות הכירוהו, אבל ר' שמחה לא הכירו. הבהמות קראו: מו, מו, וקול המו כקול הרוח. ר' שמחה הלך אחריהם שקוע בעצמו. "ר' שמחה" — קרא.

ר' שמחה הלך ולא שמע את הקול, רק הבהמות ענו: מו, מו. הוא רצה להזהירן מפני כוונותיו של ר' שמחה, וכיון שהיו בהמות לא הבינו קול אדם והלכו אחרי ר' שמחה.

יצא בנו הקטן של ר' שמחה שעמו למדנו בחדר וקרא: מו, מו. כל השנים למד בחדר, אף השיג ללמוד את לשון העוף והבהמה, אלא שנשאר קטן כפי שהשארנו אותו. "יודיל" קרא. יודיל הבין בהשגתו המהירה שהוא לייבל שהסב שמו לצ'וחובסקי ואמר: אל תקרא לייבל, קרא צ'וחובסקי. והחל ממטיר פסוקים מן הסידרה ומן ההפטרה עד שהגיע לפסוק ולמלשינים לא תהיה תקומה ועמד. הבהמות הסבו את ראשיהן כאילו הבינו את כל האמור.

ר' גד המלמד ישב בעזרה ולמד את התינוקות. הוא קרא עמהם את הפסוק ולמלשינים לא תהיה תקוה, בניגון ובהטעמה. ומשסיים אמר: אל תקרא לייבל אלא קרא צ'וחובסקי וירק וכל התינוקות שעמהם למדנו בחדר יורקים אחריו.

הוא רצה לעלות אליהם אלא שכל הפתחים היו צרים כפתחי נמלים, אף המדרגות. כיון שלא יכול לעלות אמר: אלך אל הנהר ובבוא העת אשוב הביתה. כיון שהגיע לנהר נשמע קול מן המים והבין שצ'וחובסקי קורא אליו מן המים ותמה כיצד הגיע אל הפרוט, וכולם אמרו שהטביע עצמו בדאנובה. ונזכר בפסוק ועל מים יסדה. משמע הכל מים ואין גבול בין מים למים. ואמר: הריני מוכן להחזיר לך את שמך, יש לי שמות רבים. וכיון שרצה להחזיר לטובע את שמו חש, כי השם דבק בו ואינו יכול להסירו מעליו. שם הבחור כדג ונעלם.

אור הבוקר העירו. הוא היה מרוחק מן המזוודות. "הרי אני כאן" — אמר בלבו. קרקע היתה תחת רגליו הרדומות.

הוא חש כי נמשה מתוך השנים, אלא נשאר הוא, כפי שהסירה פלטתו. בגדי הקיץ נתקמטו, לא ניכרה בהם צורתם. אם לא ימצא אדם יוסגר אל הטמפרטורה של החלומות, ובאחד הימים יקפא כשם שקופאים בשלג. וייתכן שהגוף הקפוא עוד יוסיף לחלום ימים רבים.

הוא נכסף לפני אדם. אימת השינה היתה עליו. הוא זכר את ירושלים, את שכונת גאולה ושערי חסד. היתה זו תקופה של מרגוע יחסי, אלא שהמחשבות היו רתוקות אל הסחורות שעל הים ואל הסחורות שבנמל, ואל האנשים שמעבירים את הסחורה. לא פעם היה אומר לעצמו: זכיתי להיות בירושלים. היתה זו אך אמירה. פעמים היה פוגש בחבריו שהיו עמו ביערות והיה תמה על שלוותם ועל נימוסיהם הבעל־בתיים והיה מרחיק עצמו מהם. לעתים היה חש כי משהו בוער ואינו אוכל. פעמים היה מתבונן ואומר, הרי אלה הרי מואב, ובמאה שערים היה עומד ומאזין

לשיחת נשים והיה תמה ואומר: מדברים יידיש. כל מראות ירושלים באו אליו, מוארים באור הסתיו הרך, כביכול מזוקקים שקעו בו.

"כמה ימים אני שוהה כאן", נייער. סירות עמדו באופק. שמש צהרים נחה על המים. הרפיון משך אותו אל השינה. החלומות נפתחו. הוא היה בבית. כל השנים הוליכו אל הבית.

אבא ישב ליד השולחן ופניו לבנים מן הקמח שהתיוזו עליו הגויים.
"אני לייבל", אמר.

"וכי אין אנו יודעים ששמך לייבל", אמר האב.

"אנשים טועים בי וקוראים לי צ'חובסקי, על שמו של אותו בחור שהשליך עצמו לדונאו".
"חייב אדם לפשפש במעשיו".

"כל ימי אקרא צ'חובסקי".

"שמעתי שהבריות קראו לך בארץ ישראל טושינסקי".

"שם זה קניתי בפרוטות, בוינה, אצל אותו יהודי. היו לו הרבה פספורטים. דומה היה לי.
הבט, הבט".

"מיהו טושינסקי זה שבני נקרא עליו?"

"מת מכבר".

"נטלת לך שמות של מתים כדי להיות".

"רק בפספורט זה יכולתי לגנוב את הגבול".

"ונסעת לרומי, בין הקבצנים".

"פליטים שכנו על החוף. רצו לכבוש את העולם במסחר. מסחר נפלא התנהל שם. וזכור לי משם בחור אחד, בנו של הרב מקאמטשוק שקרא והכריז: ארובות השמים נפתחו, אבל איש לא שעה אליו, כי היה מטורף, מטורף לחלוטין".

"אמרו עליך שהיית בארץ ישראל".

"לא היתה לי עצה, העסקים הגיעו למבוי אטום, אמרו שרק בארץ ישראל נמצא מקלט".

"תפוחי זהב ויין ראשון לציון".

"הייתי בארץ ישראל, האמן לי שהייתי. לא הייתי בצפת ולא הייתי במירון, אבל הייתי בארץ ישראל. הייתי טרוד".

"במה היית טרוד?"

"בוינה, במחנה המעבר, אמרו לנו שמעתה יינתנו העסקים לישראל, וכיון שניתנו אמרנו: נעשה ונשמע".

"הס".

"תמהנו על המראות ועל השמועות אלא שאנשים מהימנים אמרו שעסקים ניתנו לישראל, אף אמרו שבעסקים יכול אדם להגיע למעלה".

"הס".

"וחייב אני לומר, ואל תראני כבדאי. היו רגעים נפלאים. סחורות באו מצפון ומדרום, מים ומקדם. פתח לא נסתם. ראינו שהמזל מאיר לנו. אמת, חששנו מפניו, אך עין בעין ראינו שהוא מאיר. והיתה רווחה גדולה, כמוה לא היתה".

"הרי אלה מעשי הידעוני האוב והמכשפה".

"אבל אנו לא ידענו שזהו מעשה כישוף".

יודע אני שאסור לומר זאת, אבל העסקים היו נפלאים, בוינה שיחדנו את הגוברנאטור, הצבא סיפק את העדפים. כל הגבולות נפתחו כאילו לא היו גבולות.

"וכי לא ראיתם שזה מעשה כישוף ותעתוע, הרי סמנים ניתנו לנו".

"העסקים היו גדולים, גדולים מאתנו".

"אמרו לי שראו אותך בירושלים".

"הסתיו בירושלים, סתיו כזה אין בעולם".

"איני מאמין לך".

"וכי סובר אתה אבא שבדאי אני?"

"איני מאמין בכישוף".

"הלכתי לארכה של ארץ ישראל כאילו אינני בארץ ישראל. שאילו הייתי מתפנה להתבונן,

לא הייתי פנוי לעסקים. וכי אין זה פלא?"

"דרכו של הכישוף בפלא".

"היה זה נפלא לנהל עסקים בארץ ישראל".

"ואין נשרפים שם?"

"אבל בסתיו, אבא, מנמיכים השמיים על הרי מואב ומן המצפה בתלפיות יכול אדם לראות את תכול השמים נח על הרי מואב".

"איני רשאי להאמין לך".

"דבר אחד מבקש הייתי לשאול. וכי היה זה אך כוחו של הכישוף?"

היה אור, ועל איי סנט גורג' כבר נקשרו ענני החורף הנמוכים. סירה קרבה. פחד ההינתקות היה עליו, כעין אותו פחד שאדם חש בלילות חורף, כשהשלג לופת את הרגלים. הוא ידע כי משהו גילו לו בחלום ולא ידע לפענח את האותות. הנפש השתוקקה לגילוי אנושי, לפני אדם, למלים. שנים לא דיבר עם אנשים. העסקים תבעו סודיות, הסתגרות, החלפת מגורים. אפילו בירושלים החליף לעתים חדר, שלא להימצא במקום אחד. וכנפגש עם מישהו היה זה בחפזה, ברמזים, בלשון העילגים של המבריחים.

בלילה בא הגילוי. בקצהו הימני של האי הבהב אור, מעל הגבעה הבחין בו. ערפילים נמוכים זחלו על הסלעים העקורים שהתנשאו שעונים זה על גבי זה. כיד אנושית כיוון עצמו האור כלפיו. אילו היה לו קול היה קורא. הבכי שטף את עיניו. אשמתו לא היתה בו עוד, הטמיעה עצמה בקרבו והיתה למשהו ששוב אין לקרוא לו אשמה. גם אימה לא היתה עליו.

הוא רצה לשוב אל בני האדם. לא בהתרפסות ולא בהתפייסות. כאחוות העוף למינהו, כאדם הנמשך לקלסתר פניו של אדם. באותו רגע לא אמר לעצמו, אור זה של מי הוא? הבין כי אור זה יד איש העלתה אותו בחשכה.

לבדידות חוקים משלה, בדומה לסם המשנה אף מהלכו של האורגאניזם. פעם היה אומר אלף דולר. פעם היה ממשש את הזוהבים. פעם היה יושב ומתכנן בריחה, כה רחוק זה נראה לו עתה, כאילו לא בו אירע הדבר.

הוא עמד והתבונן באור, חישב את המרחק ואת אפשרויות הגישה. בלי משים נייעור בו אותו כושר שבעזרתו חישב פעם מרחקים, העריך סכנות, חזה סיבוכים.

השינה הרפתה ממנו לחלוטין. ידע לאמוד כל דבר על פי השכל הישר. מעין ההרגשה שבאה עליו ימים מספר לפני השחרור חזרה. ביערות האמינו כי בתום המלחמה ישובו החיים.

אך נייעור היום וכבר יצא לדרכו. שוב קידמה אותו ארץ פלאים זו. היה זה כבימים הראשונים לאחר השחרור, בטרם נודע האסון, שירה צבאית מילאה את היערות. שיכורים נהרו אנשים

לקצבה. סלעים הקבילו פניו. בחלקות אדמה פזורות נישאו קוצים כחולים. נראה הי כי זהו רגע פריחתם האחרון. עמד והאזין לרחש שמפיקים הרוחות.

עתה הבחין שיירי קופסאות ובלואים. לפני שנים התהלכו כאן אנשים. לאט פסע בחזרה אל המחוז האנושי, כאילו הוא תחום שאין להתירא מפניו. מצא עצמו מוקף חומה של סלעים. ניכר בהם שאך לפני שנים נישאו מחשכת האדמה, גושי עפר דבקו בצלעותיהם, אך כיתר הדוממים האפירו ולבשו את גון המקום. צריף הוצנע בירכתי הרחבה, עד שהעין דימתה לראות כאן צורה מצורות הישימון.

איש עמד בפתח. רגע עמדו העינים וביקשו לראות בזה קלסתר שעיר. רגע היו הצבעים מזוגים זה בזה. קובע טרופי דהוי, מכנסי חאקי, זקן מכסיף. "מי זה", קרא האיש והמלים נותרו קפואות בחלל. "אני", השיב והרגלים עמדו.

הוא קרב. היתה זו בריה אנושית לכל פרטיה ועל פי עמידתה ניכר שכאן מקומה זה שנים. וכדי לגבור על מהומת לבו אמר: אדוני הוא שומר. האיש הסב ראשו כאילו עומד היה לשוב אל צריף. שיעור גופו המופלג, מתינותו, ידיו המוצקות העידו עליו שאמנם שומר הוא, מתאים לכך מאין כמוהו בסביבה נידחת. קמטים נתארכו על פניו. מתוך המלים המועטות, המוגבהות, ניכר שזה זמן רב לא הוציא הגה מפיו. "צ'חובסקי" — אמר והושיט יד. "ווינטר" — אמר השומר.

המבטים נצטלבו, כמו ביקשו להרחיק עצמם, רגע היססו ועמדו. "יהודים?" — אמר צ'חובסקי, כדרך שהיו אומרים פעם. השומר נרתע כאילו חש שגוף זר פלש לחללו. "אמנם", אמר השומר. המלה היהודית היתה זרה בפיו, כאילו לא פה יהודי הגה אותה. צ'חובסקי חש שהפריע למהלכה הזורם של הדממה. כה בן-המקום נראה לו האיש. רק כאן יכול להיברא.

"יהודים", חזר ואמר צ'חובסקי. — "נמלטתי מן הרשות ומחפש מחסה באי. עסקות מסובכות שלא עלו יפה".

"אהה" — אמר השומר. היו אלו מלים מאוצר לשונו. "הים, ואולי השמש, הבעירו בי געגועים לבני אדם. יותר חזק מרעב, מצמא, מפחד". הם נכנסו לצריף. מיטה, מזרן, קומקום מפוחם, אביזרים ארעיים שאדם לוקח עמו למסעו. לפני שנים השכיר עצמו לחברת הקידוח להיות שומר. שנתיים קדחו בלי הפוגה, עד שנתברר למעלה מכל ספק כי גם בפנים מושלת השממה. נותרו מכוונות הקידוח, הוא שומר עליהן. זה כבר החלידו. בעל ההון אינו רוצה להפקירם, ושמא הפקירם מכבר, אלא הוראת התשלום פועלת כסדרה. בכל חודש מגיע לכאן שליח ומביא לו שכרו ומזונותיו.

המלים מאבדות צלילן במרחבים. אדם מתרגל להאזין לרוחות, לגשם, לרעם סלעים, לצווחות עוף, השומר יושב ועיניו עומדות. המלים נעקרות מפיו בגמגום, וכצ'חובסקי מדבר הוא, מקשיב, כאילו היו אלה קולות רחוקים. לרגע מדמה אתה לחשוב ששכח את לשון אמנו. מעט מלים שהוא מעלה מתוכו מכחישות זאת.

"היו אלה ספקולאציות גדולות" — מצא לבסוף צ'חובסקי את הטון. השומר שלה את עיניו. משהו זע בו. עשר שנים של שהייה באיי סנט ג'ורג' שיקעו אותו בקפאון, אבל לא נטלו ממנו את ההבעות האנושיות. תחילה סבר שאחרי שנים מספר ישוב לעיר, יפתח חנות טכסטיל, אך ככל שעברו השנים דהו התכניות.

חנות טכסטיל — אמר השומר, והמלה משמעות אחרת היתה לה, יציר דמיון של סנט גורג'. לפתע אדם יודע, שיש עולם ויש איי סנט גורג, שתי רשויות שהים מתכוון לתברן. טכסטיל. הגייתו של השומר אמרה כי מלה זו נבראה כאן, שהרי חנות הטכסטיל של אביו נשכחה מלבו כליל.

תחת האברזינים הכבדים נחו המכונות, החלידו מכבר. האברזין התפורר ורק מעמיד פנים. השמש אוכלת הכל, אף האבנים אינן יכולות לעמוד בה. האדמה נעקרה מבפנים, סלעים הוסטו, אבל קללת סנט גורג באה במלואה, דבר לא נמצא בשממה. עוד מעט לא יוכר כי קדחו כאן, ויאבד זכר המאמץ. כשם שאין זוכרים כי המקום היה פעם בית כלא, הכל נוהר כאן, כביכול, אל היסודות הפשוטים, היציבים. אילו היו לשומר מלים, ודאי היה אומר מה ניגלה לו כאן. אלא שהמלים קפאו, כמעט אזוב עלו הבעות אחרות, דבר אין להם עם המלים.

צ'וחובסקי התבונן בו כאילו היתה זו חידתו התועה. מעט הברות עלו בו. גופו החסון של השומר, שנתחסן במקום זה, ניצב. בריה של המקום. לבסוף נתלכדו החברות למלים ואמר: הרי אתה מן המקומות שלי צ'וחובסקי, כעין זוהר שטף את עיניו.

באותו לילה ישן בצריפו של השומר.

מה שאירע במלחמה נשכח ממנו. ושמה במאמץ ובתירגול השכיח הכל, כדי שיוכל לחיות כאן. דבר זה לא אמר לצ'וחובסקי, אלא שצ'וחובסקי חש פתע כי פלש לתחום סגור, ומוטב לו להסתלק בהקדם. ומכיון שהשומר חש בכוונות אלו אמר לו, כי בבוא החורף יוכל למצוא אצלו מקלט. לא הכל החליד, במוסך יש שקים ואברזינים. יוכל לישון כל החורף.

עיניו של השומר לבשו שוב אותו ברק קר. וצ'וחובסקי צר היה לו שהפריעו. בטרם עלה הבוקר יצא בדרכו אל המזוודות. השומר לא אמר לו להתראות ולא שאל אותו לדרכו. בחורף יוכל למצוא מחסה במוסך חזר ואמר. רגע עמד כשגבו מופנה ופנה אל מאורתו. שוב עמדו לפניו רוכסי ההרים, שמש עמומה וריח ים. הוא ידע שנפגש עם מישהו ולא ידע עם מי.

היה זר יותר מן הים והסלעים. העייפות חזרה ונחה על כתפיו. המזוודות דהו, המזון העביש. הוא ידע כי היה בקרבתו של איש קרוב, והוא סילק אותו מעל פניו.

באיי סנט ג'ורג' חייב אדם למצות את הדין בלא חברה אנושית. כדי שיחוש בחטאו, וימרקו עד מקום שיד אנושית מגעת.

אגב שיטוט באי פגע בחבורת מבריחים. זו להם תחנת ארעי בדרכם אל היבשת. ארבעה היו: רוים, קטנים, ויהודי ביניהם. הוא קנה מהם קופסאות שימורים וסיגריות. היו אלה עסקיהם האחרונים לפני החורף. בחורף אין הם יוצאים אל הים. היהודי סיפר לו, כי זה שנה יוצא עמהם. כבר פעמיים נתפס ונמלט. פקודת מעצר צפויה לו ביבשת, ואף על פי כן עליו לחזור. צ'וחובסקי, בעין הסוחר הבחין, כי בקטנות הולך היהודי ובאחד הימים ייתפס. מעין רחמים נייערו בו על יהודי זה, שבאחד הימים ייתפס ואיש לא יושיעו.

הגשמים הראשונים החלו לרדת. הם משכו את הסירה אל החוף. וצ'וחובסקי שמח באנשים שיוכל לשבת עמם עד אשר יעבור הגשם. פרס להם בנדיבות ממונותיו שקנה אצלם והם ישבו וסעדו. פעם בשבוע הם עורכים את המסע. האיש שביבשת מנצל אותם, מאיים להסגירם. נזכר במסחריו. מרחוק ניהל מסחריו, והללו, בגופם, במשוטים צנועים, עושים דרכם שבוע שבוע.

היהודי חזר וסיפר בכאב שאינו נלאה מלקרוא לעזרה, על מסעותיו השבועיים שאין להם קץ. אשה נשא, והאשה תובעת ממון. לפני שנים ביקש לעלות לארץ ישראל, עם כל הפליטים, אלא שנשא אשה ולא עלה. וצ'חובסקי אמר, כי לא מומן ברח מארץ ישראל כי נסתבכו העסקים והגיעו למבוי אטום.

כך ישבו וגלגלו, וישבו אל ימי היערות, כשהיה צורך לשנות את המקום יום יום, בלא להשאיר עקבות.

גשמי החורף נעצרו. באו ימים של הפוגה. הגויים שיחקו בקלפים, הסתכסכו וישבו והתפיסו על בקבוק יי"ש. הם היו שיכורים, אבל רצו לצאת לדרך. בין קללה לקללה משכו המבריחים את סירתם אל הים.

צ'חובוסקי התבונן בהם כאילו משהו משלו נעקר ממנו והפליג. תמיד הוליך אותו המסחר אל העלום, אל הסוד החי במסתרים. כשאדם מניח עסקיו, הוא מודה בכניעה. דבר-מה ביקש לומר לאותו יהודי, אלא שאותו יהודי שבוי היה בין הגויים, ולא אמר לו.

ערב ירד. על כתפיו נחו רחמי הבורא. כל הדרכים היו בתוכו. הוא בכה ודמעות לא ניגרו על לחיו. דנדון פעמנים רחוק הגיע לאזניו. היו אלה קולות שרק הדממה היתה עשויה להעלותם בבהירות כזאת. תחילה סבר שאלה קולות היבשת. משגבר הדנדון הבין כי זהו מגור סנט ג'ורג'. הדנדונים קצבו. שעה שש עמדה רגע בעולם.

ימים ישב לרגלי החומות ושמע את הדנדונים. כל הימים הלך הקול אחריו ואף לכאן הגיע. עתה ידע כי שוב באו הדרכים עד הבריה. הוא השליך את שתי המזוודות אל הים. לא הרחק מכאן יושב וינטר בצריפו. אלא שלעת-עתה אינו רשאי לגשת אליו. אולי בחורף, ושמא לעולם לא. רק וינטר בשתיקתו האלימה יחוש מה שאין הפה יכול להשיח. רק וינטר.

ובלי משים נגררו הרגלים אחר הדנדונים ועקפו את גבעתו של וינטר ואת עמקו, שלא להימצא בטווח ראייתו. מעתה לא ירא דבר, רק את עיניו של וינטר.

שוב קידמו אותו שיירי הפסולת של הציויליזציה. קופסאות שימורים וקופסאות סיגריות. האיים אינם מיושבים, אך לא עוזבים לחלוטין.

על גבעה נישא המגור. השערים עמדו פתוחים. רצפות אבן חלקות קלטו את צעדיו. גבוהים עמדו הקירות, הוא קרא ואיש לא השיב. הנקיון העיד, שיד אנושית מטפחת את הסדרים, אלא שיד זו הצניעה עצמה. הוא קרא ואיש לא השיב. העלה מים מהבור ושתה. היה עייף. לא עייפות שיש עמה תוחלת, אלא יאוש המבקש להתקפל בקוריה החמים של השינה. אלא שהיה פרוץ ליום ולשמש המכה. זו השמש המאירה מסוף העולם ועד סופו. אף בחצר החסומה אין מפלט ממנה. פתחים הוליכו לחצר אחרת ומשם לחצר אחרת. העולם נצטמצם כאן במרובעים נוקשים.

פעמים רבות ביקש מקלט במגורים. הנזירים דחוהו. הפעם דומה לא בא לחפש מקלט, הרגלים הלכו. נזכר בעסקיו, כהרפתקן תשוש שלא נותר לו אלא ששון הזכרון. מה מרוממים היו רגעי האושר, ודאי לא יותר מאשר משחק משכר ואף על פי כן, לא ימנע מעצמו השיכור את הכוס.

הוא נזכר בשתי דודותיו הזקנות היושבות ביפו. ביקור קצר ערך אצלן ולא הוסיף לבוא. הן ישבו וסיפרו, הוא ישב והאזין, מובל אל המחזות הלא נודעים של עצמו. כל פרט משומר בזכרון הזקן. על הצלחותיו המסחריות לא סיפר וסח להן על נסיעותיו. אלא שהן בחרדתן חשו כי לא הכל מתנהל כשורה ואמרו לו: הנה, הנה. הוא לא הוסיף לבוא. כל הימים ביקש לבוא ולבשר להן גדולות. ולא בא. ייתכן שהן עדיין חיות ומזכירות אותו באנחה.

נקישות צעדים נשמעו. נזיר קרב. הוא קם. הם היו נמוכים לרגלי הקירות הגבוהים. "ברוך

הבא", בירכו הנזיר ונראה כי ברכה זו שגורה על פיו וכך הוא מקדם כל זר. משאלה לא היתה לו ואמר: עובר-אורח אני, באתי לראות את המנזר.

רום-קומתו של הנזיר הזכיר לו משום מה את וינטר. היה זה אך דמיון חיצוני, השפעתו של האקלים והסביבה המטביעים כנראה סברם על כל הברואים כאן.

אדם קשוב נראה. ודאי הבחין שלא אורח אקראי עומד לפניו, אלא פרשת חיים הראויה להישמע. הנימוס חייב אותו לספר על המקום. אלא תחילה ביקש לברר מי האיש.

צ'וחובסקי נענה לו, הושיט יד ואמר: צ'וחובסקי, אם מותר להציג עצמי.

לפתע חש כי כך היה מציג עצמו כל אימת שבא במגע עם אנשי הפקידות הבכירה כדי לשחדם. היתה זה טון שעורר חשיבות כלשהי, אך עתה, בנסיבות השונות, נראה זו כגינון מעושה.

"נעים", אמר הנזיר ואמנם נראה היה כי פנייתו של צ'וחובסקי, שנאמרה באיטלקית זרה, אך בטון שריד, עשתה רושם.

מאין, אם מותר לשאול?"

"נמלט מן הרשות" — אמר צ'וחובסקי באותו טון, אך מיד חש שמן הראוי לנהוג אחרת ואמר:

"כבר חודש אני משוטט כאן".

"ודאי בשגגה" — אמר הנזיר, כאילו לא את עצמו ביקש להביע, אלא כביכול את שתובעים ממנו הציוויים.

"לא בשגגה", אמר צ'וחובסקי, שלא לרכך דבר. הוא זכר שבחורף, ביערות, היו מתדפקים על זערי הכנסיה וצועקים רחמו נוצרים. אלא שאותו לב נוצרי לא התעורר מעולם. עתה לא רצה להמתיק את הדין, לא של עצמו ולא של זולתו.

"אין להעלות על הדעת", אמר הנזיר, היו לו פנים מלאים, בלא שיוכר בהם דבר זולת מידת ההשתוות.

"לא בשגגה", שב ואימץ לעצמן הבעה שרירה.

"כה חמור".

"ב"עסקים אבדתי".

הנזיר חייך כדי למעט בחומרות הקביעה.

צ'וחובסקי חש שהמלים שבות אליו. כל השנים הצניעו עצמן בסיסמאות וברמזים. עתה צפו בו. לא מלים של משא ומתן, של טרוניה ותוכחה, מלים של עצמו, כביכול, "בעסקים אבדתי" אמר. הנזיר הזמינו להילות אליו. הפתחים הצרים הוליכו אל חצרות סגורות מאורות באור הסיד. איזו ריקות דחוסה מילאה את החללים. אור שמש שלט בלי מצרים. הם ירדו במדרגות והאור הצטמצם כדי צללית מוארכת.

אולם רחב מואר בעקיפין, קידם אותם. הנזיר יצא להתקין כוס תה. צ'וחובסקי ישב על שרפרף, גובהו של האולם לא ניכר מחמת החושך.

בימים שההצלחה האירה לו, ושמא רק בימים אלה, ידע שבבוא היום יצטרך לתת את הדין. היתה זו התחמקות שהוליכה בדרך הארוכה של הדין.

הנזיר יצא מתוך העלטה, הגלימה נשתרכה על רצפת האבן, רחש חד צמרר את האוויר.

"איי סנט גורג פתוחים לכפרה" — אמר הנזיר ולגם. "אדם מסתבך ומתיר את הפקעת ואור החסד חוזר ונוגה". היה זה קול חיצוני, רק המחשבה יכלה לברוא אותו. אבל הלב חש שאין לקרוא לכך הסתבכות.

הנזיר שיקע עניו בבן-שיחו, מנסה לקלוט את ההרהורים הזורמים.

אך לעתים רחוקות, אמר לו, מגיעה לכאן הו'נדרמריה. צ'וחובסקי צייר בלבו כיצד ישאר כאן,

יטאטא את האולמות, כשם שעשה זאת בעודנו נער, בכפר אוקראיני דל בתים. היה משהו מנחם בהרהורים אלה, בשעת ערבית דמומה.

"מאין בא?" — שאל הנזיר בטון אבהי.

"מלישצ'יק", אמר צ'וחובסקי, וחש שמשוה אינטימי הסגיר לאיש. "פולין" — הוסיף. "איטלקית נאה בפיו".

"שנים שהיתי ביבשת", נזכר כי מלה זו זה מקרוב שמע אצל המברייחים. "אחרי המלחמה באתי".

"מאין בא עתה?"

"מארץ ישראל", שוב חש שמשוה אינטימי עד למאד סה.

הנזיר צירף פרט לפרט, הבין דבר מתוך דבר עד שתפס צ'וחובסקי מיהו, מאין בא, ולשם מה נסע ולשם מה הגיע לכאן. מפת הדרכים המרושתת עמדה לנגד עיניו.

"מארץ ישראל", לא יכול הנזיר לכבוש את התמיהה. "מהמקומות הקדושים בא", לחש. "רק מעט", אמר וחש שמשוה נמתח בקרביו.

הנזיר אמר לו כי בעוד חצי שנה, ואולי קודם, יסע לארץ ישראל, כך הודיעו לו. אחר יבוא במקומו.

לפנות ערב נחו הדמדומים על סורגי החלון. הוא נזכר בסתיו בירושלים. פעמים היה יורד לתלפיות כדי להזיז עיניו מן הכחול השופע. על מקומות אחרים לא ידע. רתוק היה אל הדרכים במשולש הכובל ירושלים תל אביב-חיפה.

בן ארבעים וחמש, בן גילו של הנזיר. השנים נתמצו בו עד תום, הוליכוהו למקום שדמיונו הוליכו, אבל לא אל עצמו. הוא זכר את הערב האחרון ביבשת, את סיווריו בעיירה האיטלקית המנומנמת, את הזקן שהסיעו בסירתו. ימים רבים כנראה הלפו מאו, יותר משיכול לשער, וכשהעמיק הערב והצל בלע כל אור זולת אור הנרות, קם הנזיר ממושביו וגלימתו הארוכה כיסתה את רגליו. הם פסעו בעלטה, דרך מבואות צרים. שקט מעובה בויות קידמם, לבנה ועננים נהרו למעלה ומשוה מאורם זחל על הקירות בחצר. הוא ידע, הנזיר ילין ואותו. אבריו העייפים השתוקקו למצע. הנזיר פרש לתפילה וקול פעמונים דנדן שוב. אף שיושב לבדו במנזר מרעים הנזיר בפעמונים כאילו קורא את העם לתפילה. הסביבה רגילה לכך, הקול ודאי מגיע לצריפו של וינטר. רק בחורף יוכל לשוב אליו.

למחרת היום עבד עם הנזיר בגן. הם קטפו את הארוני התפוחים האפילים. רגע תמה על אדיבותו של הנזיר, אך חיש שקע בעשייה ולא הפריע מהלכה הקצוב.

כך באו עליו הימים. הקטיף, העישוב, כפפו את גבו לעמל. ומשוה ממשב פיוס נגע על מצחו. בצהרים ישבו לסעוד. הנזיר סיפר לו על תכניות הנסיעה ושאלו אם יאות ללמדו מעט עברית, זה שנים משתוקק הוא ללמוד הביבליה במקורה. וצ'וחובסקי ידע פתע כי עוד שפה אחת שמורה עמו, אלא ששפה זו לא עלתה על לשונו ימים רבים. אפילו בארץ ישראל לא דיבר בה. כלום שפה היא זו? העסקים רדפו ולא התירו זמן לתמיהות. פעמים היה שוכב וניגוני סדרות מתנגנות על פיו, כאילו נובעות מאיזה מקור סמוי שאין להפסיק נביעתו.

הוא קרא והנזיר הקשיב. אלא שהמלים מחוברות היו אל הניגון בסוד וטעם. הנזיר תמה על ניגון זה שבלעדיו אינו יכול לקרוא שורה. "כך קראו אצלנו", אמר וחש שהסומק מכסה פניו. חורף קרב. עננים נקשרו על איי סנט ג'ורג', רוחות הלילה השמיעו יללותיהם. הנזיר שינן מלים בעל פה, וקול הגיתו הזר נפוץ על פני האולמות. החלומות סגרו שעניהם. אך הדמיון השיבו לעתים לביתו. בית קט על גבעה ולמרגלותיו טחנת קמח.

הנזיר למד פרקים בעל פה, צידה לדרך, שהרי בקרוב יעלה לארץ ישראל. וערב אחד כשישבו על המרפסת, אמר צ'וחובסקי שאילו בא לספר כל שאירע לו בדרכיו, ודאי היו האזנים הזרות מבינות את פשר הדבר, אלא שאיש שעבר באותן הדרכים, הדרכים נוהרות כאילו הן נהר.

החורף כבר עמד בעיצומו, גשמים ניתכו ללא הפוגה. הנזיר התקין לעצמו מזונות. בין גשם לגשם הם יורדים לגינה להביא ירק. העשייה ירדה אל השפל, התנועות הצטמצמו, נסגרו שערי החלום. העינים רואות מה שמראים להם.

"היכון אנו עומדים".

"פרשת העגל".

"כולו עשוי זהב, כולו עשוי זהב".

"וכי לא עשוי בכוונה?"

"במיטב הזהב, במיטב הזהב".

וכשפג החורף והשקד העלה ניצה בגינה, עמד הנזיר בתפילה והתקין עצמו לצאת לדרך, למקומות הקדושים. כל האימות נייערו שוב עם האביב, כאילו אך רגע קט עצמו עין. הכל עמד להתחיל מבראשית, כביכול, חיים המבקשים למצות עצמם בחזרה מתמדת, עד תום.

געגועים נייערו בו לימי היערות. אלא שמיד נזכר שלא היו אלה יערות, אלא עצים, עץ עץ וצלל והתגעגע לוינה אלא שמיד זכר את הסמטאות החשוכות. רק הסתיו בירושלים עמד בו כמראה שאין לו תמורה. אלא שזה אך סתיו וכחול ורית. מעבר להם עומד הבית על הגבעה ולמטה ממנו טחנה הומה. רגע מנסה היד להיאחו בהם, אך הם חומקים כחלום.

"יכול אדם להתחיל מבראשית, זה חסד התחיה שהבורא העניק לנו".

"היכן ראשית זו. ושמא מוטב לשאול איה האחרית. ושמא לשכות. חמש שנים לשבת ולשכוח. עד אשר תאכל השיכחה את כולך, את כולך. מבפנים, לקום שנית מתוך השיכחה, אחר. צ'וחובסקי אחר. לשם כך, ורק לשם כך, באנו לכאן. שאם לא כן ימצא הגידול הממאיר מקומות מחיה רבים, עד אין ספור. למד אותי את אמנות השיכחה ואתחיל, המכיר אדוני את וינטר?" — אמר וחש את הקרח של אותה בדידות. "לא הרחק מכאן".

הנזיר שעמד לבוא במקומו לא בא. המנזר רגיל גם בלא אנשים. הנזיר נעל את הבריחים. צ'וחובסקי עזר לו לגרור את המטען.

שוב עמד ליד החוף כביום בואו, אבל בלא מלבושי קיץ, הנזיר נתן לו מעט בגדי חורף כדי שיוכל להתכסות בהם. לעת עתה.

דוד פוגל: האיש ושירתו

דן פגיס

המלחמה פרסם פוגל שירים בבמות שונות, אך מחמת פיזורם הם נשארו כגנוזים, וקשה היה אף לאמוד את מספרם. והנה מתברר שלפחות מבחינת הכמות, שיריו המאוחרים הם עיקר יצירתו הלירית. ב"לפני השער האפל" 72 שירים, ואילו מן העתונות ומכתבי-יד ניתן ללקט עוד 100 שירים שאחדים מהם נכתבו עוד לפני הופעת הספר ולא נכללו בו, אבל רובם ככולם נדפסו מ-1924 ואילך.

דוד פוגל נולד בסטאנוב שבפודוליה ב-15 ביולי מאי 1891. על ילדותו יש בידינו ידיעות קלושות בלבד. הוא לא היה מרבה לספר על עצמו, ולשא-לות ידידיו היה משיב שחיו כתובים בין השיטין של יצירתו.¹ מעט התחמקות היתה כאן, והרבה אמת: פוגל התכוון למה שהיה עיקר לו, לחיי נפש ונסתרים. מתוך יצירות לא ניתן, כמובן, ללמוד הרבה על עובדות חיצוניות בחייו, ועוד פחות מזה על הקשר בין עובדות אלו ועל רציפותן. אביו ש"שתקן גדול היה", כפי שאמר המשורר לידידיו, "לא נקלט" בשום מקום — כבנו. דמות האב מופיעה כבר בפתחת ספר שיריו: "ימים פונים על ידי / ואני הולך בקשך, אבי" (לפני השער האפל, שיר 2);² פעם היה לי אב, אבא נוראה, שותק (שיר 2); כל שבילי באים אליך, אבי!³ (שיר 3); ודמות זו מלווה אותו עד שיריו האחרונים.⁴ אמו מופיעה בשיר נעורים שנגנו (הנני שב אליך, אמי)⁵, ואחדים משיריו המאוחרים מונים אל בתו.⁶ נופי ילדותו ונעוריו — פודוליה, וילנה גאליציה — מהדהדים ברבים משיריו, מאז "בוקר קיץ" (1915)⁷ ועד "ערי נעוריי", אחד ה-

דמותו של דוד פוגל עטורה הילה: בעיני רבים, שתבעו בשנים האחרונות את כינוס שיריו, פוגל הוא משורר גדול שנשכח. ואם בעיני רבים, הרי שלא נשכח לגמרי. את זכרו שמרו לא רק סופרים בני דורו שעמם נפגש בתחנות נודדיו ושתיארוהו ברשימותיהם; למן 1952, כשנדפסו שבעה משיריו האחרונים שנמצאו בעזבונו, חזרו משוררים ומבקרים צעירים ו"גילוהו" מחדש. במידת-מה הם גילו בו את עצמם: בקובץ שיריו "לפני השער האפל", שראה אור בוינה בשנת 1923, מצאו כעבור שלושים שנה תכונות-סגנון שכמותן קנו להן בינתיים שביתה בשירתנו החדשה. דקויות אלו של ציוריות, של ריתמוס וצליל, דומה היה כאילו התקופה הקודמת לא העריכה אותן כדבעי. רשימות בקורת רבות על פורסמו נתפרסמו עוד לפני מלחמת העולם השנייה; רובן ככולן היו רצוניות התלויות בזמן, שליוו את הופעת קובץ שיריו או את הופעת יצירותיו בפ"רוזה — הסיפור "בבית המרפא" (ירושלים, 1927) והרומן "חיי נשואים" (1929-1930). אבל בשנים האחרונות, לא זו בלבד שיצירתו זכתה למאמרי ניתוח בזכות עצמה, אלא שפוגל הוצג בהם כאחד ממשוררי המופת של הדור החדש, ושירתו נעשתה כמעט לאופנה ספרותית.

ובכל זאת, יש מידה של צדק בטענה שפוגל הוא משורר לא ידוע. כבר ב-1925, שנתיים לאחר צאת ספרו, כתב עליו ד. א. פרידמן ש"נשכח מעט"; אם היה בדברים האלה משום גוזמה בשער-תם, היה בהם גם משום ראיית הנולד. כמשורר נודע דוד פוגל היום כמעט רק בשמו, ואולי משירים שהובאו במאמרי בקורת ובאנתולוגיות. ואם "לפני השער האפל" לא היה בהישג ידם של הרבים, שיריו המאוחרים של פוגל לא כל שכן. את אלה לא הכירו גם מבקרינו, שהסתפקו לרוב בניתוח ספרו המוקדם.

אמנם היה ידוע שמאז הופעת הספר ועד פרוץ

¹ הלל בבלי, "הדואר" כ"ט (1949) 33 (= "רוחות נפגשות", 155). משה בן מנחם, "אנד" קובץ א', 200.

² להלן בקיצור: השער.

³ כגון "תוך סדרת נעוריי". כנסת ה' 85.

⁴ גבולות א' 14.

⁵ כגון הסדרה "לבתי". מאוניים ו'.

⁶ העולם ט' י"ב.

מן הישוב משפשף את העצמיות". כבר שנים לפי נ"י כן (תשרי תרע"ג, בזמן שהותו בלמברג, כתב: "מסתובב אני כל הימים בחובות, רעב, יגע וק" פוא, ומחפש — איני יודע בעצמי מה". נעימה זו עוברת כחוט השני ביומן כולו. משהגיע לוי-נה הוא רושם לעצמו: "בשבוע זה לא סבלתי רעב, במקרה: במטבח העממי נתנו לי ארוחות הצהריים בחינם. חיים משונים! חיי שנורו אני חי כל הזמן — וכלום לעולם יהיה כך?". רוצה היה לברוח "אפילו לשאול תחית, לאפסי תבל: לאמריקה, לארגנטינה, לברזיליה, לארץ ישראל, בלי שום הבדל לאן... חושך וקפאון מסביבי; אין מוצא".

מובן שאינדיוידואליסט זה לא הצטרף לשום תנועה ולשום חבורה. מן הקונגרס הציוני העומד להתקיים בווינה ב-1913 הוא מקווה בעיקר ל"ימי רווחים", וסופו שנעשה אז מעין סבל: "הבילות אני מביא מבית הנתיבות בעד תשלום של כתר בצירוף גסויות ועלבונות". את אפשרות הנסיעה לא"י הוא דוחה בשתי ידיים; אין זה לא לפי כוחו ולא לפי רצונו. יסעו להם האחרים, הצבור עים: "איש המתאמר להיות אינטליגנט (...)" ו"אידיאליסט כביכול". אבל הוא אינו מעמיד פנים, ובכלל נתברר לו שהמתפלסף על החיים "אין לו תקנה אלא מיתה... כבר חיטטנו, כבר פיררנו את החיים לפירוריהם ולפירורי פירוריהם והוצאנו מסקנה: שאין שום תכלית, שום מטרה...". חי" פושי דרך ויאוש מהם, שהיו אופיינים אז לצעירי רים הרבה, מקבלים אצלו משנה תוקף: "ה'בער' וה'כנגד' ממושטשים אצלי. הסיסמה: איך שיהי — יהיה!" הוא אינו מבקש אלא את עצמיותו: "ואני סוף סוף אחיה באופן מיוחד, 'דויד', על פי דרכי שלי". וכעבור חדשים אחדים, באביב שנת 1914: "אני ואני, רואה ואינו נראה (...)" המד" רגה העליונה — כשאסתפק אך כי. אלמד להס" תפק! כי עד יומי האחרון יהיו דרכי בודדים". ובינתיים, בכל תחנותיו, עולמו הוא עולם המלמד העלוב המחפש שעורים, וכשהוא מוצאם הוא מניחם למען עסק מבטיח יותר, ונוכח שהיה זה מ"קח טעות. הוא מיטלטל מעיר לעיר, מחדר לחדר

אחרונים (1941)⁷. בשירתו פזורים גם רמזים לחיי הברידות שלו בכרכים, וינה, פאריס ואולי ברלין, למצוקתו התמידית, למחלת השחפת שבה לקה הוא ומשפחתו. בתי מרפא לחולי שחפת מופיעים גם בסיפוריו, ויש שם רמזים אוטוביוגרפיים נוספים לבדודיו ולנישואיו הראשונים. הרמזים האלה אינם מצטרפים לתמונה ברורה. בסיפוריו, ולא כל שכן בשיריו המופנמים נבררה המציאות והותכה והועמדה לרשות היצירה. דברים מהי" מנים על מאורעות ועובדות בחיי פוגל אפשר למי" צוא ביומניו, בתעודות שונות ובעדויות של אנ" שים שהכירוהו.

נראה שבגיל צעיר נתייתם פוגל מאביו⁸. פעם אחת הוא כותב⁹ שניטלטל במקומות שונים מאז היה בן שלוש-עשרה; שאר הדברים ביומנו מת" יחסים כולם לזמן מאוחר יותר. יומן זה, שאפי" דוריות ותחושת ריקנות נסוכות עליו, פותח בש" נת 1912 ונמשך בהפסקות עד 1922. אך פוגל מביא בו זכרונות למן שנת 1910, כשיצא את עיירתו ונסע לזילנה, ואחרי כן לגאליציה ולויל" נה.

מעל דפי היומן מצטייר דוד פוגל בן התשע עשרה והעשרים כפי שתיארוהו אחדים ממכריו גם בשנותיו המאוחרות: אדם מסוגר, הססן וחסר כיוון, שאכזבתו מן העולם והדאגה לחם רודפות אותו בכל יום.

מכריו מספרים שלפרקים היה מתגלה כאיש" רעים בעל לשון שנונה; אלא שלרוב היה ההו" מור שלו מתעלם מפני צרות העניות. משה בן מנחם כותב עליו¹⁰: "דבר אחד היה חסר תמיד כדי להיות מאושר מעט, כדי לשבת ולו רק זמן קצר: הרצון לעבוד, כשרון המעשה להיות אדם מן הישוב: את זה לא ידע אפילו ליישב בדוחק". במלים דומות, אבל בכוונה הפוכה, כתב פוגל על עצמו ב-25.5.1919: "האונס להיראות כאדם

⁷ "מסכת" בהוצ' אגודת הסופרים, תשי"ב, 38.

⁸ בשו"ב לעירתו הוא מזכיר רק את אמו (י"ח תשרי תרע"ג).

⁹ ביומן, ח' חשון תרע"ג.

¹⁰ בקובץ אנך, שם.

שובבני, הפותח במלים: "הנה אם והרי בת / שתיהן אוהבות כאחת" ועדיין אינו רומז במאומה לסגנונו הבוגר של פוגל. השיר רשום בעיפרון במחברת של ידיד-נעוריו אברהם לנדא משנת 1911, שיש בה טיטות-שירים ל"ילדה" בלבד, כפי שהוא מכנה את חנה גם ביומנו. האם ובתה היגרו כנראה ב-1912 לארצות-הברית. חנה התכתבה עוד עם הבחור מסאטאנוב וניסתה לעודדו; אך כעבור זמן הפסיק הוא את הקשר עמה.

באותה שנה יצא את וילנה, וכשביקר אצל אחותו, נאסר כמשתמט מן הצבא ונשלח על ידי "אטאפ" לסאטאנוב עיירתו. זמן-מה התגולל ב"בתי-כלא"; בסתיו 1912 שוחרר וחזר לביתו. "הייתי פה לפני שלוש שנים (...). כשנסעתי נקרע היחס. אני נשתניתי הרבה...". כצעירים רבים אחרים הוא חושב להימלט לאוסטריה, ולהיפטר באופן זה מעבודת הצבא. בפתח גדול הוא עובר את הגבול — והנהו בגליציה.

למברג מאכזבת אותו. מציעים לפניו שעורים, אך הוא דוחה אותם, ומנסה את מזלו בעיירה קומי רנה. שם הוא מלמד זמן-מה, ולרוב אינו עוסק אלא בזכרונות. בסוף 1912 הוא מגיע לוינה הבירה, שבה עתיד הוא להשתקע לשנים רבות.

*

גם וינה אינה מאירה לו פנים בתחילה. ביומן, בראשית 1913, אנו קוראים: "בדידות ורעבון, רע" בון ובדידות. את דירתי אני מעתיק תכופות. עכ"שיו הריני דר בבית ערלית זקנה, כבת שמונים, אני היא וצפור קטנה בבית אחד — כנופייה מעג"יינת. כל הימים הריני מחפש — ולחינם, קשה למצוא משען שהוא". לפעמים תומכים בו אנשים מרוסיה; לרוב אינו אוכל אלא פעם ביום, אם עלה בידו "ללוות אצל מי אגורות אחדות" או לקבל ארוחת צהריים בתמחוי העממי. רק לפר"קים, כשהוא מקבל רובלים אחדים מאחותו ברוסיה או משיג שעורים לעברית, משתפר מצבו לשעה. הקשרים עם ידידיו הקודמים נותקו, והוא יודע: "הנני תלוש". ידידו אברהם (כנראה הוא אברהם לנדא הנזכר) איבד עצמו לדעת; לימים מהרהר גם פוגל בהתאבדות:

ואין ידו משגת לשלם את שכר הדירה. אפילו בוילנה, עיר שאהב ושנוכר בה תדיר מתוך גע"גועים, לן זמן-מה בבית הכנסת "בגניבה, בלי ידיעת השמש"; וכמעט ככל רשימה ביומנו חוזרים ביטויים כגון "כאב עכור ועמום", "בדידות, שעמום וגם צער".

*

לווילנה בא פוגל ב-1909 או 1910: "ראש שאיפתי היה או רכישת השפה העברית בשל-מות". הוא נתקבל לשיבת ראמאליס ולמד בה, וזמן מה התפרנס כשמש בבית הכנסת "טהרת ה"קודש". בעיסוק זה ראה מעין מוצא לעצמו. עוד ב-1928 אמר בפאריס לחיים הזו, שהיה רוצה לחזור לבירת אוסטריה ולהיות שמש בבית הכנסת הגדול! אבל גם בוילנה לא היה בזה פתרון בר-קיימא. באותן שנים (1911 או 1912) פגשו שם הלל בבלי: "צעיר כבן עשרים לבוש בגדים רעים, חבוש מגבעת שחורה רחבת שוליים ובעל עיניים נוגות, תוהות (...). שתקן גדול היה ודב"ריו ספורים. פניו החוורים היונ ראים לי תמיד מתוחים, עיפיים".* בבלי הציע לו שותפות בע"בזה שסיפק לו אז יהודה קרני: העתקת מכתבים וחוזרים של ההסתדרות הציונית. פוגל הסכים ברצון, אך לאחר שהעתיק מכתבים אחדים, בא "מדוכדך ומבוהל" אל בבלי וביקש ממנו לשחררו מעבודה זו, שלא יכול לעמוד בה.

אבל לעיר זו היו גם פנים אחרות: "ווילנא — היא לי יותר ממולדת. וכשנוכר אני בוילנא, מורפיעה תיכף בזכרוני חניה". על פי רמזים שונים מסתבר שאהב את חנה זו, או חניה, שהיתה תלמידה צעירה שלו. אבל החיים שעשהו לפס"מיסט, כפי שהוא כותב, דחפו אותו לזרועותיה של צ', אמה של חנה, והוא מצא בה אהובה ואם כאחת. כשנה אחרי כן הוא מצטדק בפני עצמו על שהיה "קודח מתאוזה, ובאמת, אם לדון על הדבר באופן אובייקטיבי — אין להאשימני בזה: הייתי צעיר שבפעם הראשונה טעם טעם חטא". קשה רי אהבה אלה נזכרים גם כבטיטה לשיר נעורים

* בבלי, הוואר, שם; רוחות נפגשות, שם.

יב. ב-13 באוגוסט נכלא פוגל במצודת פון קארל-שטיין, ובמשך שנתיים לערך הוא מתגלגל כעציר במקומות שונים: גרוסאו, דרוונדרוף, מארקל. או-פייניים הם דבריו על תחילת הפרשה הזאת; ב-ראש וראשונה הוא רואה בה פתרון למצוקתו ה-חמרית! "קצת שינוי בחד-גוניות. התמחוי עבר ובטל מן העולם. וכמדומה שלזמן ארוך. בשלושה עשר לחודש זה נאסרתי. שבוי מלחמה."

ממש כך מתאר ג. שופמן את תגובתו של פוגל, שהוא קורא לו בשם "דוד גול". בסיפורו "במצור ובמצוק" מתאר שופמן את וינה בימי המלחמה הראשונים, כאשר "הזרים, האויבים" נעצרו ונש-לחו למקומות "מקלט", ורק אחדים מהם זכו להשתחרר —

" — לאחר שידד או מכר מנתיני המדינה השתדל בר-בר וערב להם. כך עלתה לה, לחבורה הרוסית הקט-נה, חבורת אמנים וסופרים, להשתחרר בדרך נס. ורק אחד מהם, המשורר הצעיר דויד גול, דחה כל הש-תדלות בשבילו, ואמר, כהרגלו, עברית: — לי לא איכפת. ישלחוני נא לשם. לאכול יתנו לי ?"

הסיפור נמשך, כזכור, עד לאחר המלחמה כש-נפתחו הגבולות.

"דויד גול שב ומספר נוראות. בדוחק, באשפה ופע-מים בלי גג התגלגלו שם כל שלוש השנים. — לאכול יתנו לי ?... והנה לא נתנו! אנשים חפרו באצבעו-תיהם עצמות מתוך האדמה וגירמון מחמת רעב. היו שם רע הרבה יותר מבשדה-המלחמה. — מצחו גבה, רקותיו נתעלו, ועיניו קיבלו הבטה חדשה, מכוונת יותר כלפי פנים — כמי שראה הרבה מה שלא ראו אחרים."

פוגל עצמו אינו מתאר נוראות אלה ביומנו. ב-עיקר הוא סובל מבדידות שנכפתה עליו בתוך ה-מון העצירים העלובים, שלא מצא ביניהם נפש קרובה לו. עתה מתגעגע הוא על בדידותו בכרך. רק הנוף היפה שבמקומות מעצרו, למשל בדרוונ-דורף, מקל עליו לרגעים. דווקא כאן מתפעל הוא לראשונה ללא סייג ממראה עיניו, וביומו כבר נש-מעים הרים לשיריו הראשונים, אך השיבה אל המציאות הקרובה הורסת את הכל:

"כשאתה עומד אל החלון ומסתכל בכל אותו היופי וההדר, באותו הגיא עם בתיו הלכנים, בפלג המת-בהר ומתחלק — ואחר מתאחד ונעלם שם בתחתית

"אבוא ואשכב במיטה ואפגור ככלב זה. ואיש לא ידע: 'איזה צעיר רוסי מת... 'או אוציא או את התער ואשחטני. ובעלת דירתי תראני ותהר-הר: 'אפשר שיחלוף שבוע עד שיעלה בידי ל-השכיר למי שהוא את החדר..."

באותם חדשים שלפני מלחמת העולם, משוטט הוא בוינה ואינו מוצא את מקומו. מראות העיר אינם שובים לפי שעה את לבו, וגם כאשר הוא מחזר אחר "עלמות יפות" הוא חושב: "עובדה היא שאיני מוכשר לחיות חיים טבעיים ובריאים. איש הספר... "ואכן, שאיפה כמוסה אחת יש לו: "להיחשב בין הסופרים". "תמיד כשאני מצ-ייר לי את עתידי, הריני רואה את עצמי — מה לי לכחש — בתור סופר. לפעמים נדמה לי שהי-תי יכול לצייר איזה ציור, לכתוב סיפור, שיהיה לא מן הגרועים, אבל... לעזאזל! אין לדבר הב-לים! בין כך וכך מפריעה שאלת הלחם הרבה."

בולזול הוא מדבר על סופרים שראה אותו קיץ בקונגרס הציוני בוועידת ההסתדרות לשפה ול-תרבות העברית: "גדולי סופרינו ומשוררינו... חה חה חה! גם לי נשמת משוררים, אבל עדיין ספק אם תוצא השוקה למכירה". בינתיים הוא מוצא נחמה בתחום אחר: "שוב אני עומד לפני תקופה חדשה בחיי שהנקודה המרכזית בה — ה-תרבות האשכנזית" (כלומר הגרמנית). הוא שואף ללמוד בגימנסיה ואחרי כן באוניברסיטה, ובין נדודיו מחדר לחדר הוא שוקע — ובלשונו: "מת-קבר" — בספרים בלשון הגרמנית. רק תרגומים — איבסן, מטרלינק, האמסון — נזכרים ביומן, ולא ספרי מקור ואף לא ספר שירה אחד. החיים בוינה נראים לו תפלים, ושוב עובר בו הרהור, שמא יעלה לארץ ישראל ויפתח שם דף חדש. אבל בינ-תיים הולכת וינה ומתחבבת עליו.

את מלחמת העולם, המתלקחת בראשית או-גוסט של שנת 1914, מזכיר פוגל בתחילה רק אגב אורחא — יותר מדי שקוע הוא בענייניו; אבל עדי-מהרה פורצת היא גם לתוך עולמו המסוגר שלו. יוצאי רוסיה שבוינה נעצרים כנתיני האו-

יורק) וב-1920 "ב'העולם" (לונדון) ב"הפועל הצ' עיר" (יפו) וב"הצפירה" (וורשה).

השירים עוררו תשומת לב וכבר ב-1919 הגיב עליהם י. ח. ברנר ב"האדמה", והערכות בעל פה שמע פוגל מחבורת הסופרים בווינה. דעתו לא היתה נוחה מכל אלה: "יציאה זו אל השוק! המ- בקרים מכל המינים מגריסים בשירי את שיניהם.

אחד משבח ואחד מגנה — ואין שלום (...). הבל הבלים: לא אגדל אם ירוממוני ולא אקטן אם יש- פילוני, ומה איכפת לי? בזמן האחרון נתרוקנתי מכל תוכן". בפברואר 1921 הוא קובל ביומנו: "רוח השירה פסקה לפעמני". בכל זאת, הוסיפו שירים משלו להתפרסם ב"השלוח", "התורן", "ה- עולם" ובמקומות אחרים, וב-1923 הופיע בווינה ספר שיריו "לפני השער האפל", בהוצאת "מחר"; כנראה השתדלו מכריו בדבר והשיגו לו תמיכה מאחת הקרנות; לאחר הופעת הספר, נשמר כתב היד השלם אצל ידידו מאיר וינר.

"לפני השער האפל" זכה בדרך-כלל להדים חיוביים בעתונות העברית בארצות שונות. רק שלונסקי ביטל אותו ב"הדים"; לעומת זאת פיר- סם בשנת 1925 "יודישה רונזשאו" הברלינאי מאמר נלהב עליו, וגם הביא משיריו בתרגום לי- גרמנית. תרגומים לאידיש נתפרסמו אז ב"ליט- עראישע בלעטער" בוורשה. בהוצאת שטיבל, שדאגה גם להפצת ספר שיריו, הופיע ב-1923 תרגומו של פוגל ל"הכופר מסואנה" לגרהרט ה- אופטמן.

פוגל נעשה דמות מוכרת בקרב סופרי עברית ואידיש בווינה. עם חבורת הסופרים — ג. שופמן, צ. דיזנדרוק, מאיר וינר, משה אונגרפלד ואח- רים — נהג להיפגש בבית-הקפה "ארקאדן". אף שכולם כיבדוהו, נשאר זר לחבורה. הם היו מת- ווכחים, והוא היה יושב ושותק. בווינה נתקרב בא- מת אולי רק אל אברהם בן יצחק סונה, שהשפיע עליו באישיותו ובשירתו. פוגל ראה בו מופת לעצמו. מפי יוכבד בת-מרים מספרת לאה גולד- ברג, שעוד שנים אחרי כן, בפריס, היה מרבה לזכור את אברהם בן יצחק ("אילו יכולתי להיות כמוהו!") והיה מנסה לחקותו אפילו בלבושו.

ההר, באותו הגשר התכול, בשתי הדרכים המתפרשות אחת לכאן ואחת לכאן ומטפסות עקלקלות על המד- רונות, במורדות ההרים טעוני העצים השחורים — תוקפך רגש שהנך מוכרח להפיל עצמך אל אותו הע- מק, למרות וודאות ריטושך, רק כדי ליהנות, ואפילו אם אך ברגע הנפילה, מכל אותו היופי. וכשאתה פו- נה אח"כ אל פרצופי שכניך המסואבים — תוקפך יאוש עד כדי שגעון".

*

פוגל שוחרר עוד בזמן המלחמה, ביולי 1916; אך כשהוא חוזר לוינה כבן חורין, חוזר עמו גם היאוש הישן: "הרי אתה ריקן כשהיית לפני המל- חמה (...). ואין למה לקוות. רק לצעוד לקראת המיתה". באותם הימים הוא מתוודע אל אילקה, אשתו לעתיד. יחסו אליה עדיין איננו ברור לו. הוא בן עשרים וחמש, ורואה עצמו כ"בחור שנס ליחו" ושאינו מסוגל לאהבה של ממש. אילקה לקתה במחלת השחפת ויותר משהאירה את אפלת חייו, עוררה בו שוב מחשבות על המוות: "היא נעימה. ומדוכאת ביסורים. ועינים שחורות לה. נוגות. וקמטי עצבות סביב פיה. הולכים אנו למות. שנינו. וסיימתי". לאחר נפתולים קשים וחששות, קטטות ופיוסים ואהבה מחודשת, נשא את איל- קה לאשה ביוני 1919. באותה שנה, בדצמבר, נותחה בגלל מחלתה, והוולד שהרתה אותו מת. ב-14 בדצמבר הוא רושם: "רגשי אהבה הרגש- תי לנפל זה. וצר היה לי עליו. אולם נחוץ היה להציל את האם והמתנו את הבת".

מאז אסרו הרופאים על אילקה את הישיבה ב- וינה, והיא נסעה לבתי-מרפא בהרים. ב-1920 נתגלו גם בדוד פוגל סימני שחפת. מדי פעם היה נוסע להרים ומצטרף לאשתו בסאנאטוריום. חזיו בקרב החולים שמשו לו אחרי כן יסוד לספרו "ב- בית המרפא" ולסיפורים אחרים.

*

סמוך לסוף המלחמה החל פוגל להתפרסם כמ- שורר. שירים שכתב במעצר ואחרים שכתב לא- חר שובו בווינה הופיעו ב-1918 בדפי "גבולות" שיצא בווינה בעריכת ג. שופמן וצ. דיזנדרוק, שנה אחרי כן ב"מקלט" שבעריכת י. ד. ברקוביץ (ניו

באותם ימים נשא לאשה את עדה נדלר, שהקדיש לה את הרומן "חיי נישואים" והחל להכין עצמו לנסיעתו לארץ.

*

בפברואר 1929 הוטבעה הויזה הבריטית ב־דרכונו האוסטרי, שקיבלו בפאריס ("המקצוע: סופר"), ובמאי הגיעה משפחת פוגל לתל־אביב. שם נתקבל המשורר במאור פנים. כ"כתובים" הובאה תמונתו "לכבוד בואו לארץ־ישראל" ונדפס שיר שלו — על פאריס. עם "דבר" ו"הפועל הצעיר" עמד בקשרים עוד משנים קודמות. ב־אוגוסט אותה שנה נרשם בדרכונו שהוא "עולה לפלשתינה־א"י והוא רשאי להישאר בארץ תמיד", אבל אז כבר נתייחס מנסיונו זה. בתל־אביב הקיטנה הרגיש עצמו כפליט ונוף הארץ נשאר זר לו; שיר כמו "זהב צהרי מדבר מכביד" נכתב שנים רבות לפני כן בווינה. גם בארץ לא מצא בו כח ליטול על עצמו עבודה קבועה. אברהם ברוידס מספר¹⁴ שהציע לו פעם בשמו של דוד שמעוני משרה בהוראת ספרות בגימנסיה "הרצ־ליה". אבל פוגל, במקום לשמוח — "מיצמץ בעייניו, הוריד משקפיו והתחיל משפשף אותם באי־טיות רבה בלי הוציא הגה מפיו. אשתו החיננית ניצבה לידו וחיכה בעצבות וברוך". ונתחוויר לו לברוידס שפוגל "אינו מסוגל לשאת בריתמת העשייה. באביב 1930 יצא את הארץ, שנה לא־חר עלייתו.

המוסדות לא מחלו לו על כך. בפאריס, גלוזה פעם אחת אל משה בן מנחם, שהתכוונן לעלות, והלך אתו אל מוצקין. אך ראה מוצקין את פוגל, צעק: "אתה פה? הלא שלחנו אתכם לארץ־ישראל והוצאנו עליכם הון, וחוצי מזה, סרטיפיקאט יקר מכל הון!" פוגל נבוך: "לא נקלטתי... האקלים... אשתי... ובצאתו אמר לבן מנחם: "אני מצפצף עלינו; יסע הוא ל־חמסינים. אני — ביתי פה. זהו האויר שלי ל־שימה"¹⁵.

בקיץ 1924 כותב פוגל לידידו מאיר ויגור מן הכפר שוואץ שבהרי טירול שמצבה של אילקה אשתו הולך ורע. היא לא האריכה ימים. משנותר לברו, לא רצה עוד פוגל לשהות באוסטריה. אף על פי שקיבל אז את הזכות לישיבת־קבע בווינה, שתיים־עשרה שנים לאחר בואו לשם, החליט לעבור לצרפת.

*

לפאריס בא ב־1925 או ב־1926, והיא הילכה עליו את קסמיה. גל של התחדשות פנימית עברו. משה בן מנחם מספר שפוגל למד צרפתית בחי שק רב ונעשה בן־בית בחוצות העיר ובבתי הנ־כאת שלה. מקומו הקבוע, שאותו היה פוקד כמעט יום יום, היה בבית הקפה "קופול" אשר במונ־פארנאס.

גם בפאריס לא מצא לו אחיזה של ממש. אמ־נם השלים שם ב־1926 את סיפורו "בבית המר־פא", שראה אור בסדרת ספרי "מצפה" (ירושל־ים 1927) שבעריכת אשר ברש, וכבר עסק בכתיבת הרומן "חיי נישואים" ("פאריס־תל אביב 1928-1929"), שהופיע אחר כך באותה הוצאה, אבל פרנסתו לא היתה מצויה.

הוא נכבש ליופיה של עיר האורות, ונשאר בה בבדידותו: "כבדו עליך החיים / עד כי טור־פו רחובותיך. / בני אדם להב גדול ילהבו — / אלה מאורייך, פריס! // בדד יישן עלי גגות — / ואת ערה ועריה, / עירי הפרועה"¹². ובשיר ה־נקרא "פריס"¹³: "אך כל בודדי דרך / כך יבדו שבעתיים. // בקומה עליונה יחד להם חדר, / רבוע שתיקה דווה, / כל לילה. // אטומי עשן ואנשים / פרצו בתי קפה אל השווקים — / כתור־מי נהרה במ קפאו תחתם / בודדיך / חרש ונב־הלים".

שלוש שנים ישב פוגל בפאריס וב־1929 החליט לצאתה. הוא לא ידע שעיר זו עתידה למשכו חזרה אליה כאבן שואבת; אז עוד קווה למצוא לעצמו בית בארץ ישראל.

¹⁴ "מאזניים" י' 343.

¹⁵ בן מנחם, במכתב אל הכותב מיום 18.5.1964.

¹² "כבדו עליך" — "כתובים" 13.3.1929.

¹³ נדפס ב"דבר" כרך ב' (תרפ"ז), גל' י'.

ווילה" שיצא בלבוב, הודיע בתחילת נובמבר 1931 על בואו "בענינים פרטיים ועניני מחקר", וכעבור שבוע — על "ערבי פוגל" העומדים להי- ערך ביזמת "תרבות" בערים שונות ובהם יקרא המשורר משיריו; בחוגי נשים (דווקא) ירצה על "לשון וסיגנון בספרות העברית החדשה". (גם ביאליק עשה באותם הימים בפולין ופוגל נפגש עמו בסטאניסלאבוב).

אך הביקור בפולין נסתיים בכישלון. הקהל לא בא. מפאריס, לשם חזר בדצמבר 1931 הוא כותב לדבורה בארון¹⁹, שהיתה ידידתו²⁰:

"שוב אנו תקועים בפאריס, זה כחודש ימים. הרבה טילטולים וכל מיני צרות עברו עלינו בשנתיים האחרונות עד אין מספר. שבתאי בבר- לין היתה לשוא — לא קמח ולא תורה. ברחנו משם כל עוד נפשנו בנו, וחדשים התגוללנו בפולין; קוויית להפיק מזה איזו תועלת חומ- רית, ואף כאן לא הצלחתי (...) ויצאתי (...) בידים ריקות. והנה פאריס... בצוק העתים הא- לה אין כנראה מקום בעולם לאנשים כמותנו". ו- הוא ממשיך בתאור תמר, בתו הקטנה, "שהיא נחמתנו היחידה בצר לנו".

*

מ-1932 ועד לפרוץ המלחמה נשאר פוגל בפא- ריס, להוציא נסיעה קצרה לבלגיה ולשווייץ. כ- שהשיגה ידו להזמין לו משקה, או כשכיבדהו אחרים, היה יושב ב"קופול". באותן שנים פירסם שירים ב"מאזניים", "גליונות" ו"כנסת" שבארץ ישראל, ותרגום לאידיש, שהכין כנראה בעצמו, ב"צוקונפט" שבניו-יורק, סיפורו "נוכח הים", ש- כתב עם שובו לפאריס, נתפרסם כעבור שנתיים ב"ספר השנה של א"י". בכל אלה לא היה כדי לפרנס אשה ובת. "עליך למצוא לך איזה מקצוע, מחוץ לספרים", מתרה בו אחותו במכתב²¹. אבל זה היה למעלה מכוחו; ואולי ביקש לו מוצא.

¹⁹ גלויה מיום 30.12.1931 במכון גנוים.

²⁰ הוא גם הקדיש לה את סידרת השירים "לבת" (מאז- ניים ג' גל' מ"ז).

²¹ מיום 20.9.1932 (וראה הערה לשיר "מכתבים פשו- טים"). המכתב ברשות הבת.

לפני שחזר והשתקע סופית בצרפת, עבר פוגל עוד תחנות אחדות. מארץ-ישראל נסע לוינה וכ- עבור שנה, באביב 1931, ביקש את מזלו ב- ברלין.

*

לברלין בא בתכנית ערוכה מראש: להוציא את הרומן שלו "חיי נישואים" בתרגום גרמני. אבל המוליים שאליהם פנה או פנו אחרים בשמו, דחו את הספר. לדעת בן מנחם¹⁶ לא רצו יהודי גר- מניה להציג בפני העולם יצירה עברית שהגיבור הראשי שלה, היהודי גורדוויל, נושא לאשה בא- רונית נוצרית וחי עמה חי מין פאתולוגיים. מכל מקום, מלאכת התרגום הופסקה ורק התחלות מ- מנה נמצאו בעזבונו. במר יאשוו הוא כותב מבר- לין ליוסף אהרונוביץ: "עד עכשיו לא עלה בידי למצוא שום מקור של פרנסה. מצבי קשה כשה- יה, אנו סובלים בלי הרף רעב ודחקות מאין דוגמתה ואיני יודע מה יהא בסופנו"¹⁷. לולא תמכו בו אחדים מידידיו לא היה מתקיים שם אפילו חודש אחד. בסתיו 1931 החליט לצאת את ברלין, ומשנדודע הדבר ערכו לו ידידיו מסי- בת פרידה ב"בית העם העברי", שעליה הודיע "יודישה רונדשאו" ב-25.9.1931. המסיבה, שבה השתתפו צבי וויסלבסקי, מאיר מוהר, משה שלנ- גר (בן מנחם) וד"ר מ. פינס, זכתה להצלחה מר- בה. לאחר הברכות המקובלות, כבש פוגל בקריאת שיריו את הקהל שמילא את האולם. הוא היה מאושר: בפעם הראשונה בחייו זכה לכבוד כזה. עוד זמן רב אחרי כן זכר להם לידידיו את החסד שעשו עמו ומשנפגש עם בן מנחם בפאריס הת- וודה בפניו: "היה זה אולי הערב הנאה ביותר בחיי"¹⁸.

*

מגרמניה נסע פוגל לפולין וביקר בגליציה, מו- לדת אשתו. גם לנסיעה זו הועיד תכלית בר- רה: הוא נתכוון לסובב בערי פולין ולהרצות על הספרות העברית. העתון היהודי-הפולני "כ-

¹⁶ הוא, ב"אנד" 201.

¹⁷ גלויה מיום 29.4.1931, במכון גנוים.

¹⁸ "אנד" 204.

היתל בפוגל באירוניה מרה. עם פרוץ המלחמה הראשונה ב־1914 נאסר, כזכור, באוסטריה בתור נתין רוסי ובילה שנתיים במחנות אוסטריים. אחרי כן קיבל את האזרחות האוסטרית ושמר עליה גם בשבתו בצרפת. והנה, עם פרוץ מלחמת העיר לם השניה, חזר הגלגל: כמו עשרים וחמש שנים לפני כן נעצר עכשיו פוגל בצרפת בתור נתין האויב, והפעם — נתין גרמניה. אמנם היה אוסטרי, אבל השלטונות הצרפתיים שייכו אז גם את אוסטריה לגרמניה, שהרי סופחה עוד לפני המלחמה לרייך השלישי!

עד 1941 נתגלגל פוגל במחנות הסגר בדרום צרפת; ודווקא לאחר הכניעה, עם חתימת שבי־תת הנשק וכינון ממשלת וישי העצמאית כבי־כול, הוא שוחרר, כי באופן טכני פסק אז להיות נתין של האויב. לימים, משהפרו הנאצים את הסכם שביתת הנשק ותפסו גם את דרום צרפת, השיגה אותו יד המרצחים.

היומן פותח ב־2 בספטמבר 1939, יום לאחר פלישת הגרמנים לפולין. פוגל ובתו תמר בת העשר גרו אז בפאריס, ואשתו עדה היתה בבית מרפא לחולי שחפת בהוטוויל, כפר קטן סמוך לעיר ליון. ב־3 בספטמבר הכריזה צרפת מלחמה על גרמניה וברחבי המדינה פורסמו כרוזים ש־קראו לכל הנתינים הזרים להתייצב במשטרה. לפי סדר הא"ב היה על פוגל להתייצב רק ב־אוקטובר, אך כבר ב־2 בספטמבר החליט להביא את תמר להוטוויל אל אמה. במהומת הבהלה שבתחנת הרכבת, בין ערימות של מזוודות, ילדים בוכים ואנשים אובדי עצות, הצליח לכבוש לעצמו ולבתו מקום בקרון. בהוטוויל התאכסן בפנסיון שהכיר מביקוריו הקודמים, ולמחרת ה־יום נחפו למשטרה. שם הרגיעותו: אף על פי שהוא חייב להירשם בפאריס, מקום מגוריו הקבוע, כבר מילא את חובתו בכך שהתייצב בכפר. ובכלל, אמרו, אין הצו החדש מכון אליו. "אלי—לא. אני אוסטרי לשעבר, אוסטריה אינה גרמניה".

ב־3 באוקטובר ישב בחדרו והתכוון לבקר אצל אשתו בבית המרפא. הוא מתאר את השלווה באו־

בעזבונו נתגלה "תסריט לסרט 'מר גינט'". כל שאר כתבי היד שם, סיפורים, טיוטות ורשימות, הם מפרי עטו; האמנם חשב חולם נצחי זה שיעשה חיל בעולם הקולנועי?

באה שנת 1938, וענני מלחמה נתקשרו באו־פק. גרמניה הנאצית סיפחה את אוסטריה ופלשה לצ'כיה. החרדה לעתיד לא פסחה גם על משוררנו התווה, אך מעבר למציאות מצא לו מפלט בשירה. באותם ימים קודרים נפגש עם הלל בב־לי, מכרו הישן, שעשה בפאריס בדרכו לארצות הברית. "אשריך", אמר לו פוגל, "שאתה יוצא לאמריקה. אנחנו פה נהיה מופצצים עוד מעט. החורבן קרוב". בית הקפה שישבו בה המה מא־דם. שמועות פרחו: המלחמה קרבה. בסמוך להם ישבו שני אנשים לבושי שחורים ושוחחו בר־גש. "שניים אלה", לחש פוגל לבבלי, "משוררים צרפתיים הם. מדברים הם — השומע אתה? — על הסוניטה". וכמתעורר הוסיף: "כתבתי מעט, אך תודה כי כמו שאני כותב לא כתבו עד עתה בעברית. יש בי משהו שונה. האין זאת?"²²

*

שנותיו האחרונות של דוד פוגל עומדות בצל מלחמת העולם השניה והשואה. אשתו עדה (אד־לה) ובתו תמר ניצלו. מה שסיפרו על מותו של פוגל הגיע לעתונות בארץ לפעמים מכלי שני או שלישי; באופן זה נתקבלו גירסות שונות. גם החומר שבעזבונו לא הובן תמיד כהלכה. היומן האידי, הפותח בספטמבר 1939, נראה לאחדים ממבט ראשון כאילו הוא מספר על מעצרו של פוגל בידי הנאצים ונכתב במחנה השמדה. דברים דומים אמרו גם על שני שיריו האחרונים שבשוליהם רשום, "הוטוויל 1941". אבל הוטוויל לא היה מעולם מחנה; על סמך תעודות ועדויות ניתן להעמיד עכשיו דברים אחדים על דיוקם.

ביומן הארוך — 127 עמודי פוליו בכתב צפוף וקטן, לפעמים כמעט מיקרוסקופי — אמנם מספר פוגל על מעצרו, אך לא בידי הנאצים, אלא בידי הצרפתים עוד לפני נפילתה של צרפת. הגורל

²² "הדואר", שם; "רוחות נפגשות", שם.

מחנה לוריוול, העצורים הועלו לרכבת משא, וש-
מועה אמרה שיוגלו מצרפת. היומן מסתיים בתי-
אור הנסיעה הזאת. שני האשנבים הקטנים שב-
קרון המשא אינם יכולים לגרש את צחנת הוועה
והסיגריות. הרכבת עוברת את אוויניון ואת מאר-
סיל. בקרון מתרבים ניחושים: זה אומר שהם
נוסעים למחנה בהרי הפיריניאים, בגבול ספרד;
וזה אומר שיועלו לאניה ויועברו לצפון אפריקה.
ובינתיים הם מוסיפים לנסוע "לאורך הים, ה-
משתרע הרחק הרחק עד לאופק, חלק כראי, בלי
שום קמט, כחול כהה מתחת לשמש הדרום הלור-
הטת, אדיש, עומד מנגד".

*

לא ברור עתה לאן הובלו העצורים. מכל מקום,
שחרר פוגל לאחר כניעתה של צרפת וביוני
1941 חזר לאשתו ולבתו. הוטוויל היתה בשטחה
של ממשלת וישי. גם אילו רצה לא היה יכול
לנסוע לפאריס, שהיתה שייכת רשמית לאיזור
הכיבוש הגרמני. במשך שנה אחת, לפחות, חי
בבטחון יחסי, כפי שמעיד תצלום משנת 1942,
שבו הוא נראה יושב בחדרה של אשתו. בסתיו
ובחורף 1941 עוד כתב בהוטוויל את השירים
האחרונים שהגיעו אלינו: "ערי נעוריי" ו"שעטת
צבאות במלוא תבל".

שעטת צבאות במלוא תבל,
כולם יצאו לקרב.
רוח קטל בעולם תהולל
ואני עוד רגע נשארתי פה.
גם עלי, ידעתי, לא תפסח...

ואמנם, הוא לא נמלט מן השואה. כשתפסו הנ-
אצים את כל צרפת, בנובמבר 1942, הצליח פר-
גל, כיהודים אחרים, להסתתר זמן-מה בכפר. ב-
סוף אותה שנה או בתחילת 1943 עוד ראתה אותו
שם מרת מילבאור היצרית, אשתו של המשורר
היהודי-צרפתי יוסף מילבאור. היא מספרת שה-
גרמנים הגיעו להוטוויל וסקרו את בית המר-
פא, הוא "אספראנס", מיסודו של רוטשילד; תחי-
לה הסתלקו בלי לעשות מאומה, אך ברור היה
שעתידים הם לחזור.

בתחילת 1944 מצאו הנאצים את פוגל בהוט-

תה שעה שלאחר הצהריים. מרחוק נשמע צחוק
ילדים וכאילו תקווה נסתרת היתה בו שהכל עוד
יבוא על מקומו בשלום. פתאום קראה לו בעלת
הפנסיון:

"ז'אנדארמים שואלים לך! אהה, נצבט לבי. אני
כבר יורד! קראתי. הנה הפורענות. חטפתי את המג-
בעת ואת מעיל הגשם (מדוע את המעיל? היום היה
יפה וחם, ולא היה סיכוי לגשם) וירדתי. שני ז'אנ-
דארמים חיכו למטה. שניים, לא פחות! היינו מכרים
טובים. המקום קטן, זיהינו נפגשים כמעט בכל יום
ומפסירים בונז'ור. מלבד זאת, הרי הלכתי אליהם
לשאל מה יהא עלי. אבל עכשיו התנכרו לפתע,
כאילו ראו אותי לראשונה. קרים, רשמיים, חמורי
פנים אמרו לי: 'תלך אתנו למשטרה. קיבלנו פקודה
להוביל אותך למקום איסוף. הלכתי אתם. וכי ברי-
רה היתה לי?'"

במשטרה נתנו לו שהות להיפרד מאשתו החו-
לה ואמרו לו שכל הענין הוא פורמאלי ובדאי
ישוחרר בעוד יומיים-שלושה. לאחר שבישר ל-
אשתו את הבשורה הרעה, חזר במועד שנקבע לו.
"הכל היה טראגי-קומי", הוא כותב, "כמו הרבה
דברים בעולם, אולי כמו החיים עצמם". למחרת
ליווה אותו שוטר אדיב למחנה-קלט שבעיר בו-
רג ומסרו בידי המפקד.

התקווה לשיחרור מהיר עלתה בתוהו. יחד עם
עצורים רבים אחרים ניטלטל פוגל מאז במח-
נות הסגר. מבורג הועבר למחנה אראנדון, וכע-
בור חדשים אחדים למחנה אחר, סמוך לעיר לר-
ריוול. תנאי החיים הלכו והחמירו ממקום למ-
קום. השמירה הוגברה, מנות האוכל הלכו ונת-
מעטו, והאנשים — יהודים מארצות שונות וגם
גרמנים נוצרים — לא הורשו לצאת לחצר. פר-
גל מתאר את השיחות ויכוחי הסרק בין האסי-
רים על המלחמה, על גורלם, על המחלות שפק-
דו אותם. הרבה התמרמרו על השלטונות שלא
רצו להבין כי כולם ידידי צרפת הם. פעם מעיר
פוגל לעצמו: "אני וודאי שנוצחתי במלחמה ה-
זאת". אמנם קיימים עדיין קשרי דואר עם המש-
פחות, אך הבדידות בצוותא גדולה וכל מעבר
למחנה חדש הרחיק את העצורים יותר ויותר
ממשפחותיהם.

משהתקדמו הגרמנים על אדמת צרפת, פורק

בצורה הוא מזכיר קצת את שיריו הקצרים-המובח-רים של אברהם בן יצחק, אלא שהוא פחות תרבותי ויותר בלתי אמצעי. שני האחרונים שבציקלוס מה-נים ביותר" [כוונתו לשירים "ימים פונים על ידי" ו"על שפת הכרך אשבה"].

לעומת ברנר, הסתייגו אחרים מריתמוס חפשי זה, שלא תאם את המסורת הצורנית של דור ביאליק. לא חסרו גם הערות על האופן שבו "צריך היה" לכתוב משורר צעיר זה. למשל, אחת הרשימות הראשונות על "לפני השער הא-פל"²⁵ מתריסה כנגד משוררים המסתירים את אולת-ידם "הפיוטית והמוסיקלית" וכותבים בלא משקל ובלא חרות. ואף על פי שהכותב מוציא את פוגל מכלל אלה, הוא משבח דווקא את שני השי-רים השקולים והמחורזים שבקובץ; על השאר הוא אומר שאין בהם הצדקה ל"שורות הקצרות" ומוטב אילו נכתבו בפרוזה שירית, כמתכונת שי-רי טאגורי שבתרגום פרישמן, אשר מהם הוש-פעו, לדעתו. והוא מוסיף: "כמו כן אין ספק כי רבים מהם היו צריכים להיכתב דווקא במש-קל קבוע ובחרוז ומוזה היו רק מרוויחים בבהירות הביטוי ובהבלטת הלך הנפש..."

התנגדות חריפה, ולכאורה עקרונית יותר, עו-רר באחרים מבנם הפנימי של שירי פוגל וכל רקמתם כולה. אביגדור המאירי²⁶ מתאר את ה-השתוממות שאחזה בו כשנתקל לראשונה בשירים מוזרים אלה:

"מה הוא רוצה? טוב, תמונה, ושוב תמונה, ועוד תמונה... טוב, זה קרוי בשם אימאזים, כלומר תמו-נות. אך ראשית, התמונות אינן ברורות, לגמרי לא ברורות. ושנית: מה הוא רוצה בתמונות הללו?"

כשהראה המאירי לביאליק את שירו של פוגל "רגלי בקרקע היום תטבענה", ממש עורר את זעמו. ביאליק טען נגד טשטוש הגבולות והשי-מוש השרירותי בלשון:

"ענה נסחו גם אבותי—אני ראשית, גם אבותי נסחו... 'גם'...ומי עוד? ...הלא אי אפשר לירוק את המלה 'גם' סתם בלי קשר עם מישהו או משהו! ופתאום: 'אני ראשית'! מה פירוש ראשית!... הלא אבותי לא מתו, לא נעלמו!"

וויל, הוציאוהו משם ושילחוהו כנראה למחנה השמדה. לפי גירסה אחת, נמלט ברגע האחרון בתחנת רכבת בפאריס ומת משבץ לב. בתו תמר, שמפיה סיפר הלל בבלי דברים אלה, אומרת ש-נסתמכה על שמועה בלבד. לפי גירסה אחרת הו-מת פוגל ביריה בשעה שניסה לברוח. לא נכון הוא בודאי מה שכתבו, כאילו נערכה לו הלוויה ורק בתו הלכה אחרי ארונו. איך תתכן לווייה ב-אותם תנאים? עקבותיו נעלמו, ואין כמעט ספק שניספה במחנה השמדה.

לאחר המלחמה חיפשה בתו אחריו ופנתה ל-עזרת השלטונות הצרפתים. במכתב קצר מיום 12 למרס 1946 הודיע לה המיניסטרונין לשבויים ולפליטים ממשרדו בעיר ניצה, שבה התגוררה אז, כי דוד פוגל "הועבר לגרמניה ב-7 בפברואר 1944 בתור גולה פוליטי *déporté politique*". ותו לא.

המשורר ומבקרו

"פוגלים? חס וחלילה! ע להשירה העברית לבחור בשבילים אחרים" — כך קורא כבר בשנת 1927 אחד ממבקרו של פוגל²³. אמנם מתפעל בעל-הרשימה משירה חדשה זו ומעולמה הפנימי שהוא, כלשונו, "כה יפה, כה מושך ומעניין", אבל הוא גם מוכיח את המשורר על האינדוידואליזם שלו, בשעה "שהפרובלימות הציבוריות" דוחקות. בכקורת חברתית זאת על ה"פוגלים" נשמעים הדי הבקורת הספרותית שקדמה לה. זרים ומר-זרים היו שירי פוגל לקורא העברי בתחילת שנות העשרים, ובשל החידוש בנימתם ובצורתם עור-רו התנגדות חריפה, אבל גם אהדה והתפעלות. כבר ב-1919, הגיב י. ח. ברנר²⁴ על השירים הראשונים שנתפרסמו ב"מקלט" שבעריכת י. ד. ברקוביץ:

"פוגל הוא, כנראה, פנים חדשות באוהל-שירתנו. ראשונה פגשונוהו בגבולות של שופמן. גנחתי גניח גם במקלט, אבל יש קצב—וקצב עדין לגניחותיו.

²³ ב. כהן. "דוד פוגל" "עלים" (ורשה) שנה ב' (תרפ"ז) גל' 4.

²⁴ "האדמה" כרך א' (תר"פ), 242 (=כתבים, כרך ח', 409).

²⁵ י. לביא, "הארץ" 10.8.1923.

²⁶ א. המאירי, "ביאליק על אתר" (ת"א) 1962, 134 ו-אילך.

ומחדשים, כביכול. ובאותה הרצאה גם הזכיר את שלונסקי במפורש ולא לשבח. כנראה, רצה לגמול לו על אותו מאמר עוקצני, אך אין ספק שהשפיעה כאן גם גישה עקרונית מנוגדת; כע"ב בור עשרים שנה, עתידה היתה גישה מעין זו — משהגיעה אלינו בדרכים אחרות — לחולל מפנה ביחסה של הבקורת אל פוגל.

גם בשנות העשרים והשלושים רבים היו אור-הבי שירתו. בעיקר ראו בו משורר של עצב נעים וענוג ובכך כלשהו, שחידושו העיקריים בעדי-נותו, בגוונים הדקים ובמה שנראה כפשטות של מיניאטורה שירית. ברוח זו ובמלים פיוטיות נכתבו רשימות אחדות, שנוסחו האימפרסיוניסטי הוא אופייני: "שירה זו דולפת בחשאי, סודות ור-זים בחובה... חצאי צלילים, גווניו וחצאי גור-נים... תעלומה... רכה גם צורת שיריו, אין קפיצות... (1) 29 "קול חרישי, קול הוגה נכ"אים... 30 "לאחר גנסי, פוגל הוא אולי היחידי בספרותנו הצעירה השולח את פרפרי שירתו לע"ב התוגה למען יגועו בקורי רשתותיה... שפת יצירתו היא שפת הלהבות של נרות הנשמה הל-בנים הנדלקים למרגלות המת" 31 "זהירות פסי-עה, טפת עצב, חרדת אומר" 32. ובתוך אלה פור-צת לפעמים התלהבות ממש: — "הוא היה רא-שון לגאולה, והוא אינו כלל וכלל האחרון במע-לה" 33.

אשר ברש, שהדפיס את שירי פוגל בקבצים שערך ואת סיפוריו הגדולים בהוצאת "מצפה", מתאר בהקדמה קצרה לסיפור "בבית המרפא" (1928) גם את שיריו:

"יש בהם משהו לא מצוי עד עתה בשירה העברית: סגנון דק ומכסיף, כמעט פיליגראני, ריתמוס נמשך, כמעט מופשט, והסתכלות מתדפקת תמיד על הנעלם. בקצור — שירה עדינה ומיסוד הצער".

מפי אשר ברש, שהדפיס את השיר הזה ב"ה-דים" 27, שמע ביאליק ששירים "כאלה" נעשו לאפנה; ואמר (כך מספר המאירי):

"לפעמים יש לי הרושם כאילו איזו מגיפה של רוח תזוית אחזה את העולם. והוא הדין בציר שפוראים לו אבסטרקטי".

נודרו המאירי ועוד באותו לילה כתב "מחזית" בשביל "הקומקום": עורך כתביעת מודרני חוזר לביתו ומוצא דף עם סימנים חסרי משמעות, ש"הוא חושב אותם ליצירה נעלה של המשורר פו-גלמילך-פוגל; אבל מסתבר שאינם אלא דוגמה לאותיות של מכונית-כתיבה חדשה.

גם במחנה "המודרנה" עצמה נתקלו אז שירי פוגל לפעמים בהתנגדות. כשהפיע "לפני השער האפל" הציג אותו אברהם שלונסקי ברשימה עוקצנית 28 כמעין אחיות עינים של עדינות יתי-רה או גלישה באנאלית ליגון ולגעגועים מעורפ-לים. הוא שם ללעג את השימוש הרב בסמליות הצבע השחור ואת נימת הבדידות שבקובץ, ו-סיים:

"מי אשר לא יחוש אל פניו רפרוף גדלים שחורים מפרפרים ברוח — אל יפתח את הספר. בעינים הפ-תוחות לרוחה יש פיקחות יותר מדי. רק המגשים שאצבעותיהם ארוכות ודקות זקות ינהו אחריו וי-מושוהו — את 'השער האפל'".

כאן, מלבד ענינים שבטעם אישי, השפיעו אולי החילוקים שבין השירה העברית שנשמעו בה הדי המודרניזם הרוסי, ובין אותם שירים עבריים, מו-עטים בשעתם, שנחקרבו לעולם השירה הגרמנית מתחילת המאה. מעברו השני של המיתרס אנו שומעים הדים לאותה מחלוקת שבטעם בהרצאה שהרצה פוגל בשנת 1931 על "לשון אסגנון בספ-רותנו הצעירה". הוא יוצא חוצץ נגד אותם "בע-לי לשון", "שלושונם אומנותם (...), הרוגמים אר-תנו בפצצות לשוניות שאינן מתפוצצות כלל". ולא עוד, טוען הוא, אלא שהם "קופצים בראש(..) ומתימרים להיות מדריכי הספרות (...), מחיים

29 ב. כהין, שם (1927).

30 מ. קליינמן, העולם י"ג 332 (1925).

31 א. היימאן, נתיבות (קובנה) שנה ב', מס' 16-17 (2.10.1927).

32 ד. א. פרידמן, "בכורים", העולם י"ב 284 (1924).

33 פרידמן, שם.

27 הרים ד' ח"ב 55. נדפס גם ב"העולם" י"ג 529.

28 "לפני השער האפל" הדים ב' (תרפ"ג-תרפ"ד) חוב' י',

פסקו הטענות כנגד טשטוש וערפיליות בשירי פוגל. הכל מדגישים את בחירת המלים הקפדה-נית שלו, מעידה על כך שהתבנית החפשית אי-ננה פרי המקרה, אלא היא מותנית בעצמה ושל-מה בתוך עצמה.

נתן זך כותב ב-1954³⁶.

"... הפסוק השירי של פוגל אינו בדרך כלל בגדר 'המשך שבאינרציה' לזה שקדם לו, אלא כל פסוק ופסוק כמו נאמר מחללה חסרהדמות והבלתי-מועצ-צביעדין של החוויה האותנטית אשר ביסוד השיר; כל משפט פותח, כביכול, את השיר מבראשית ומ-עצבו בדרכו הוא, אשר לא הוכתבה על ידי קודמו, אך מותנית על ידי הטון והאווירה הכלליים. כך גש-מרת אחדות השיר והסיטואציה שלו על אף הסטא-קאטו של הפסוקים הבודדים."

עדי צמח כותב ב-1960 במבוא לניתוח מדוק-

דק של השיר "על שפת הכרך"³⁷:

"פוגל הביא עד לשיא את הדרישה לחומרה פונקצ-יונלית בבנינו של השיר: (...) למסקניות (...). לא לומר דבר מבלי לאמרו עד תומה, מצטרפת תכונה משלימה: לא לומר דבר אם אפשר לרמוז. לא לר-מוז דבר אם אפשר לשתקו. [ואם לומר, אז] במי-נימום של אמצעים, בחיסכון, בקפדנות, תוך הימנ-עות מאפקטיזציה לשמה."

ההתפעלות החדשה משירת פוגל כרוכה במי-דת מה גם בתודעת מלחמת הדורות. בעקבות ויקטור שקלובסקי, מראשי הפורמאליסטים הרו-סיים, מזכיר עדי צמח במאמרו על פוגל את "חוק תורשת הספרות":

"הקו הגנטי עובר מאחי האב אל הבן, ולא מן האב אל בנו. לאמר: בכל תקופה נוטה דור הצעירים בספרות לקבל כמורי הוראה לא את הקלאסיקאים של הדור הקודם, אלא את 'האח' הסורר דווקא, את זרם הצדדין האופוזיציוני שבספרות הדור שלפניו."

וצמח מוצא תופעה זאת גם אצלנו:

"משוררי המופת של הדור החדש בשירה העברית הם דווקא אנשי השוליים של דור בין-שתי-מלחמות-העור-לם: אברהם בן יצחק, יעקב שטיינברג, יהודה קרני, חיים לנסקי ודוד פוגל."

דברים אלה זורעים אור על המגמה המתגלית אצל נתן זך ואחרים: הם מעמידים כמופת את סגנונם של משוררים שונים כל כך כלנסקי³⁸

ברש מכיר אפוא בחידוש שבסגנונו, ועם זאת הוא מציג אותו כמשורר מינורי בסולם קולותיו, ו"מינורי" גם במובנו האנגלי של המושג שנש-תרש אצלנו לאחרונה; דהיינו, משורר שהיקף עולמו מוגבל ויצירתו מצומצמת והוא אינו מר-קיע שחקים, אבל הוא נעים ועדין.

לעומת זאת, הרגיש הלל בבלי³⁴, אולי לרא-שונה, את הקשר הרופף בין ציורי השיר ואת סמליותם בתור עיקרון סגנוני מיוחד לפוגל: "לא המוצק והמגובש עיקר כאן, אלא המרומז והמסו-מל". בבלי הזכיר לראשונה גם את שיריו המאו-חרים של פוגל, ומצא בהם "הצטללות מבוגרת".

*

בתחילת שנות החמישים חל שינוי גדול ביח-סה של הבקורת אל פוגל, ושינוי זה העיד על תמורות באקלים הספרותי, שאפשר לחוש בו מע-בר להבדלים אינדיבידואליים וליוצאים מן הכ-לל. בצד עקבות המודרניזם הרוסי שניכרו בשי-רה העברית של שנות השלושים והארבעים, מתגלות עתה השפעות מן השירה האנגלית והא-מריקנית — אליוט, אודן, קאמינגס, פאונד — ו-במידת מה מן השירה הגרמנית החדשה. וכיון שגם הבקורת שואבת עתה ממקורות אלה ומסג-רת לעצמה טרמינולוגיה שונה וכלי ניתוח חד-שים, מפנה הרשימה האיפרסיוניסטית את מקומה לעיון בטכסטים, שגונו אפור ונעימתו מאופקת ונוהרת מפני הפאתוס. באוירה זו היה מקום לה-ערכה מחודשת של משוררים שונים, ופוגל ביני-הם. לשונו המאופקת של פוגל, הטון השקט שלו והמבנה המפולש של שיריו אינם נתפסים עוד כדרך צדדית, שגם לה אפשר למצוא הצדקה כל-שהי, אלא דווקא כעיקר גירי העשוי לשמש מופת³⁵.

³⁴ "הדואר", שם; "רוחות נפגשות", שם.

³⁵ נתן זך, "בעקבות משורר שנשכח", משא 23.9.54 (= "לילה כבר שוכן", דבר 11.12.59). ש. אבנרי, "שירתו של דוד פוגל", הארץ 24.8.56. ש. גרודונסקי, "ללא יורשים", דבר 26.2.60. ע. צמח, "על שפת הכרך", גזית י"ו (1960) חוב' 200. מ. הנעמי, "עולם המסורת בשירי ד. פ.", משא 17.2.61. ג. מוקד, "חיי נשואים", דבר 16.2.62; "דוד פוגל כמספר", מאוניים י"ח י"ט (1964).

³⁶ משא, שם.

³⁷ "גזית", שם, שם.

³⁸ "יכוני" חוב' ג' (אדר תשכ"ב), עמ' 25.

טנברג — אבל הרבה הרבה פוגל⁴⁰. מאלטנברג רשאים אנו להתעלם כאן. הומוריסטן שנון זה, שהיה וינאי בכל ישותו, אין בינו ובין פוגל שום נקודת-שיתוף זולת עיר מושבם בלבד.

לעומת זאת ניתן למצוא זיקה כלשהי אל טאגור-רי, כמוכח, בתרגומו של פרישמן. "צעד בודד יגווע נוגה / מול משכנך, רעיה. // תוך שתיקת חדרך האפלה / רגע יעור רעד קליל / ויקרב חרש עדי רגלך. // אולם אני — / אתע אטי עם הצלילים החשאים, / הרזים" (השער, שיר 14) או: "לפני שעריך, לבנת-השמלות, / אעמד נבוך" (שיר 12) — קטעים כגון אלה מעלים בזכרונו מקומות אחדים מתוך טאגורי-פרישמן: "כי תעבור עלי בצעדי חפזון, ונגעה בי כנף שמל-תה (...)" (רעד מגע קל יחלוף אותי וכרגע ית-עופף, והיה כציץ פרח נקטף אשר נשאו הרוח. — ואל תוך לבי יחדור, והיה לי כרחש בשר-גוה וכנשמת רוח לבה". (הגנן, קטע כ"ב). כטאגורי גם פוגל שם דברים בפי האשה האוהבת, אך רק לעתים רחוקות נמצא שהוא דומה לו בטון וב-שימושי מלים כמו: רטט, רעד קל, חשאי, שוש-נים מחווירות; ואולי אין באלה כדי להעיד דו-קא על השפעה ישירה.

את מטרלינק קרא פוגל בתרגום גרמני בבואו לוינה. אך הוא שאל ממנו לכל היותר את האו-רה, ואת הסימבוליסטים הצרפתיים הגדולים לא הכיר; ואגב, ציורים כגון "דגלים שחורים מפר-פרים ברוח", ובכלל את הטון הקרוי סימבולי-טי כבר יכול פוגל למצוא בשירת אידיש, למשל כשעשה בוילנה ב-1911. כנראה דבק בו גם מש-הו מן הדקדנס הניאורומאנטי היונאי. נוכחות המוות ותחושת הגלגול או חוסר-המטרה, וההלי-כה לקראת "הערב", מזכירות את הופמאנסטאל ב"באלאדה על החיים החיצוניים" וב"טרצינות על החלוף". אבל גם הדים מהופמאנסטאל הגיעו אליו בעקיפין, כפי שעוד נראה; ובכלל מרובה כאן השונה מן הדומה. פוגל רחוק מרחק רב ממ-

ופוגל³⁹ כדי לנגח במופת זה את "האוניפורמיות" המשקלית, כגון של "אנאפסטים מדנדנים", הב-רקות לשוניות, ציוריות מאחות-עיניים, כביכול, ומבנה מלא וקפדני, שנמצא למבקרים אלה במה שקרוי האסכולה של שלונסקי. התנגדותם לאסכור-לה זאת נובעת לא רק מסגנונה כשהוא לעצמו, אלא גם מן העובדה שבמרוצת הזמן נעשה סגנון זה, לדעתם, לנוסח קבוע ושליט, שאפיונים רבים נגררו אחריו.

כבר בראשית דרכו זכה פוגל לשבחים על ש-התרחק מן "הטון המקובל", אלא שאז התכוונן עדין לדור ביאליק. בן מלכה כתב ב-1923:

"בשירתנו העברית, אשר שלטון הנוסח עדין מעיק עליה ושטרם מתחה מפניה את כחל המליצה העקרה, ופה ושם בעקב 'האביב' עוד נסרח 'החביב' ובעקב 'האהבה' — 'התאוה' — ספרו של פוגל הוא לנו כב-שורת השתחררות משלטון הנוסח. השתחררות שק-טה, אבל היא מעידה דייה על שמירת בטוי עצמי וצורה עצמית"³⁹.

בימי חייו ועשר שנים, לפחות, אחרי מותו, נשאר פוגל בשולי הזרם הראשי בשירה העב-רית, והשפעתו לא היתה ניכרת. אבל עכשו, מש-גילו אותו, כביכול, מחדש, לא מן הנמנע הוא שיקרה גם אותו כמקרה אחרים; גם סגנונו ה-אינדיווידואלי עשוי ליהפך ל"נוסח"; ואכן, דומה שכבר קמו לו אפיונים מבין צעירי הצעירים שנשלחו אחדים מאמצעיו המקוריים והביאום עד אבסורדום. גלגל חוזר הוא.

בחור פודילי זה שבא לוינה בן עשרים וש-לוש — מניין שאב כבר כעבור שנתיים-שלוש את חידושו בחיתוך-הדיבור הפיזי? מאז הופיע "לפני השער האפל" תלו בו המבקרים השפעות שונות, מהן דמיוניות למדי. למשל, ב-1924 כו-תב עליו ד. א. פרידמן, שבצד הדים מגנסין יש בשיריו "קצת טאגורי, קצת מטרלינק, קצת אל-

³⁹ שם, חוב' א' (אייר תשכ"א), 5. נתן זך ב"הערות בשולי האימאזיום הישראלי".
³⁹ הפועל הצעיר ט"ז, 24.8.1923.

⁴⁰ פרידמן, שם.

בעריכתו של מלך ראויטש, וקרוב לשער שפוגל קרא בכתבי עת שנלחמו את מלחמת הכיוון הח' דש, כגון "אלבאטראס", שהוציא אורי צבי גרינ-ברג בוורשה (1922) ובברלין (1923). על השפעות שבאו לו לפוגל מן הספרות העברית עוד נעמוד בהמשך דברינו.

לא ברור אם הירבה פוגל לקרוא בשירה הגר-מנית החדשה באותן השנים; ועוד בהרצאתו הי-מאוחרת (1931) על הספרות הוא מזכיר מכל מ-שוררי העמים רק את רילקה, ודווקא את הפרו-זה שלו. אבל אין ספק שהאווירה הכללית הש-פיעה על פוגל. אחדים משיריו מזכירים את שירי רי גיאורג טראקל האוסטרי, בנעימה, בסמלי יסוד ולפעמים בריתמוס החפשי. בדומה לטרא-קל, מרבה פוגל לעצב את המבעית שביום-יום, את חווית המוות והתפוררות המציאות; וכמוהו יוצא הוא ממראות הארגמן האציל של מסורת ה-דיקדאנס, מפירות בשלים עדי-רקב ומהרהורי שקיעה, אל האימה החשופה ולפעמים אל טירוף הדעת. "הנני רץ ורץ במורד / גולגלתי מלבינה / מול שחק שחור". אצל טראקל נמצא שורות, ש-אפילו בתרגום מילולי דומה עלינו שפוגל כתבן: "ירה, כמו פסע דבר-מה מת / מתוך מערה כחור-לה / ונופלים ציצים / רבים על משעול הסלע / מכסיף דבר-מה חולה בוכה / ליד אגם הערב, / בסירה שחורה / מתו אל-מעבר אוהבים". ("ארץ הערב"). או: "מעל קברותינו / נרכן מצחו הש-בור של הלילה" (אבדון); "על רקותיך נוטף טל שחור, // זהבם האחרון של כוכבים חרבים" ("אל הנער אליס"). או סיום של סוגיטה של טראקל:

צל החתול מחליק כחול וצר

מגג רקוב, סוגר אסון קרוב,

להב הנר בארגמן ניתר. ("במולדת")

מובאות כאלו עשויות להטעות. בכללות יצי-רתו, בעולמו המיתי-הפרטי הנסמך הרבה על סמלים נוצריים, בצורות הקשורות שהוא נוטה אליהן במרבית שיריו, רחוק טראקל מאד ממ-שוררנו. אין כאן השפעה ישירה, אלא תקופה אחת של אימה.

נתן זך מסמיך את פוגל אל דמות בולטת אח-

סורתו הצורנית המגובשת של הופמנסטל, מנט-יותיו הקלאסיות, משיבתו למקורות הרנסאנס, הבארוק והרוקוקו.

בשנים האחרונות מצאו מבקרים אחדים במב-גם המפולש של שירי פוגל ובציוריהם הנועזים את עקבות האכספרסיוניזם הגרמני. אותה מער-בולת של זרמים מהפכניים הקרויה בשם הכולל "אכספרסיוניזם", שהחלה סמוך ל-1910 בחיפוש אחר דרכי ביטוי חדשות, יצאה, בין השאר, בק-ריאה לניפוץ "היפהפיות" של הדיקדאנס, לבי-טול הציוריות השגורה והמבנה העקיב של השיר. במניפסטים, שעוררו למבע פנימי שיחשוף את "שרשי הדברים", נשתזרו מגמות פוליטיות וחב-רתיות כלליות; אבל על האכספרסיוניזם התייח-סו, כידוע, גם יוצרים מופנמים ואינדיוידואליס-טיים, ואנתולוגיה כ"דמדומי אנושות" (1920) כל-לה, בצד שירים כשל פראנץ וורפל ויוהאנס בכר, גם את שירי גיאורג היים, אלזה לסקר-שילר וגיאורג טראקל. רבים מבין עשרות היוצרים הללו נשכחו במרוצת הזמן, אבל כולם תרמו ל-שינוי הגדול שחל באווירה הספרותית.

בשעה שכתב את שיריו הראשונים — מה ידע דוד פוגל מכל אלה? לא כלום. לפני המלחמה, כשבא לוינה, רק החל לקרוא גרמנית. תרגומים למטרלינק ולאייבסן, שהוא מזכיר ביומנו, אמנם אינם מעידים בהכרח על כל תחומי ההתעניינות שלו. מכל מקום אין ביומן זכר לכך, שהתרשם מן הזרמים החדשים בשירה, או שהכירם בכלל. בשנות המלחמה הראשונות היה במאסר, וע-תונים וספרים חדשים וודאי לא הגיעו אליו. דו-קא באותן השנים כבר כתב פוגל שירים בצורה האופיינית לו, למשל "בין געגועי הלילה" (1914) או "בוקר קיץ" (1915). אבל תכונות-סגנון אכס-פרסיוניסטיות מתרבות בעיקר באלה משיריו, שכתב בשלהי המלחמה, לאחר שובו לוינה, ובש-נות העשרים המוקדמות, כשהמיר את חברת בית התמחוי ביושבי בית הקפה הספרותי. יש עדות למגעו עם משורריים אכספרסיוניסטיים אידיים; ב-1920 תורגמו שניים משיריו (מתוך כתב-היד) לאידיש ונכללו בקובץ "טריט", שהופיע בווינה

אם השירה הגרמנית לא השפיעה על פוגל במישרין בתחילת דרכו, וספק רב אם הכירה אז בכלל, ברי שהושפע משני מחדשים בספרות העברית שאותם אהב: אורי ניסן גנסין ואברהם בן יצחק.

בהרצאתו הפליג בשבח סגנונו של גנסין. כבר מבקריו הראשונים ושל פוגל הסמיכוהו אל גנסין, ואמנם בולטת הקירבה באוירת העצב, בעמידה לצד זרם החיים, באהבה שאינה מתגשמת, וכן בדימויים⁴⁵ אבל מובן שהבדלי הז'אנר בין סיפור לשיר אינם נותנים יסוד להקבלה קרובה. ההשפעה הישירה הבולטת ביותר בשיירי פוגל באה משירתו של אברהם בן יצחק, שעמו נפגש בווינה ואותו ראה כרבו, ועליה הצביע עוד ברינר בשנת 1919.⁴⁶

שורותיו של פוגל: "בלילות הסתו / נופל ביערים עלה לא נראה / ושוכב דומם לארץ; / בנחלים / יקפוץ הדג מן המים / ... (השער שיר 40) קרובות למה שכתב אברהם בן יצחק ב-1903 בשירו "אלול בשדרה" (נדפס — 1913): " / ... / מבין פארות השופות / רוח קלה / תתן קול / והס. / הנה עלה אחרון / יעוף למטה / רגע יחרד עוד / ודממה". בסיומם שונים שני השיירים, אבל ייחודם בשירה העברית בת הזמן בולט בהשוואה עם שירים אחרים הדנים באותו מוטיב, כגון "צנח לו זלזל" לביאליק, או אמפיבראכים של יעקב שטיינברג: "אנוכי מתחנן: אני אנה בא? / כה רך הוא הערב, רק עלה יש זע // ונושר ונופל כי בא לו כבר עת ... / — התאמר להתיות מה שכבר מת?"⁴⁷ או יאמבים של יעקב פיכמן: "... עוד רוך העלים למו הצהבהבים / והמון גוונים מגומרים; / אך הם מתרישים כבר ניצבים / ועלה, עלה נושר לו לב-דו / ובלי המולה מקצה בדו"⁴⁸.

רת באכספרסיוניזם, היא אלזה לסקר-שילר, ורמיוחד אל "הבלדות העבריות" שלה (1913). חוץ מבשיר אחד, נבצר ממני לגלות את קרבתו אל "הבלדות" דווקא, שה"עבריות" האכסוטית-הפוטית שלהן מעמידה עולם שונה לגמרי משלו. ובכלל גדולים מאד ההבדלים בין השניים; אלזה לסקר-שילר היתה קוסמת בלשון וכתבה במלים חדשות שיצרה ובחרוזים מכושפים, ואילו אורי צר המלים של פוגל הוא תמיד מסורתי, אף כשהוא מפתיע בצירופיו. קרוב הוא לעולמה השירי מבחינת המבנה התחבירי ואולי בציורים כגון: "וילד כחול בי ינום / ועז ענודה מחרוזת כוכבים"⁴¹. בדומה במקצת למיתוס הילדות הפרטי שהיא חיתה ויצרה בו — את אומני האמת ראתה כילדים, את אמנותם כמשחק, את עולמם כעולם החיות התמימות ("כל החיות רוצות לשחק") — כותב פוגל: "תננו ונשחק כל ימינו"; (אלהי ביינה)⁴², "שנתי צפרים תאמרנה אל מלוא בוקר / כי בית אין לי / ... / וקרבה כל עז וכל פרה מתונה / לברכני" (שנתי צפרים)⁴³. כאן ובמקומות אחרים אנו נזכרים באחדים משיריה, למשל בזה שיצחק שנהר הביאו בתרגום חפשי מעט. בסיפור שכתב עליה: "בריס עיני תלוי כוכב / מה רב הזוהר, / איך איש — // יש את נפשי לצחק אתך / — מולדת אין לי — / הבה ונשחק במלך ומלכה"⁴⁴. וקטעים ארוטיים שפוגל שם בפיה האשה — "ואני — / לבי בוער כאבוקה, / לדודי אאיר החשכה. // כורם אש זהובה / אסער שכורה / תוך הלילות. // ודודי יחתור פרא / כמו גלי" (שיר 30) קרובים לכאורה לשיר "ממר-חקים" של אלזה לסקר-שילר המובא כאן בתרגומה של לאה גולדברג: "בהיר לבך כלילה נאלם / הלא אראה — / בי תהגה — וכל הכוכבים / עומדים במסלולם. // וכמו הסהר הזהוב גופך / יחוש לשם. / יזרח ממרחקים".

⁴¹ זה העולם.

⁴² פרט 69.

⁴³ דבר ב', גל' ל"ז.

⁴⁴ השיר הוא "לנער גיזלהרה". בסידרה המוקדשת לגוטפריד בן; סיפורו של שנהר "הצר עזובה".

⁴⁵ "לוח האוהבים", ספרית פועלים, עמ' 36.

⁴⁵ א וראה דן מירון, "גנסין לאחר חמישים שנה" עכשו,

חוב' 10 (חורף 1964), עמ' 40.

⁴⁶ "האדמה", שם.

⁴⁷ מתוך שיר ג' בסדרה "שלכת".

⁴⁸ מתוך "מלודיות בציר" בספרו "גבעולים" (1910), עמ' 71.

וכבר בשירים מוקדמים הלך בדרך משלו. הן בנושאים והן בפרטי העיצוב. יצירתו הלירית טבועה ברובה בחותם המקוריות. במשהו, לפחות, צדק אותו מבקר שכתב כי בשיריו יש מעט מכאן ומעט מכאן, "אבל הרבה הרבה פוגל".

על שירתו

עולם שירתו של דוד פוגל בנוי על מראות יסוד ונושאי יסוד חוזרים. אחדים משיריו נראים כוואריאציה דקה על שירים אחרים; אף על פי כן ואולי דווקא בשל כך, עומד כל שיר ושיר בפני עצמו: פרטי העיצוב, ולא הנושא או הנוי עימה הכללית, הם הקובעים את ייחודו.

אך הצמצום התימאטי מטביע חותמו על כלל שירתו. ברובה זוהי השתקעות מכושפת, לפעמים דקיסית, בנפשו המתענה בחוסר-הטעם של חייה ובסופה הקרב. כבר ביומן הנעורים הוא רואה עצמו זקן, תשוש, מחוסל, ואינו מוצא תכלית לחיים כאשר הם. נוכחותו התמידית של המוות היא לדידו תחושת היסוד של הקיום. הריחוק מן העולם וחוסר-האונים עומדים במרכזו, גם כאשר "האני" השירי פונה אל האהובה או אל בני אדם בכלל: בדידותו משתקפת בבדידותם של אחי-רים. לשון "אנחנו", השכיחה כל כך בשירתו, אם אינה מציינת את היחיד ממש, מכל מקום אינה מכוונת לעולם לשום קבוצה מגובשת, אלא לבני האדם שניתוקם זה מזה הוא הקשר האחד ביני-הם. זהו ניתוק ממסגרות חברתיות וכניעה לאי-מה: "איש לעברו / תועים אישים בדד / על שבילי עולם. // לבות כהים / אך נוגעים זה אל זה / כצפרים גדולות, שחורות, / ונרחקים." (השער, שיר 50)⁵³; "בני אדם ישחו איש על מצבתו" (שיר 56); "הבה נאחו איש יד עמיתו / כילדים נעזבים" (במרומי סימטה)⁵⁴; "ופחד יש-גה בעינים אם לאחור נביט ואם לפני" (גביעים מלאים)⁵⁵; "... ונושב חידלון עלינו" (ובלקט התולה)⁵⁶.

קרוב לשער, שהדים מהופמאנסטאל ומאחרים, הנשמעים בשירי פוגל, הגיעו אליו בעקיפין מ-שירת אברהם בן יצחק. בשירו "בנטות היום" (נדפס 1912) כותב אב"י: "בשקוע מרורות חיינו האדומות / נסיר מעל מצחנו זר החגיגות / וה-שושנים הנושרות / ואחר דומם גרד אל הנה-רות". פוגל כותב: "נפשי רוה זהב השקיעה, / סולדה חרש. // שושני עברי אט מחוירות" (שיר 19), ומאוחר יותר: "גביעים מלאים נשאנו, / עת עלינו מתוך ילדות כחולה. // חיינו הנוצ-צים / איך שפכנו ארצה בחפזנו / לאורך כל הדרך! / והנה עם רדת היום / אט נתנה לה /..." (גביעים מלאים)⁴⁹. את שירו "כנטות היום" מס-יים אברהם בן יצחק בשורות: "וירד לילה גדול וזר עלינו / ורוח ערב נגע בנו והמה כעל כנור-רות שחורים". פוגל כותב בספרו: "תוך הל-לות / חרדה הפעם נפשי / בהמיה זרה, רחוקה." (שיר 22); "באצבעות ענוגות / פורט הגשם / מנגינת נכאים חרישית / על עוגב הליל השחור" (שיר 35). אברהם בן יצחק, שראה בתפילת הנה-עילה ליוה"כ "פתח לנו שער בעת נעילת שער כי פנה יום" אחד השירים הליריים היפים ביותר בעברית⁵⁰, רמז לתפילה בשירו "בודדים אומי-רים": "ומחר נמוך ואין הדיבר בנו / וכיום צאתנו נעמד לפני שער עם נעילה / ולב כי יעלוז הן אלהים קרבנו / והתנחם — וחרד מפחד המעי-לה". (...) "על שפתי בודדים שירה נעצרת: / בשבע דרכים נתפלג ובאחד אנו שבים".

ופוגל, שקרא לספרו "לפני השער האפל", כ-תב: "כילדים נבערים / שם נעמד בחרדה / ונצפה / לפני היפתח השער האפל הגדול"⁵¹. "אכן באלפי דרכים ננוסה — / ובאחת הכורת א-ספנו"⁵². אולי הושפע בזה מאברהם בן יצחק, ואולי רמז גם הוא במישרין ללשון תפילת הנה-עילה, כמו בשירו "טרם ינעל שער היום". מכל מקום אין השפעת אב"י מגיעה אצלו לידי חיקוי.

⁴⁹ גליונות א', 202.

⁵⁰ לאה גולדברג, "פגישה עם משורר", (1952) עמ' 60.

⁵¹ דגלים שחורים (בשער שיר 64).

⁵² הנה כד חיים, מאזניים ג' (1932) גלי מ"ו.

⁵³ מובאות מתוך "לפני השער האפל" יצויינו לפי מספר השיר. שירים מאוחרים — לפי שמם ומקום הדפסתם.

⁵⁴ דבר ג' גלי ל"ה 1.

⁵⁵ גליונות א' 202. ⁵⁶ מאזניים ו' 161.

רתו. למשל, השיר "אים הגנים מאז"⁶² (1941) ו" השיר "בבית עוד יעמדו הגנים לבדם"⁶³, שנכ" תב עשרים שנה לפניו, מבחינת עיצובם דומה עלינו כאילו נוצרו בשנה אחת.

*

רוב שיריו יש להם מבנה חפשי ולכאורה ר" פה, ללא משקל קבוע וללא חריזה או בתים סי" מטריים. הם בנויים מקטעים בני שנים-שלושה טורים ולפעמים יותר מזה, אך תדיר עומד טור בודד כיחידה ריתמית וצירית בפני עצמה. הצ" ליליות העשירה של שיריו אינה מושגת איפוא על-ידי השלמה צורנית-מסורתית של החרוז ה" תואם או סיום הבית הקבוע, אלא על-ידי אלי" טראציות בתוך השורה ויחידות ריתמיות מגו" נות.

הצורה המפולשת מוצאת הקבלתה במבנה הפ" נימי: לכאורה, עומדים הציורים רוחים זה בצד זה. המבע מרומז, אליפטי בציוריותו, אם גם לא מבחינה תחבירית. גורמים מסורתיים מצטרפים כאן לגורמים חדשים, שהיו מהפכניים בזמנם. מן המסורת נטל פוגל את אוצר המלים שלו, שב" ספרו הוא רובו ככולו מקראי⁶⁴, ואף על פי שאור" צר המלים מתרחב במקצת בשיריו המאוחרים על-ידי תוספת "ריאליה" (בתי מסחר, בתי קפה, נוטרדאם, בובה, דובון), הוא נשאר גם כאן מק" ראי ברובו⁶⁵. גם תחבירו של פוגל מסורתי ל" רוב. בניגוד לאליפטיות התחבירות המצויה ב" אכספרסיוניזם הגרמני, משפטיו הם שלמים: ה" נושא והנשוא במקומם.

אבל אם כל מלה כשלעצמה מסורתית היא, צי" רופי המלים הם מפתיעים. בשיר שלטת לשון התמונות. היא איננה ביטוי לרעיון מופשט, אלא היא תופסת את מקומו ואינה נכנעת בנקל לתי" אור בדרך מושגית.

גם השיבה אל קרבו כרוכה באימה; הוא מנותק אפילו מעצמו, ונסיונות ההתכנסות שלו עולים לרוב בתוהו. לא רק: "בפינת ליל עב / הבה מפ" חד ניסתר — / אני ואת" (אחת אחת)⁵⁷ — אלא גם: "אי ניסתר מפנינו?" (בדמי הלילות)⁵⁸; או: "ואיש לא ידע אם הנהו / ... / ולא יחדור המבט אל תוכנו" (הבה נצא)⁵⁹; או: "אני זוקף צווארון לבושי / והולך ממני, / הרחק ממני" (הה, ימי)⁶⁰; "אני באר (...) מימי אפלים, / נצח לא אוכל ראות את קרקעי" (אני באר)⁶¹.

בהרצאתו על הספרות מדבר פוגל בהתלהבות על גנסין כ"משורר בפרוזה", אשר נפשו "מור" כבת... צבעונית... וחולנית". והוא, גנסין, "מת" אמץ להאיר פינות אפלות שבנפש, קפלים מיק" רוסקופיים, שעין ההכרה הבהירה עדיהם לא תח" דור, רודף לצוד ברשת הביטוי את בנות הגון הרגעיות הכי דקות של הרגשות והתחושות בע" צם שטפם הדינאמי, במצב החיתוך שלהם; סיג" נונו (...) מתיק את מבטנו מן החוץ אל הפ" נים, מן הנגלה אל הנסתר."

בדברים אלה יש משום הזדהות; כך ראה פו" גל את שירתו שלו. ספרו המוקדם כולו הפנמה. גם אותם שירים שאינם כתובים בגוף ראשון הם מבע פנימי בלבד ורחוקים מתיאור ריאלי. לתוך שיריו המאוחרים מתגובת לכאורה המ" ציאות החיצונית; פאריס ונערותיה התופזות אח" רי ליל אהבים אל "מכונת פלדה"; כתבניות ב" משרד; נסיעות ברכבת; בתי קפה; בית הספר של בתו. אבל מבחינה תימאטית רחבה אין כאן כמעט חידוש. אלה הם גלגולים נוספים של תחו" שת החידלון והניתוק; הנערות, המון הכרך, ה" כתבניות, הבת — שוב אינם אלא אותם הבור" רים המבועתים שבדמותם הוא רואה את עצמו. קשה להבחין בשלבי התפתחות ברורים ביצי"

⁶² מסכת 38.

⁶³ התקופה ט"ו 402.

⁶⁴ ג. מוקד משווה בין אוצר המלים בסיפור ובשירה: מאונגיים י"ט 51 ואילך.

⁶⁵ חידושיהם בעיקר תארים (בצורת בינוני פועל) הנוצרים משמות-עצם: מלויל (מלשון לילה), מיומם (מן: יום) מקויץ (מן: קיץ).

⁵⁷ כנסת ב' 235.

⁵⁸ מסכת 38.

⁵⁹ איים א' ח"ב 127.

⁶⁰ כנסת ב' 234.

⁶¹ איים א' ח"ב 122.

בולות של העדר המלים: כך ניצבות השורות הללו.

*

כמובן, סגנון אופייני עדיין אינו ערובה לשי-
רים טובים. אותן תכונות "פוגליות" כלליות נמ-
צא בשירים רבי עוצמה כגון "בלילות ירח" או
"גביעים מלאים נשאנו", אבל גם בשיר כגון
"הנני שב אליך אמי" (1918), שפוגל עצמו גזנו.
כאן הציורים מקובלים יותר, הסיום רגשני ובא-
נאלי במקצת. נימת המסתורין והרטט הנוגע-
אינו-נוגע לפעמים הם כאן רק צעיף שמאחוריו
מציץ הנועם שבעיצובו. שירים אלה הם מע-
טים, אך קלישותם מתגלית גם בציוריות, למשל
בשימוש בצבעים. הצבע אצל פוגל יש לו בדרך
כלל עוצמה מיוחדת: הוא מעניק לעצמים עומק
אמוציונאלי ומבטא עולם פנימי, כבשירי הסימ-
בוליים ובמיוחד האכספרסיוניזם: ילד כחול, ש-
לווה צהובה, כפר חוור, גו כלהבת לבנה; או
למשל: "נגנו לי מנגינה שחורה (...)" על הכת-
לים האדומים רוקדים צללים כהים חומים" (הע-
לו מהרה)⁷². הצבע השחור, השכיח אצלו במיר-
חד, מפתיע אותנו בציורים כגון: "דלי עץ (...)"
נקישה עמומה שחורה" (השמשות מאפילות)⁷³
או: "משוקי נערות נמהרה / חטף אותי לילה /
אל מלתחה שחורה"⁷⁴. בצד אלה מכביד הוא להי-
ווכח שגם מעילו של אבא שחור וכן זקנו והלילה
והיגון; והצבעוניות משמשת לפעמים לרישום
אימפרסיוניסטי, שהצבעים צפויים בו מראש וש-
יכים "באמת" לאובייקט המתואר: השקיעה ב-
צבע שני, העשן תכול, השחק כחול, האוווה לבנה
(עשנים תכולים)⁷⁵; כאן לא נותר הרבה יותר
מאווירה והלך-נפש, "שטימונג".
חולשה מתגלה גם בשירים שכתב בצורה סדי-
רה יותר, בחרוז ובמשקל קבוע. אלה מרובים
יותר משחשבו תחילה: שתי סונטות בספרו⁷⁶,

"בדמות זבוב רקמה / אעמוד לי דומם / על
גבעת שדך החוור, החולם" (שיר 13) "שני זרמי
רגלי / הבהירים / לא אראה עוד. // אני בוכה
באפילה" (26); "פעם שמש / צועדה הרש תוך
נעל זהב" (33). ובשירים המאוחרים: "אחר שב
ערב מדרכו / ויוצק בי עיר אש שחורה" (אל
תוך יומי)⁶⁶; "ולשמש חולה רופדו כדי אפר /
ורך לו — / לשון צהובה יאריך / מול קשקשי
הסינה" (יומנו החוור)⁶⁷; "פאריס / ... / במוך
אידיך / נוטר-דאם טובע, / ספינה כבדה; / נת-
לה על תרנו העליון / ירח עוור" (עבים ער-
ביך)⁶⁸; "מליך שצמחו בערבות בסרביה / כקל-
חי התירס הקשים / אחותי השחורה" (מכתבים
פשוטים)⁶⁹; "על חמורי דממה קטנים / מקצה
הקיץ אל קצהו" (מתחנה אלי תחנה)⁷⁰.

לא רק בציור הבודד, אלא בכל ריקמת השיר
כולה היתה שירת פוגל בבחינת חידוש. דווקא
המשפטים הסדירים, שברובם הגדול הם פשוטים
קצרים מאד, ופעמים כדי שתים שלוש מלים, מעור-
רים תחושת ניתוק. כיון שחסרות מלות הקישור
ביניהם, נוטה הקשר המושגי ביניהם להתרופף.
כמובן, יש גם כאן הגיון שירי, אבל הוא שונה
משל ביאליק, למשל, שלא מצא בשירי פוגל
"שום הגיון". נקודת המשען של השורות נמצאת
כאילו מעבר לנגלה. ההפסקות המרובות שבין
חטיבות השיר, ציוריו ומשפטיו, כופות על הקו-
רא להשלים את הנאמר מכוח דמיונו ולגשר ב-
עצמו בין קטע לקטע, הרבה יותר מאשר בשיר
בעל בתים סימטריים ומבנה פנימי עקיב. אין זו
מיסטיפיקאציה של מצב הניתן גם לתיאור הגיו-
ני, אלא יחס מיוחד אל המלה השירית. על פוגל
ניתן לומר מה שכתב פעם רילקה על גיאורג
טראקל⁷¹: "שירו... כאילו הוא בנוי מתוך שתי-
קותיו... כגדרות בודדות בתוך מרחבו חסר-הג-

⁶⁶ ספר היובל של הדואר (תרפ"ז), 37.

⁶⁷ דבר ב' גלי' 1.

⁶⁸ מאזניים ב' גלי' 7.

⁶⁹ העולם י"ד 447.

⁷⁰ הדים ו' 179.

⁷¹ מכתבי ר. מ. רילקה. מהר' לייפציג, כרך 4 עמ' 34.

⁷² התקופה כ"א 308; איים א' ח"ב 121.

⁷³ איים א' ח"ב 125.

⁷⁴ דבר ג' גלי' ל"ה.

⁷⁵ העולם ט' גלי' מ"ו 8.

⁷⁶ בני אדם ישחו (שיר 56); אולמי החיכוך (62).

ריו האחרים שהאימה אינה נזכרת בהם בשמה, אלא היא פועל-יוצא של המצב הנתון. לפעמים אף נכנע פוגל למשקל הסדיר ומוכן להשלימו במלים של מילוי, שאינן מוסיפות דבר על הנאמר, ובכך הן גורעות ממנו.⁸⁰

*

חולשות אלו אינן מעידות על כלל יצירתו של פוגל. במרבית שיריו הוא מגיע לידי שלמות דו-קא במבנה המרמז והמפולש. הנראה כמבע הכרחי לתחושת מבוכה, ירידה ומוות.

העולם אינו נתפס בהם כמערכת, ולו גם פגור מה, שאפשר להתחקות על קשריה הפנימיים, אלא כתופעות סטיכיות חסרות רציפות, המעוררות רתיעה אירציונלית. כמעט בכל שולטים ציורי שקיעה, התרחקות והתעלמות שאינם זוכים ל-שום הנמקה. חוליות מפרשות — כגון: ועל כן, מפני ש, ואלה הם — חסרות אצלו לרוב, ואפי' לו אינן נרמזות. וכאשר הן מופיעות, אינן מבטות אות בדרך כלל זיקה הגיונית אמיתית. הכל מגרש "אי לאן", מחפש — אבל "אחר לא מאומה", בוכה או צוחק — אבל "על לא דבר".

אימאזים מוחשיים נמצאים בעת ובעונה אחת גם במישור הבלתי-נתפס, ומוחשיותם נשללת מ-הם: "נופל ביערים עלה לא נראה / ... / במרחק השחור נזרעות דהרות סוסים לא נראים / הנמ-סים והולכים" (בלילות סתו)⁸¹; "בני אדם / ... / נצח ישמעו: צעדי-אין-שמע / אחריהם ינועו / ... / אך פתע ימלאו חרדה / כיער אפל, / וידעו מאד: / חיי אין שמע / עומדים על גבם" (בני אדם)⁸²; "לנשימת מלחי אין שמע... אא-זינה" (הה, ספינותי)⁸³.

הקץ הקרוב מתגלה בצבע שחור ולפעמים הוא מפתיע בניגודו אל ציורי בשלות יתירה:

⁸⁰ למשל: "ודמה אף הוא פה (!) לכלי עתיק ימים" (השער, שיר 12). או בהברה ספרדית: "וגוף זה הד' ווי איך היה כה (!) עלי למשא" (נבוך המבט, כנסת ה' 200).

⁸¹ השער שיר 40.

⁸² השער שיר 63.

⁸³ דבר ג' גלי כ"ז.

עוד סונטה בין שיריו המאוחרים ושירים שונים במתכונת סימטרית ובחריזה א"ב-ב"א, כגון חמ"שת שירי הסידרה "תחנת הגבול"⁷⁷. כאשר הוא משתמש במשקל סדיר, הרי זה תמיד אמפיבראך בנגינה "האשכנזית" המלעילית ברובה⁷⁸. בשי-רים אלה מתמעט בהרבה הריתמוס האינדיוידו-אלי שלו, ודומה שהגיבוש הצורני המסורתי מבי-או לפרקים לניסוח פסקני שיש בו משום אמי-רה גרידא, למשל, הנסיון לשיבה פנימה מתנסח בשיר שקול באופן פרדוכסאלי כמעין קריאה כל-לית לאינדיוידואליות:

"רב הלאנו זה הרחוב! נשובה אל קרבנו! / ... / מחרכי חנגה זו הורה תציץ אימה כבדה. / בדד כה היינו תמיד עם ההוללים יחד — / עתה נעזוב המיית שווא, הרעיפה בנו פחד. / אל היחידות נפרוש, כי הל-אתנו זו העדה"⁷⁹.

הנימוק ההגיוני הניתן לפרישה מן החברה הי-ריקנית ("כי הלאתנו") וההערה הפרשנית על הי-אימה הם כאן חיצוניים, אמירתיים, שלא כבשי-

⁷⁷ מאזניים ו' 160-162.

⁷⁸ המשקל נשמר רק בנגינה האשכנזית: "עם הערב יום אדום בכתי המוותה"; גם חלק מן החרוזים נשמר רק בנגינה זו: ערביים / חיים (עיר זאת), הנני / ייני (נשברו הפכים), שוקת / מוקד (בחוצות הריקים), המוותה / ככתה (עם הערב היום). מכאן שגם שאר שיריו של פוגל נשמעו לו באשכנזית. לנגינה הספר-דית עבר כנראה רק בשיר שקול אחד, שנכתב מאוחר מאד, "נבוך המבט" (כנסת ה' 200, שנת ת"ש). גם שיריו החפשיים מיוסדים על רמזי משקל ולפעמים על משקל סדיר (כגון: "גדולים כבריכות" שיר 4, "הנה האביב" שיר 10 — דקטיל ואמפיבראך). אבל העדר החרוז והוסר הקביעות באורך השורות והק-טעים נותנים רושם של ריתמוס חפשי. הקריאה בנגי-נה האשכנזית חשובה מאד גם כאן. שורות כגון "גדר-לים כברכות ושקופים / היו הימים / כי היינו יל-דים" או: "עירום ולנפשה / רובצה שם שדמה / יקרה סגריר בה קרחה" נשמעות בנגינה הנהוגה כיום (המלרעית ברובה) כאילו נחרזו בחרוז דקדוקי ודל; כאן, סיומת רבים (ים) — וכאן, סיומת נקבה (ה-). אבל לאמיתו של דבר מוטעמים סופי השורות במל-עיל (שקופים, ימים... נפשה, שדמה) ואין כאן חרוז כלל; דווקא משום כך הצליל עשיר ומגוון הרבה יו-תר. בשיריו המאוחרים חרוז פוגל לפעמים באופן חלקי. החרוז משוטט אנה ואנה, ומופיע גם בתוך השורה, למשל: "על מורד ההר" (התקופה כ"א 306), "נשברו הפכים" (שם 309).

⁷⁹ "רב הלאנו" כנסת ג' 259.

עולם מעין זה חוזר בשיר מאוחר יותר :

דרך יערים
עובר לילה הד חרישי
כחוט תכלת
עת תבל נרדמה
יעור ישיש בשחור
ויקשב לדהרת כל ימיו.
על הר שלג לא־היה
שוב רגע נפגשים
שני פרשים
ופונים אין אומר
איש לדרכו
לילה גומא מהרה
שני סוסים שחורים.⁸⁶

הריאלייות מתעלמת כאן עוד יותר. ההתרחשות עצמה מוטלת בספק: שני הפרשים נפגשים "שוב רגע" על הר שלג אשר "לא היה". אינן שום קשר ביניהם — פגישתם היא פרידה — ואין שום רמז לתכלית דהרתם: "לילה גומא מהרה / שני סוֹר־סיים שחורים". וכך גם בשיר הראשון: "בבוקר (...) ולא היה דבר". כאן מגששת הסהרורית "בצעדים נבוכים" בניגוד לדהירת הפרש. אך באותה סתמיות; וב"דרך יערים" מקשיב הישיש ל"דהרת כל ימיו" וזו מעלה באופן מיסוטורי את שני הפרשים; אך אלה אינם מגלמים את הימים הדוהרים או את החיים והמוות ובכלל אינם ניי־תנים לפירוש אליגורי. ההתרחשות כולה היא מועקה חלומית החורגת מזיקות של משל ונמשל ומוצגת בתור המציאות היחידה.

כל מטרה מבוטלת באשר היא: "על שבילי תבל ערומה / עור ידלוק כלב יחידי / אחרי לא מאומה" (הה, ספינותי)⁸⁷. בפאסיביות פאטא־ליסטית זאת ניתן רק לעמוד מן הצד: "על מפ־תח בורנו עוד רגע נתמהמה / ... / עתה טוב לנו שבת באין מעש — / ותבל נשתנו זה כמה" (אל פתחך אבואה)⁸⁸ ובשיר אחר (השער, שיר 66): לאטם / כנחשים מבהיקים / התפתלו היי־מים ארוכים / לפנינו // מאום לא עשינו / אני, אתה והיא, / לצדם עמדנו / ונרא אך מחרישים // ככה ארכו בנו החיים".

⁸⁶ הדואר ד' גלי ט' 4.

⁸⁷ דבר ג' גלי כ"ג.

⁸⁸ השלוח מ"ב 464.

טרם יינעל שער היום
מלאות הפרות תשובנה
אל הכפרים.
מן המרעה שלווה צהובה הביאו.
ולוע הלילה לפני ייפער
והוא שחור וריק

(טרם יינעל)⁸⁴

המחלה, מצוקת בתי החולים שתיאר בסיפוריו, מקיפות בשיריו את העולם כלו:

הנה בצלעי היערות
ממרחק
עוד דבקים כל כתמי הדמים
ירקום ימי קיץ
בשחפתם

(הנה בצלעי)⁸⁵

וב"בתי המוות", ליד החולה הגוע, יודעת לפ־תע "האחות הלבנה" שגם היא גוועת, שגם ימיה "נופצו" "אל חוף זו הדממה" (עם הערב יום אדום)⁸⁵. א.א. אברים מנותקים המרחפים בחלל, מ־תים בעליות הגג, גולגלות הנחפזות עדיין בר־חוב — כל אלה הם ציורי אימים לא רק בשל עצם הופעתם, אלא בעיקר בשל הטון המאופק הענייני, המוותר על תארים של אימה ולפעמים אפילו על ציון עמדתו של המשורר. עוצמה מיו־חדת יש לשירים שבמרכזם עומדת התרחשות פיגוראטיבית, שאינה מיוסדת על דימוי מקומי מפרש, או על כל השוואה שהיא. שירים אלה באים לכאורה לתאר מציאות, אבל מציאות זו היא חלומית ואיננה נשמעת לחוקי העולם החי־צוני.

בלילות ירח —
איבנה דוהר פרש
באבק־דרך מרובץ,
שעטה עמומה
הויה אז שעה
בכסף ליל.
צל ארוך חולף מהרה
לרוחב קמה חרדה
תוך אפל חדרים
מגששה סהרורית
בצעדים נבוכים
את הקרקע.
בוקר קמים בני אדם —
ולא היה דבר⁸⁵.

⁸⁴ גליונות א' 201.

⁸⁵ התקופה כ"א 306.

⁸⁵ א פרט 72.

⁸⁵ ב השער, שיר 54.

(דצמבר 1941) ותחושת אפסות זאת מפעמת אוֹ-
תו כבר ב"לפני השער האפל", בשיר הפתיחה
הידוע "לאט עולים סוסי" או, למשל, בשיר "דג-
לים שחורים" (64) שנתן לספר את שמו: "...
דרך ימים ולילות / כלנו שוחחים נלך / ובחש-
אי / עד הגענו / אל השער האפל, הגדול".

המוות בכל — זהו כמעט הציר הרעיוני היחיד
בשיריו, והוא מתגבש לפעמים אפילו להיגד סנ-
טנציוזי-כללי, כמעט כבשירת ההגות של ימי
הביניים: ⁹⁵

"אכן באלפי דרכים ננוסה — / ובאחת הכורת
אוספנו" (הנה כד חיים) ⁹⁶, והשער האפל עצמו
רומז באופן ברור לדרך האחת. אבל לרוב ניטל
גם מרעיון זה כל אופי של ניסוח הגותי. ציורי
שחור ואפלה אינם תמיד פאראפראזה לידיעת ה-
קץ הקרוב; הם עשירים יותר בהדים ומתגוונים
משיר לשיר.

וגם כאשר נוכחותו התמידית של המוות מוד-
גשת יותר, אין כאן לרוב התייחסות ישירה, לא
קובלנה ואפילו לא קבלת הדין, אלא מעין תחור-
שת זרות, מעין אדישות שמעבר ליאוש של מי
שאיננו מביין: "סתומה דרכנו — מחר (...)
ביום יומתו" (שיר 53). ביומנו כותב פוגל:

"... רק לצעוד לקראת המיתה. לצעוד אט-אט מתוך
פיהוק ממושך... סתומים לי החיים. עומד אני לפי-
ניהם תוהה ובלתי מביין. כאילו הייתי יורד זה עכ-
שיו מאיזה כוכב אחר". (11.8.1916).

הוויית זרות זאת, דומה שהיא היסוד לעמידה
מן הצד, לטון המאופק בעיצוב העולם המזורז ב-
שיריו.

בעליה	כי רבו הימים
נתלים מתינו ערומים	יכחש בשרם ויכול.
איש על רעהו.	הגויות תארכנה מאד.
לילה על לילה	השומר העיור
הם תלויים בחבורה	יושב לנצח עליהם
ושותקים.	ויצוה המנוחה. (שיר 57).

⁹⁵ השווה למשל משה אבן עזרא: והמוות מרדף אחרי-
הם / כמו מגל אשר שלח בשדה ואת זרעו יהי
קוצר כלקשו (מהר' בראדי: שיר רי"ט, 16-17).

⁹⁶ מאזניים ג' גלי מ"ז 4.

ללא קשר הגיוני, ללא רציפות מובנת מוארים
"לרגעים" חיי החושך. "וכי האפילו לרגעים —
הן הפילו המחזות העוברים / כל ברקי צבעו-
נין / באפלנו". (שיר 66).

גם במקומות רבים אחרים בוקע לרגע מראה
בודד וחוזר ושוקע בחושך: "שמחותינו אך כוכב
וכוכב / בינותם מישורי ליל חשכים" (מניפים
שחורים) ⁹⁷, או: "ברחקי אפק חיי הפראים / יב-
ליחו רגע / נעורי אני / כראש תרן אניה לאפסי
ערבים" (כי יקרב הליל) ⁹⁸ או: "במרחק יבריק
רגע / אור בודד, כהה, / ויעלם" (דרך לילה
שחור) ⁹¹.

כמובן, תחושת סתמיות אין פירושה סתמיות
המבע השירי. הקטע האחרון, למשל, לקוח משיר
על נסיעה ברכבת שכולו רחוק מכוללנות: "נח-
רה כבדה / אט תמלא את הקרון... תחנה מתה /
תביט עורגה אחריי". כאן המצב אינו חלומי כו-
לו, והאור הבודד משתלב בו: בשעת הנסיעה
הוא מתגלה לרגע, אולי בפנס דרכים או בחלון
של בית, ושב ונעלם. אבל בכך שייך הוא למראות
העולם המנותקים זה מזה, כפי שנסיעה ממשית
זו ברכבת נעדרת כיוון ממשי: "דרך לילה
שחור / ידא המסע / ואי לאן ישאני". במקום
אחר, בהיפוך למאמר "דע מאין באת ולאן אתה
הולך", כותב פוגל: "אי בזה אלכה בעולם, לא
מאין ולא אל אן" (אי בזה) ⁹² וגם: "עד הגענו
שוחחים / לא אל אן" (אחת אחת נשרו) ⁹³.

*

תעיה זו "אי לאן" יש לה רק כיוון אחד ברור:
מהעדר ההווייה דרך חיי-שוא אל המוות. הדימוי
העתיק הרואה בעולם גשר או פרודור אינו מו-
ליך כאן לטרקלין. "ממוות ארוך זה יצאנו, / גשר
חיים קצר / לעבור בחפזה / אל מות ארוך"
(שעטת צבאות) ⁹⁴. כך הוא כותב בשירו האחרון

⁸⁹ העולם י"ג 487.

⁹⁰ הרואר ד', גלי ז' 7.

⁹¹ איים א' ח"ב 127; התקופה כ"א 305.

⁹² גליונות א' 201.

⁹³ כנסת ב' 235.

⁹⁴ מסכת 39.

המזכירה את שירי האבסורד של כריסטיאן מור־גנשטרן, אלא שאין בה יסוד של הומור: "מתנו כלנו / ורגל כרותה תטייל לבדך / ותלכין למלא כל התבל" (אך הנה לילה)⁹⁹. וכעין פאנוראמה של התפוררות כללית: "כתמי דם שרועים / יאדימו מקומות את השלג. // אצבעות, ידיים, רגלים, / פורחות ברחובות, / עמומות תפלנה / כגורי עץ מתים / על השלג" (שיר 55). האצבע הדופקת בחלון בשיר "ארונות שחורים" מנות־קת גם מבחינת משמעות הופעתה. היא אפילו אינה מוצגת במפורש כניגוד לבני אדם "זהים־רים" שנחבאו בבתיהם "וחיים בלבם". השימוש בזמן הווה, המחייה את הרגע, משווה לו כאן גם משהו ממחזור נצחי: בני אדם נחבאים, ובאותו הכורח שבכל הלילות דופקת אצבע ארוכה בחלון. עולם אידיאלי של אגדות אימים נעשה למציאות יחידה. כך מסתיים השיר "עם כלבים אלוקה פצעי בביבים"¹⁰⁰:

תקועות חרבות בכסת —
תחתיה אין איש.
עריסה לבנה
מעצמה תתנועע,
בה ילד מת.
כל אלף שנה
ביה ישישה מארץ גיירה
מביטה אמת בחלון
והולכה —

(שיר 38).

*

בצד סיוט זה של החידלון ולפעמים בשילוב עמו, מלווה את פוגל נושא הילדות הרחוקה. כבר בספרו המוקדם שאיפתו היחידה היא אליה, אה־רנית. "מן המרחק / בודדה תתקע לי חצוצרה / שירי ילדות בהירים" (שיר 7) או: "גדולים כ־ברכות ושקופים / היו הימים / כי היינו יל־דים — / ... / אף פעמים בכינו / אל סנר אמ־נו / כי חיים מלאנו / ככדי היין" (שיר 4), ומאו־חר יותר: "גביעים מלאים נשאנו / עת עלינו מתוך ילדות כחולה. / חיינו הנוצצים / איך ש־

הדימוי "כבדה תחרוק עגלתי לרגעים כעמוסה אלפי מתים" שבשיר־הפתיחה הידוע לספרו מק־בל כאן ממשות כאימאז' מאקאברי רחב העומד ברשות עצמו. השומר העוזר מעורר אמנם הד מיתולוגי, אך הוא איננו מגלם את הגורל או את שומר התופת. הטון הענייני שבתיאור החבורה התלויה והמיקום המוחשי, הפאמיליארי כמעט, בעליית הגג מעמיקים את תחושת הזרות של תו־שב "איזה כוכב אחר". זוהי אפוקליפסה של ה־יום־יום, קץ הימים שבכל רגע.

ארונות שחורים לרבבות
ריקים יחכו
על פני ארץ.
על ידם זקנים,
חסרי רגלים,
יעמדו חצאים
ושולחים
ידיים ארוכות ורוזות.
כני אדם זהירים,
נחבאים בבתיים
וחיים בלבם.
בלילות
קרבה אל החלון
אצבע ארוכה ורוזה
ודופקה בחשאי.

(שיר 58).

הזקנים חסרי הרגלים, העומדים "חצאים", ל־אורה ניתן היה לראות בהם את הקברנים שרג־ליהם שקועות כבור וידיהם שלוחות החוצה בש־עת ההפירה, ואולי את הגוססים. בשיר מאוחר הוא כותב: "ישישים אשר רובצים / על פתחי מקדשים — / אבריהם כבר שלחו לקבורה". (מ־לוא אורך רחובות)⁹⁷. אבל הציור ב"ארונות שחור־רים" אינו מייצג מראה ריאלי שמחוץ לשיר. הגופים חסרי הרגליים מתקשרים אל ציור האצ־בע הארוכה והרזה הדופקת בחלון. לא נאמר ש־היא אצבעו של המוות. בחלל האפל היא מופיעה כאילו לעצמה, במנותק. גם בשירים אחרים פו־עלים אברי־גוף מנותקים כציורי אימה המגיעה עד טירוף־הדעת: "בחשכה אתיו אצבעותי אחת אחת אל הארון / וסביבו חוג שחור אתוגה וארן / שיר אחרון ימותי". (נשברו הפכים)⁹⁸. ובתמונה

⁹⁹ דבר ב' גלי ל"ז; ארכיון קלוזנר.

¹⁰⁰ הדואר ד' גלי מ"ג 6. הכותרת "שיר הטריוף" נוס־פה אולי על ידי העורך.

⁹⁷ דבר ב' גלי ל"ז; וכן ארכיון קלוזנר.

⁹⁸ התקופה כ"א 309.

הילדים עיפים מן היום
וינומו באשר הם שם.

ואנכי אינני. — (בבית עוד יעמדו)¹⁰⁴

בשורה האחרונה, המודגשת גם בכידודה מ־
קודמיתה, הוא רואה את ריחוקו מן המשחק כ־
ניתוק נפשי; כיון שיצא מעולם זה, אין לו עוד
קיום כלל: "ואנכי אינני". תיאור הילדים שהיה
חיצוני במידת מה ("הילדים עיפים... וינומו")
מקבל בשיר מאוחר עומק סמלי. החיים היו מש־
חק בועות מתפקעות: "עיפים אנחנו / נלכה נא
לישון. // קצות הימים תחובים כלילה, / תחור־
בים במוות. // שלפוחות צבעונין תמיד נפחנו, /
דרך חרף וקיץ — עתה אין בידינו מאומה. //
זה הבית / יעמד עוד מעט אחרי / יבוא מי לגור
בו / אולי לא ידע כי הייתי. // אבל עיפים
אנחנו, / נלכה נא לישון"¹⁰⁵. את ההכרה שגור־
תר בידיים ריקות הוא מבטא כמלה "אבל" ובשי־
מוש בלשון ילדים. למותר הוא להתעכב ולהרהר
ומיטב להיכנע לעייפות שלאחר המשחק.

הזדהותו עם הילדות איננה העמדת־פנים, וב־
עיקרה גם איננה פרי השפעות חיציניות כשל
הרומנטיקה או כשל ביאליק, למשל. היא משר־
שי נשמתו של פוגל. ברגע בודד של אושר, כא־
שר — "מרחוק אשובה אלי / באפל אעמיק בי
חזה" הוא מגלה: "וילד כחול בי ינום, / ועז ענ־
דה מחרוזת כוכבים" (זה העולם)¹⁰⁶.

רגישותו בתפיסת עולם הילדות בולטת בשי־
ריו אל ילדים ובמיוחד אל בתו הקטנה: "ובת
צחוק זכה, / זו בך שאבתי — אל נגיד לאיש.
/ אותה נגנוז רק לי ורק לך" (כי תרקדי)¹⁰⁷.
כמוה מתרחצים גם הכוכבים לפני השינה: "בע־
צום ערב עיניך /... / כוכבים רחוצים / רק
ישרו חשאים עלי נומך" (בעצם ערב)¹⁰⁸. ובפי
האם הוא שם דברים אלה: "אל תירא, ילדי /
רק שני עכברים הם / הקופצים מן השולחן אל
הכסא /... / החבא בי היטב / אני אמך. / נמ־

פכנו ארצה בחפזנו / לארך כל הדרך!" (גביעים
מלאים)¹⁰¹. הגעגועים לילדות הם, בדומה למ־
סורת הרומנטית, בבחינת שאיפה לתמימות שבה,
לחוסר הדעת ולחוסר המעשה. אצל פוגל מחרי־
פה תחושה זו מאד. "בערות" היא אידיאל; הבי־
נה המבוגרת היא פגע, היא מום שהוטל בנו,
והתכלית היחידה היא חוסר התכלית, היא המש־
חק. "אלהי, בינה שחננת לגבנים ולפסחים / ול־
כל מומיהם בם — / מה תסכון להם? /... / כו־
לנו גדלנו וכבדנו / חכמתנו עברה גדותינו — /
אולם אין חפצנו בה /... / אלהי, הסר נא מע־
לינו שקינו המלאים / וקח משענתנו /... / ח־
פצנו כי נקל ונבער ככל הילדים / כי אתם נת־
רוצץ בזהב קיצים על גדות האגמים, / כי נלמד
השחיה כל ימינו / במים הרכים, הפוחזים". ול־
הלן, בהיפוך ל"אל תשליכנו מלפניך ורוח קדשך
אל תקח ממנו" שבתפילת ימים נוראים, הוא אר־
מר: "קח נא ממנו את רוח קדשך. / תננו ונשחק
כל חיינו — /ואחר ננדף ברוח. / כי עפר אנח־
נו" (אלהי, בינה שחננת)¹⁰². חמש־עשרה שנים
אחרי כן נראה לו שאמנם שמע האל תפילתו ולא
הקפיד עמו כשסטה מדרך אביו: "תוך טרדת נעו־
רי הפוחזים / אותך, אלי, הורני אבי // אך אנכי
אל המשחק / מפניך ברחתי, / כי כה קצר לי
זמני. // ואתה — / מחכמה תמיד נחבאת / לבלי
הפריע משחקי / עד כי כמעט נשיתך". ולאחר
שפגש באל, ראה שהוא "וקן ועני, כמוגי היום",
ואין זה האל שירד מנכסיו מתוך "עיר ההרגה"
המתמודד עם כאבה של האומה, כי אם אל בודד
שהמשורר משאיל לו את מקלו "עד ספסל בגני
ערבים". בדומה לשיר הקודם, מופיע גם כאן
בסיום מוטיב השותפות שבכידוד ומנוחת ה־
קץ: "אחר נסורה אל הערב, / יחדיו ולבדנו /
לנוח"¹⁰³. את אחד משיריו המוקדמים (שפירסם
ב־1922, בגיל שלושים) העוסק ב"בית", בעיירה
הרחוקה, הוא מסיים כך:

¹⁰⁴ השערה, שיר 8.

¹⁰⁵ כנסת ה' 199; מסכת 37.

¹⁰⁶ כנסת ה' 198.

¹⁰⁷ כנסת ג' 261.

¹⁰⁸ שם 260.

¹⁰¹ גליונות א' 202.

¹⁰² פרט 69.

¹⁰³ כנסת ה' 196; וכן כ"י ניו־יורק.

גל, ובשיחה אחת על השואה אמר לה על השיר שלפנינו: "התרנגולות כבר נשחטו" — איזו הר"גשה איומה ונכונה של חורבן עולם יהודי זה". אכן, גם במקומות אחרים רואה פוגל בעופות ובבהמות מעין תמצית חיים מן הילדות. הוא פונה אל "פרתו" ואומר לה: "טוב כי נקחה חיינו עמנו / וכל עופותינו / ונשובה הבית. // לשולי עיירות נסו נהרות / ... (ידעתי הערים) 114. אב"רהם בן יצחק התכוון אולי לכך שפוגל חזה מראש את החורבן המוחלט. "בבית עוד יעמדו" הוא שיר מוקדם (1921) שאינו מדבר כמוכח על השוראה. אך לענין זה יש גם צד עקרוני, ולא רק כרונולוגי. כאן, כבשיריו האחרים, אין פוגל מת"יחס לתופעה חברתית או לאומית כללית, אלא לעצמו בלבד. וגם כאשר הוא אומר: "ושמש בור" רחת מכפר אשר חלף, / מה נאנחה בחופזה / בדלי מי בארות" 115 — הרי הכפר לא חלף אלא בנשמתו של המשורר: "ואנכי אינני", כפי שהוא מסיים את "בבית עוד יעמדו הגנים".

הרגשת הנכר שלו מקורה בסיטואציה יהודית ספציפית; אבל זו אינה באה לידי ביטוי מפורש בשיריו. רק לעיתים רחוקות מאד הוא מתייחס למסורת: "ניגון גמרא, / כבד חלומות ועריגה, / עוד יעלה פעמים / בלי משים על שפתנו" (שיר 6). "פעמים" אלה נדירות הן. גם בשירים על העיירה הוא מבליע כמעט כל רמז יהודי מיוחד, ולא כל שכן בשירים אחרים כגון "בוקר יעלה" או "בעליה תלויים מתינו", בניגוד למה שניסו למצוא בהם מבקרים אחדים. שירתו היא "יהודית" הרבה פחות מאשר, למשל, שירתה הגרמנית של אלזה לסקר-שילר, המדגישה את יחסה אל מקור מחצבתה.

סמוך למלחמת העולם השנייה כותב פוגל את שירו "איים הגנים מאו", שקסמו בציורים מוחשיים הנראים מבעד צעיף הזכרון — הגנים הדווקים, הדרכים הנוהרות עדיין, "ריח תבשילי ערביים"; וכנגדם שוב הוא מעמיד את ידיעת

שוך ליל אפל מעל ראשו / ואיש לא ימצאנו" (אל תירא) 109. לעומת כישוף זה, כשכל היקום הוא מיטה והלילה שמיכה שאפשר להסתתר בה, מופיע בשיר מוקדם ציור-אימה מ"עולם המבורגרים" כביכול: "בני אדם / ... / במיטות יתכנו" סו בחשכה / ושמיכה על ראשם / ורובצים ערים / ונפחדים / כל לילותם". (63).

את נפש הילד, את לשונו, מושגיו ופחדיו הוא חש ברגישות המתקרבת לפעמים אל סף החול"ני: "בובה שלך הגידמת / תשב על מיטתך בור" כיה / כי כבר נסעת / דובך השחום / ישב על מיטתך ובוכה / כי כבר נסעת. // האם לא תבוראי מהרה, / אמא קטנה, / ... / וקופץ ערב בעד החלון, / כלב שחור, / בולע אמא ואבא / ובובה ודוב" (בובה שלך) 110.

ההתחדשות הנפשית בקרבתו אל בתו מעסיקה אותו עד כדי כך, שבניגוד לדרכו בשירה הוא מתחקה לפעמים על שרשיה ומנתח בדרך ההגיון את העולם שהוא פטור מהגיון: "אשרינו אם ילד ניתן לנו / כי אתו נחיה שנית ילדותנו" (הנה כד חיים) 111; "אני בא מרחוק / וכבר שכחתי משחקך. / אך יען נאחזתי / במעגל שמחתך / וריחה הורוד מלאתי עד פי, / אולי אדמה לך מעט". (כי תרקדי) 112.

*

אבל נוף ילדותו המוחשי אין בכוחו להחזיר לו את מה שאבד. נופה של פודוליה נראה לו תמיד ממרחקים שאי אפשר לגשר עליהם. "בבית / עוד יעמדו הגנים לבדם / כמלפנים. / בשרב צהרים יכבד משאם / ויעפו / ויורידו ראשיהם. // התרנגולות כבר נשחטו, / או נטרפו / אפרוחיהם פרחו. // אמי הזקופה כבר הלבנה / או אף מתה. / ... (השער שיר 8).

בספרה "פגישה עם משורר" 113 מספרת לאה גולדברג שאברהם בן יצחק אהב כמה משירי פור

109 שם.

110 גליונות א' 203.

111 מאזניים ג' גלי מ"ז 4.

112 כנסת ג' 261.

113 ע"ע 62-63.

114 דבר ב' גלי ל"ז.

115 דבר ג' גלי כ"ו.

פוגל משכר ומעודן, וודאות הכליון מצויה כבר בשיריו הראשונים. ואפילו הישירות שבתיאור כף המרק ומצע התבן אף היא אינה חידוש גמור אצלו. עוד ב-1923 כתב: "לחמי אול, רגלי פצו-עות / אי תשקט נפשי / בדמדומים?" את הרי-אליות הישירה בתיאור אמנם ייחד לרוב לסיפור ריו, וכמובן ליומניו. יומן הנעורים שלו גדוש תיאורי רעב משפילים, ואגב, כבר במלחמת ה-עולם הראשונה, כשנכלא במחנות אוסטריים, תי-אר בשאט-נפש את מצע התבן ואת העלובים ש-מסביבו¹¹⁶, ותאורים דומים ממחנות צרפתיים חזרו ביומנו מ-1939. כשכתב את שני שיריו האחרונים בסוף 1941, לאחר ששוחרר ממחנות אלה וכשנתיים לפני הירצחו בידי הנאצים, כבר היה העולם אחוז להבות. אך גורל העמים נזכר רק בשלוש שורות הפתיחה שב"שעטת צבאות במלוא תבל"; גורל עמו לא נזכר כלל.

לא נמעט את דמותו כמשורר לירי ולא נעסוק בכלל בהערכה ספרותית אם נקבע ששירתו של פוגל היא כולה אגוצנטרית. ואם נראה לפעמים כאילו יצא מדל"ת אמותיו, היה זה כדי לחפש את עצמו, מעבר לכל מסגרת לאומית או מעמ-דית, בבדידותם ובסבלם של בני אדם באשר הם.

*

שלושת נושאי היסוד בשירתו — החידלון, הא-הבה והילדות — שעד סוף ימיו נתן להם ביטוי אישי זה, הם שקבעו כבר את מבנהו הפנימי של ספרו "לפני השער האפל".

שבעים שירי הקובץ המסומנים בספרות רר-מיות — ונוספים עליהם שיר פתיחה ושיר סיום שאינם במניין — מציינים מחזור תימאטי רחב של חיים בצל המוות. אף על פי שאין חלוקה פני-מית למדורים — כביכול, הכל עומד לפני שער אפל אחד — ניכרות היטב חטיבות אחרות שסד-רן איננו פרי המקרה. נקודת המוצא בשיר מספר 1 ("ימים פונים") כבר היא לאחר אבדן עולם הילדות והבית, ההתרחקות מדמות האב והגע-גועים אליה. השירים 1-8 מעלים תמונות מיל-

ההעדר שלו, את תחושת סופו, ולא את סופם שלהם: "מהם פעמי / זה כבר הן נידפו. / אף לא אוסיף עוד / עבור במ לנצח. // כי עתי מדודה, / ורק דרך אחת אחרונה לפני".

גם בשעת חורבן לא יצא פוגל מעולמו הנפ-שי שהוא שלו בלבד. הוא לא כתב על "העם היהודי שנהרג". היו שייחסו את כל שבעת שיר-ריו האחרונים שנדפסו ב"מסכת" לעניין השואה; אבל שניים מהם כבר נדפסו בארץ-ישראל סמוך לפרוץ המלחמה, שלושה מהם מצויינים בתארי-כים מאביב 1939, ורק שניים נכתבו בזמן השואה. מבין אלה חוזר השיר היפה "ערי נעורי", שנכתב בספטמבר 1941 בצרפת הכבושה על ידי הנא-צים, לנושא הישן של חורבנו האישי, וקנתו, ני-תוקו מזכרונותיו — ואין בו שום רמז למאורעות חיצוניים. המתרחש מסביב נזכר במפורש רק ב-שיר האחרון ממש, "שעטת צבאות כמלוא תבל / כולם יצאו לקרב" שהוא ממיטב יצירתו. אך אם נרצה למצוא בו תעודה לזמנו, נראה שאינו מו-סב על השואה דווקא, ויכול היה להיכתב, למ-של, גם במלחמת העולם הראשונה. ב-1941 עוד שואל פוגל: "על מה אמית ואומת?" כאילו הוטל עליו להילחם באחת המלחמות, במלחמה כלשהי, אלא שהוא רודף-שלום וחש קירבה אל אויבו השווה לו כאדם אל אדם. על סיום השיר: — "הנה עוד נשאר לי / מעט אפס / לבשל כף מרק, / אקרא עוד עני / לאכול עמדי / ולשכב על ידי על מצע התבן" — כותב נתן זך: ¹¹⁵א "ה-שער האפל הוא באור קר ואכזרי של עולם שלא היה בו עוד מן המהוסס והמעודן והמשכר. הדה של מציאות עניינית נוראה, אשר שירו של פוגל לא ידעה עד כה, נשמע מן השורות הפשו-טות בבגרותן המיוסדת". אמת, יש כאן אפרו-ריות ריאלית ערומה, התופסת את מקום העולם הסמלי הקודם, כאילו עלתה המציאות על זה ששיער הדמיון, אם כי הצירוף "נשאר לי מעט אפס" חורג מתיאור גרידא. אבל יש גם צד שני לדבר. כבר ראינו שלא תמיד היה עולמו של

¹¹⁶ ביומן, למשל, 22.8.1914.

¹¹⁵ א משא, שם.

הפתיחה בולטים ציורי המוות העתידיים לשלוט בעיקר בסיום הספר, ואילו שיר החתימה מחזיר אותנו אל אווירה בהירה יותר כשל סדרת השירים הראשונה.

*

בכמה מקומות, ובפרט בשיריו המאוחרים, חורג פוגל מתפיסת מחזור החיים האחד. לאותם שירים נוסף מימד של גלגול, של מעין נדידת נצח לעבר ולעתיד בעת ובעונה אחת. מעבר לזמן הנמדד, נושא הרגע בחובו את אופל הדורות שאבדו והעתידיים להיוולד:

"אחר תלכה מלוייל / ומאפיל על סביבך / מדור לדור (הנה בצלעי יערות)¹¹⁷; אף אלינו / הכבדים מדור ודור / עתים טלאים זעירים ב"אים / שחורים ולבנים" (משוקי נערות)¹¹⁸; "ו"אוייה לאסירי היגון, / אצבעותיהם הארוכות נוטות פות נצח" (ואוייה)¹¹⁹; "צעדי דור ודור / בנפשי שוב ישעטו" (צעדי)¹²⁰; "תוכי רצוף / סמטה צרה ורמה / זה אלף שנה" (אל תוך יומי)¹²¹.

שותפות זו אינה מרוממת ואינה מביאה את העבר לתוך ההווה, אלא היא מבריחה את הרגע ואינה נותנת לו להתממש: "שפתיך הן כובו ב"נשקן / כי כבר רחקת ממני אלף שנה" (טרם יינעל)¹²².

לפעמים מופיע מוטיב הגלגול הפנתאיסטי בטבע — "מקרבי תשגשג אז תרוה / ותכפר צ"מרתה" (הנני רץ)¹²³ — המזכיר רבות מן השירה האירופית ומן העברית, למשל את ביאליק בשי"רו "בית עולם": "כי בכל ומכל נובעים חיים אין קץ / אתה תפרח כציץ ותרוקם בעץ".

בשירים אחרים מתמזגת דמות אביו עם דמו: תו: "והנה אנכי אב"י" (שיר 48) או עם דמות האהובה: "ועיניך עיגי אב"י" (אל פתחך)¹²⁴.

דות אבודה זו ובעקבותיהם באים שירי אהבה (9-20) הפונים אל האשה האהובה מתוך "חיי האפלים". אהבה זו, שאינה מתגשמת עדיין, היא כור לה מבוכה ורעד והכנעה עד כדי גילויי מזוכיזם (11). השירים 21 עד 28 מושמים בפי הנערה האהובה, החרדה אף היא ל"חייך הנוגים". פרשת האהבה נמשכת במעין דו-שיח: פנייה לנערה (29) ותשובתה החושנית (30) — ומסתיימת בשיר בדידות של האשה שנעזבה (31) ובדברי האם אל הילד, בנימת שיר ערש (32). כאן אנו שבים אל גורל המשורר שדרכו במורד. שירים אחרים (33-38) מעלים נוף של בשלות הקרובה לרקבון; עייפות ורמזי חדלון שולטים בקיץ ה"עובר (34, 38). אחר כך בלילות סתיו (39-40) וחורף. נושא המוות מופיע במלואו (42) ומכאן ואילך יחזור בצד נושאים שונים עד שידחק את רגלם. אחרי תיאורי בדידות, זכרונות על אבדן הבית והאב (46) והזדהות עמו (48) — מתגברים, החל בשיר 49, ציורים של אדם ובדידות וסיוט חלומי — מתים בעלית-הגג, סהרורית, פרש מסתורי בלילה, התחושה שהמחר לא יבוא, ש"אנו" אלמים (60) ו"יושבים כפופים, איש על מתו" (61). ואחרי אינטרמצו על אימת החולי (62) ב"אים כמעט רק ציורי אבדון ומוות: השער האפל (64), הספינה השחורה (65), הלילה הקרב, הבור המחכה, קובעת התרעלה. השיר האחרון שבמחזור (70), פרט לשיר החתימה, מתחיל: "קרון יחידי ואחרון כבר נכון לדרך / הבה נעלה ונסע / כי לא יחכה". כבשירים אחרים, חוזרת האימה שבסיטואציה רגילה, פאמיליארית. קרון-מות זה, לכאורה הוא ככל קרון אחר שאנו עשויים להחמיצו אם לא נזדרז. אדרבה, הוא הוא הקרון האפ"שרי היחידי, והפעולה היחידה מצדנו היא הנכרנות למות ולחלוף, ו"בניגוד לסיומו של "פרחי רוע" לבודליר, הפונה אל המוות, רב החובל הזר קן, שיפליג עמו כדי למצוא את החדש.

כנגד מחזור תימאטי זה — ילדות, אהבה, אכזבה ובדידות, קיץ סתו וחורף, חולי ומוות — עומדים שיר הפתיחה ושיר הסיום (שלא סומנו במספר) בסדר הפוך, כמעין משקל-נגד. בשיר

¹¹⁷ התקופה כ"א 306.

¹¹⁸ דבר ג' גלי ל"ה.

¹¹⁹ מאזניים ג' גלי מ"ד 4.

¹²⁰ הדואר ד' גלי א' 7.

¹²¹ ספר היובל של הדואר, ל"ז.

¹²² גליונות א' 201.

¹²³ העולם י"ג 588.

¹²⁴ השלוח מ"ב 464.

עתה בולטת נעל הפוכה
אל העתים.

(אך הנה לילה)¹²⁶

באחד משיריו האחרונים והיפים ביותר, הוא מנסה לשוא להעלות בזכרונו את העבר: "ערי נעורי / עתה כולן כבר שכחתי. / ואותך באחת מהנה"¹²⁷. אבל כיון שנזכר ששכח, עולה מן העבר איזו אהובה רחוקה, אולי עוד ילדה. אין כל קישור וכל הערה נוספת. הריחי לפניו: "תוך שלולית מייגשם / יחפה בשבילי עוד תרקודי / והנה ודאי כבר מת". כשנמוגים המראות מעמיד הוא גם כאן את זמן חייו בצד זמן העולם — שניהם חסרי תכלית. גם לאחר מותו עתיד מדבר של זמן-להשתרע לאין קץ.

ראשית דרכי
שוב לא ארא
ואותך לא ארא
ולא אותי מאן.
אורחת ימים,
מרחוק,
לנוע תוסיף הלאה,
מאין אל אין.
בלעדי.

¹²⁶ דבר ב' גל' ל"ז ; כ"י ארכיון קלוזנר.

¹²⁷ מסכת 39.

גלגול פאראדוקסאלי הוא רואה בבתו התינוק-קת: כבר היא אם העתידה להרות אותו, את אביה. בכך הוא מתמוג עם נכדו לעתיד לבוא, ובסיום השיר גם עם אביו שלו ועם אבי כל חי¹²⁵.

אין זה הפרימיטיביזם הרומנטי "הילד הוא אבי האדם" — השקפה זו מתגלית אצל פוגל במ-קומות אחרים — אלא שותפות מיסתורין של זמנים סימולטאניים, גלגל סובב המבטל ראשית ואחרית.

נחמה זו אינה מעלמא הדין. וגם בשירים אחרים שבהם שליט הזמן הרצוף, האכזרי, מתמוג-גות תולדות חייו של המשורר עם תולדות העולם. באבדן ילדותו הוא נתקל בתל חרבות שאין בו מאומה מהוד קדומים; ההיסטוריה מתגלית כתל אשפה:

אי־בה
בורחת עגלה ריקה במורד ההר
מקרב ילדותנו.
לפני רבוא שנה
היתה פה עיר —

¹²⁵ "דרך רבוא דורות" מאזנים ג, מג 4.

לפני השער האפל

עיון בשיריו של דוד פוגל

צבי לוז

מורכב. כך כל שורה מוצדקת מתוך עצמה ולא מתוך תבנית משקלית קבועה מראש.

"גדולים כבריכות ושקופים
היו הימים,
כי היינו ילדים". (iv)

הבית של פוגל אינו מיוסד על כל תבנית קבועה, אלא על התנועה הפנימית והריתמית של המשפט. מבחינה עניינית הרי השורה הראשונה מתייחדת במטאפורה "ברכות" ובתארים "גדולים" ו"שקופים" — זו השורה הפיגוראטיבית היחידה בבית זה; השורה השניה הקשורה אל הפיגוראטיביות מעלה את נושא המשפט "הימים", והשורה השלישית הוא משפט טפל הנותן למשפט הראשי את טעמו; אך חוץ מן החלוקה העניינית הרי כל שורה ושורה הוא יחידה ריתמית המשתלבת במבנה הריתמי של המשפט ועושה אותו בית שירי.

שיר של פוגל מצטרף מכמה משפטים כאלה, היוצרים תנועה פנימית מתפתחת מבית לבית; קצבו של כל משפט ומשפט כשלעצמו מודגש על-ידי האתנחתא שבסופו, והשהייה הטבעית בין משפט למשפט קושרתם יחדיו על-ידי שתיקה, המודדת כביכול את המרחק שעבר השיר מתחנה לתחנה. מבחינת שילוב הבתים השיג פוגל אפקט מיוחד בטכניקה משוכללת של חזרה על בית, או על קטע של בית, בתוך השיר האחד, והבית החוזר, שהפך לייטמוטיב, מקבל חשיבות מיוחדת, מצויינת משל שאר הבתים (כגון בשירים VII, X, X, X ועוד).

הלשון הסכנית, נזהרת מפני משפטים מופשטים או סתמיים, מפני סממנים דקוראטיביים ומפני ליאה להשתמש בתמונות הצומחות מעצם הסיטור אציה של השיר, שהבעתן אינטנסיבית.

השיר הפותח את הספר (שאינן לו מספר סידורי והוא מעין מוטו לקובץ כולו) משמש נקודת-מוצא

השיר הפותח את הספר "לפני השער האפל" * והשיר הסוגר את המחזור (LXX) קשורים בתמונה אחת:

"כבדה תחרוק עגלתי לרגעים / כעמוסה אלפי מתים".
"קרון יחידי ואחרון כבר נכון לדרך / הבה נעלה דומם..."

הספר ערוך כמין מעגל שלם, מן עגלת המתים ועד הקרון האחרון. ובין פתיחה לסיום מסודרים השירים הנפרדים, השלמים כל אחד כשלעצמו. זה אחר זה לפי קו מנחה אחד — קו החיים הזורמים אל המוות. על כן לא נתן פוגל שמות לשירים, אלא הסתפק במספרים סידוריים במחזור.

צורת השיר של פוגל מצטיינת בפשטות משוכלת ודקה של סממני הבעה חפשיים, על דרך המשוררים המודרניים בני זמנו. מלכתחילה משוחרר היה מכבלי מסורת שירית, ויתורו על המשקל התבניתי ועל החרוז המקובל אינו מיפנה מודרני בהתפתחות שירתו, ולא אות של משבר (כגון אצל ביאליק), אלא ביטוי אותנטי של מודרניות פיוטית.

הבית בשירי פוגל הוא משפט שלם אחד; בתים ספורים בלבד מכילים שני משפטים. משפט ארוך יוצר בית ארוך, ומשפט קצר — בית קצר. על כן, כל בית ובית (פרט לבתים ספורים) מסתיים באור פן מוחלט, בנקודה. הבית הוא בבחינת יחידה שירית לעצמה, וכך מוצא לו המבנה החפשי את מלוא צידוקו הפנימי.

שורות השיר הן חלקיו האורגנים של המשפט הבית. לפעמים הן חלקים ריתמיים שלמים, לפעמים תמונה העולה מתוך הסיטואציה ומתייחדת לעצמה, ולפעמים — חלקים תחביריים של משפט

* לפני השער האפל, שירים מאת דוד פוגל, הוצאת "מחר" וינה 1923.

הנדודים. דרך חייו של פוגל קובעת את דרכו של מחזור השירים הן מן הבחינה התמאטית והן המטאפורית.

"על אבן אנוחה / בצדי ארחותי... (שיר 1)
 "אולם אני — / אתע עם הצללים... (XIV)
 "על עיר וכפר אפסעה, / על דרכי / רוחות חרדים /
 חרש בי יגעו. / מאום אין חוכה לי". (XX)
 "... אט לו יטפס / צל-נודד עיף, שחות". (XXI)
 "כל אלה ישמע / ההלך העיף / ורעד יעבר את
 בשרו". (XL)
 "נפתלים הדרכים ורבים, / רגלי יגעו, / ודרכי
 היחיד. / ממני יסתר". (XLV)
 "קרון יחידי ואחרון כבר נכון לדרך, / הבא נעלה
 ונסע / כי לא יחכה". (LXX)

להווייה זו של נדודים אין כל תכלית, אלא — המוות.

בדרכו של הנודד, העוברת בתוך שלל נושאים וציורים, אפשר להבחין ארבעה נושאים יסודיים, כעין תחנות בדרך הנדודים:

זכרון האב, זכרון הילדות, האָרוס שאלת ההווייה.

ארבעת הנושאים קשורים זה בזה וחודרים זה לתוך זה, ואין ביניהם חלוקה תימאטית ברורה. אך מבחינת עיצוב-הזמן נבדלים הנושאים זוגות זוגות: שירי האב והילדות מופיעים כשירי זכרון, ואילו האָרוס והתהייה על ההווייה מופיעים כרגעי הווה שעוצבו בשיר.

ה א ב

שלושת השירים הראשונים הפותחים את המת-זור מוקדשים לדמות האב. אך גם בתוך נושאים אחרים, משובצים בתים ואף שירים החוזרים לדמות זו.

"ימים פונים על ידי —
 ואני הולך בקשך, אבי.

על אבן אנוחה
 בצדי ארחותי,
 כל עובר אשאלה:
 "אנה הלך אבי"

דבר-אל חרד
 הנך לי,
 היוקד דרך כל חיי... (שיר 1).

למוטיבים ומטאפורות שיתפתחו בוואריאציות עשירות בהמשך השירים.

לאט עולים סוסי
 על מעלה ההר,
 לילה כבר שוכן שחור
 בנו ובכל.
 כבדה תחרוק עגלתי לרגעים
 כעמוסה אלפי מתים.
 זמר חרישי אשלח
 על פני גלי הליל,
 שיעבור למרחק.
 סוסי מאזינים ועולים לאט.

מלות המפתח של השיר הן: הסוסים, מעלה ההר, לילה שחור, עגלת המתים, הזמר. הסוסים — עצמת החיים הגואה, הכחות הויטאליים העור-לים ב"מעלה ההר" — דרך החיים בתוך הזמן. אך התנועה החיונית במעלה הזמן כבר הגיעה עד נקודת הפסגה, רגע לפני השקיעה: "לילה כבר שוכן שחור". (תמונות אלו ודומות להן רווחות בספר; כגון, בשיר LIV חוזרת ואריאציה של תמונת הסוסים: "דוהר פרש באבק דרך מרובץ", ובשיר XL: "במרחק השחור נזרעות דהרות סוסים לא-נראים"; ובשיר XX א תמונת מעלה ההר: "על מעלה ההר אט לו יטפס צל נודד עיף, שחוח"). רובם של שירי המחזור הם שירי לילה ואפלה, או שירי ערב ושקיעה: הלילה השוכן שחור מק-ביל לעגלת המתים, ל"קרון האחרון" שבשיר הסו-גר, לעצם העמידה "לפני השער האפל" — זהו המוטיב המרכזי לשירה זו, ותמונותיה השונות לא באו אלא כדי לעצב סיטואציה פיוטית אחת ורבת-פנים, העמידה לפני המוות. "זמר חרישי אשלח על פני גלי הליל" — כמין שירת אדם לנפשו, שירה למרחק, אל הלילה — סגולתה המובהקת ביותר של שירת פוגל כולה; ובכל-זאת, באותם מרחקים לא-נראים מגשש השיר למצוא את הדו:

"נפשי יצאה אל המרחק / מצוא לב רועד".

(שיר החתימה).

מלבד זאת — הסוסים, העגלה, מעלה-ההר הם יסודות של נוסעי-דרכים; משמע, האמצעים לעי-צוב הסיטואציה של האני הם מטאפורות מעולם

הרכה — / ולבי רקד. וידך השעירה / נחה
 דומם תוך ידי הקטנות, אבי!! (שיר III). אותה
 אישיות קרובה עולה עם נוכחות הילדות, שהיא
 ברגע־השיר ילדות ממש. אך רגע השיר חולף,
 והאיש ישוב לחפש את אביו, את החסות ואת
 הבטחון. כך מתמזגים החיפושים הרוחניים עם
 חיפוש הבטחון והמחסה בעולם והווים גורם נפ־
 שי אחד, הכרוך בדמות אחת. מות האב היה סי־
 מן לראשיתם של הנדודים והבדידות:

“ראיתי את אבי אשר טבע
 במשברי הימים; —
 לבדו נהלכתי על גדותם
 — ונער עודני
 ורגלי זעירות ודקות —
 ואגדל עד כה.” (XL VIII)

מפתיע ביותר הוא סיומו של שיר זה, המתחיל
 ב”נער עודני”. לאחר ש”גדל עד כה” מצא פת־
 אום והנה הוא זהה עם אביו, כאילו נתגלם האב
 מחדש בבן. זהו הישגם היחיד של כל החיפור־
 שים: דמות האב ודמות האני הבודד מתמזגות;
 אך בו ברגע פגה קדושתו של האב, והאישיות
 האחת אב־בן נדמית לבן ולא לאב. שוב אין לה
 דרך אלא הדרך האחת:

“והנה אנכי אבי,
 גם כל משבריו
 עלי עברו,
 עד כי עייפה נפשי להם.
 אך כל קדושי
 הלכו המדברה,
 וידי לא אשלח לאיש.
 אשרי כי אנפש
 בערש־ליל שחור
 ועלי חופת השחק
 עם נקודות הכסף.”

ההתאחדות “הנה אנכי אבי” שוב איננה בשור־
 רת “דבר אל” ולא בשורת חיים. הקדושים “הל־
 כו המדברה” ולא נותרה אלא מנוחת “ערש־ליל
 שחור”, אחת הוואריאציות של השער האפל.

הילדות

בעקבות האב נמשכת קבוצת שירי ילדות “לש־
 מה”, — נופים כפריים, הוויה בהירה ואידיאלית,

חיפוש האב שמת יוצר זיקה אל עולם המתים,
 והמחפש נשאר כאדם מן הצד בתוך מציאות —
 ההווה. הימים פונים “על ידי” ולא “עמי”; מקום
 שבתו “בצדי ארחות”. יש בפתחה זו משום
 קפיצה אל מרכז הבעיות בעולמו השירי של
 פוגל, וממנו צומחות המטאפורות העיקריות שלו
 כגון עגלת־המתים, מעלה ההר, הלילה השחור
 ודמות־הנודד. דמות האב הנערצה נישאת בשירים
 כסמכות העליונה: “דבר־אל חרד / הנך לי...”.
 אין בספר כל פניה דתית זולת זו; ואולי דמות
 האב היא השריד האחרון של הוודאות הדתית מי־
 מי הילדות, שאבדה לו, לאיש הבוגר, והניחה
 אחריה חלל ריק. הפניה אל האב יוצאת תמיד
 מעמדת־הווה ברורה של האיש המבוגר. מכאן
 קיטובם המיוחד של שירים אלה, המעצבים את
 הילדות ואת הבגרות בעת ובעונה אחת. ניכוח זה
 תלוי בתנועה נפשית כפולה: תודעת ההווה הלא־
 בטוח ברגע התלקחות השיר היא הדחיפה אל
 הזכרון הבטוח, אל האב:

“על שפת הכרך אשבה,
 עיף אשבה.
 פעם היה לי אב,
 אבא נוגה, שותק” (II)

הרגע הנוכחי “על שפת הכרך” דוחף כבהכרח
 אל הזכירה: “פעם היה לי אב”, אך הטון של
 שורות אלו ולשונן הלאקונית מעלים הד של אב־
 דה שאין לה תקנה לעולם. בכל זאת, אין חזות
 העבר מיטשטשת מכוח תודעת ההווה, ולא להפך.
 לפני האב, העולה בחזון, הוא עדיין ילד על כל
 סימני הילדות:

“הן עוד אעמוד לפניך
 נערך הקטן, הטוב,
 וידי מורטה חרש
 כפתור מעילך השחור.” (I)

תנועתם של השירים היא מן ה”ימים פונים
 על ידי” דרך בקשת־האב עד עצם הילדות, משום
 שהעמידה בפני האב היא תמיד עמידת־ילד. ועם
 נוכחות הילדות קורן האב אור חדש, אנושי ופ־
 שוט יותר — אב הנותן חסות ובטחון של ילדות:
 “הן זקנך השחור, / המסלסל / רפרף על לחיי

בשירים אלו בתמונות שונות, כרוכה בעצבות מתוקה, עצבות ילדים. עדיין אין בה אותה תוגה מתייסרת של עולם-הבוגרים, אך כבר יש בה ניחוש הבאות:

"גדולים כברכות ושקופים
היו הימים,
כי היינו ילדים.

אף פעמים בכינו
אל סנר אמנו
כי חיים מלאנו
ככדי היין".

(IV)

הארוס

בספר שני מעגלים של שירי אהבה: האחד — אהבת גבר את העלמה, והשני — אהבת העלמה את בחירה. כל מעגל הוא מעין מחזור שלם ונבדל, ושניהם יחד מאירים את הארוס משתי הפ"רספקטיבות שלו. כל קבוצת שירים מתחקה על דרך הארוס, למן הגעגועים הרחוקים, הבתוליים, דרך רגעי הקירבה ועד המגע, ועד ההתרחקות. פעמיים בתוך מחזור שירי-הגבר חוזרת ומנצ"צצת דמות-האב, אף עצם הפתיחה לשירים אלו אינה באשה אלא ב"חלום אבי":

"חלום אבי ער בערים
ירון עם לילה.

אמור אומרה אל האשה:
חיי האפלים
נמסכים לרגליך
כגלי אש לזהטה —
למה תשעי מני?" (IX)

החוויה הארוטית של האיש מתקשרת אל דמות-האב דווקא. יתר על כן, פנייתו אל האשה אמור-רה ממש בנוסח שנקט בשיר אחר כבן מתרפק על אביו: "מתי אסוך כל חיי לרגליך" (III) — "חיי האפלים נמסכים לרגליך" (IX). לרגעים מתנש"איים הכיסופים הארוטיים עד לגבהי סגידה, אולם רק לרגעים; האב הוא אובייקט נצחי, ואילו הא"הובנה היא אובייקט רגעי בלבד. אך הנה, ברגע אחד של קירבת הלב, נהפכים כביכול התפקידים, הריהו כאביו והיא כילד — "קומי! / ידי תאחו את ידך... תוך ערפלי ילדות חירורים / כה נחני אבי / אל בית התפלה" (XVII).

נושאת טעם "קלאסי" של ילדות, אך גם חמישה שירים אלה, הערוכים יחדיו (VIII-IV) מגלים אר-תה כפילות כבשירי האב: הילדות צפה ועולה מתוך ראות רטרוספקטיבית כאנטיתזה למציאות ההווה. השירים מטעימים עמדת-ראות של משור-רר בוגר, ואין בהם כל נסיון להקים מחדש את הילדות כמו שהיתה אלא להחיות את רישומיה בלבו של האיש, שרחק ממנה. יופיים המיוחד טמון בנעימת הכיסופים, באהבה למה שחלף ואי-ננו עוד.

"ערב שותק אש יפך
בעד החלון
וימלא את החדר.
תחת תלי צללים זרים,
אצל דממה שחורה
אשכב
ולבי יכאב,
יכאב.

מן המרחק
בודדה תתקע לי חצוצרה
שירי ילדות בהירים.

וכפרי הרחוק,
הנשכח,

יקרב חרש אל משכבי
וישתרע למרגלותי".

(VII)

אל שעת הערב בוקע "מן המרחק" — מנבכי ה"זכרון — עולם אחר, רחוק ונשכח, הנעשה הווייה מוחשית, המשתרעת למרגלותיו. מעניין הוא חי"לוף הקולות והצבעים, הממחיש להפליא את חי"לוף הזמנים, את המעבר מן הווה אל הזכרון: הרגע הממשי הוא "ערב שותק", אפוף "תלי צל"לים זרים" ו"דממה שחורה" — הווייה קודרת ושור-תקת, כמין פרוייקציה של הלב הכואב. אך מתוך הקפאון הזה בוקע קול חצוצרה, ההורסת באחת את הדממה והשחור ב"שירי ילדות בהירים". כב"אחד אחד ובאין רואה" של ביאליק, גם כאן מופיע ברגע אחד של חסד, כפר המולדת הרחוק וקרב חרש אליו. אלא שהרגע הבהיר של עולם הילדות חומק בחלוף הזכרון, ובסיומו שב השיר אל תחילתו בבית-חזור, הנעשה מוטיב מנחה של הווייה זו: "תחת תלי צללים זרים, / אצל דממה שחורה / אשכב / ולבי יכאב, / יכאב".

הווייתם הבהירה של ימים רחוקים, שתחזור

בעיני העלמה מצטייר אהובה בדמות הנווד —
 ממש כמו בעיני הגבר עצמו. העינים שונות, אך
 הדמות אינה משתנה. אך עולמה של האשה הר-
 בה יותר פשוט, בריא ובלתי פרוכלימאטי; אהב-
 תה ארצית, טבעית מזו משל הגבר, ויודעת את
 תכליתה — הילד ("גם רחמי ירעד חרש / בגע-
 גועיו אל הילד". XXIII); היא מתמסרת אל רג-
 שותיה מבלי להרהר אחריהם, היא יוצאת, כבר
 "שיר השירים", לבקש את אהובה בלילות, אבל
 אינה מוצאת את האושר. הנווד קם והולך ל-
 דרכו:

"הנך הולך מעמי הנווד.
 אך מקלך העקום
 ירא דרכך". (XXVII)

השער האפל

כמחצית שירי הספר קשורים אל נושאים מסו-
 יימים: אל האב, אל עולם הילדות, אל האהובה
 (או אהוב), ואלו במחציתם האחרת כבר מצויים
 השירים מעבר לכל הקשרים, "לפני השער הא-
 פל". שאלת ההווייה הפרטית נעשית כאן מוטיב
 עליון ויחיד. שוב אין כאן קבוצות שירים, אלא
 שירים נפרדים רבים, אשר פני האופל הם צדם
 המשותף; השירים עולים מתוך תמהון או מתוך
 השלמה, אך תמיד מתוך התכוונות אל הנקודה
 האחרונה.

ראוי להטעים כי פוגל לא היה "אכסיסטיצי-
 אליסט" במובנו המודרני, וספק אם הכיר אחת
 התורות האכסיסטיציאליסטיות. אך ביומניו מתור-
 ארת, למקוטעין, בהריפות אכזרית, חווייה כוללת
 אחת: השלמה אחרונה עם הווייתם של הדברים,
 עם החיים החומקים, עם המוות. "הכל מתגלה לפ-
 ני בצביונו האמיתי; עירום; מהכל נודף ריח של
 שעמום ועייפות... להמית את עצמי איני חפץ
 עדיין ולחיות משעמם... " (7 במארס תרע"ג);
 ולהלן: "... כבר חיטטנו, כבר פיררנו את החיים
 לפירוריהם ולפירורי-פירוריהם והוצאנו מסקנה:
 שאין שום תכלית, שום מטרה לא בעולם הזה ו-
 לא בעולם הבא, אלא החיים כוללים את האמצעי
 והתכלית בתוכם; כבר ידוע לנו שיש לחיות ולא

מעגל שירי-הגבר כולל תריסר שירים (IX)-
 XX), שעיקרם ההערכה והכמיהה הרוטטת.

"לפני שעריך, לבנת השמלות,
 אעמוד נבוך — — —

איכה אבוא אל חדרך
 הבהירים —
 ולבושי שחור ?

גם אצבעי
 לא תגע צנועה
 ציציד הרכים". (XII)

ואולם התמלאות התשוקה מביאה טון אחר

וצבעים אחרים:

"הנך יושבה על ידי,
 צללינו גדלו מנו.

הנך כבה,
 האושר כבר בא וכבר הלך.

לבנו ידאב,
 נוגים נשבה,
 כילדים ענשם הרב.

הנך יושבה על ידי
 צללינו גדלו מנו". (XVIII)

"האושר כבר בא וכבר הלך" — ובשיר הבא
 (XIX) כבר הנפש "סולדה חרש", ו"זרה רואה...
 אל מנעמיך". הכל אומר כאב ואולת-יד לתפוס
 את האושר, הנראים כעין "עונש".

מעגל שירי העלמה, אף הוא תריסר שירים
 (XXI-XXXII) הכתובים, כשירי הגבר, בגוף רא-
 שון, ומתחקים על שלבי האהבה הנשית, מן הב-
 תולה ועד האם.

"בחזרי הנהיר
 נעורה בלאט האהבה הנמה
 ותבגיר לי גוי הקטן,
 הרך.

וערומה אעמודה
 ובוגרה
 תוך גלי אהבה חרדה
 וכמיהה כה סמירה — — —

על מעלה ההר
 אט לו יטפט
 צל-נווד עיף, שחוח.

הוא ישא בכורי געגועי
 על דרכו האפור, המעוקל". (XXI)

שיר נתפרדו המוטיבים כבתים עצמאיים, אלא שהשטף למרחקים מופיע כאן אחרון וסוגר הכל. הזמן ראשון ואחרון, האילן העתיק נתון בתוכו. כך מתעלה שיר טבע זה כעיצוב הסיטואציה הקיומית בתוך הזמן חסר התכלית.

שיר X אXXX, שבא מיד אחר שיר "הנחל וה" אילן" הוא ואריאציה על אותו נושא. כאן עומד האיש שחוח כאותו האילן, וסביבו נוסעים הנעורים ונעלמים כמי-הנחל. אף המבנה היסודי של שני השירים דומה.

בצמד זה — שיר מפרש שיר, מעניק למשנהו את מלוא המשמעות:

"בשעת דמדומים,
על ערפלי סתו אפורים,
יסעו חרש מני, חרש,
הנעורים.

שחוח אעמד על החלון
ונגה אומר:
"סעו לשלום!"

על גוי הרועד
אט יטפס הלילה.

גם יחל בין קמטי פני.

ושם
יסעו חרש מני, חרש,
הנעורים" (X אXXX)

אף כאן פותח השיר וסוגר במוטיב הזמן — ה"נעורים הנוסעים, ובתוך מסגרת זו נתון האדם העומד תחתיו. אלא שעמידתו השחוחה של האדם אינה דומה כלל לעמידת האילן השחוח. באי-לן יש כוח דומם ואילם; האדם רועד מול הלי-לה. התנועה הבלתי פוסקת של הנעורים הנוסעים והלילה ה"מטפס" נעשית לרגעים תחושה גופנית ממש. בגוו הרועד, בקמטי פניו. כאילו רק זה מותר האדם מן האילן — ידיעת הסוף.

התמהון על הדברים והזמן חוזר ומבצבץ ב"שירי פוגל בוריאציות שונות, המזכירות תמיד את התפיסה המיוחדת של חידת-הזמן בספרות המודרנית. יש ונדמה כי אין כלל זמן: "אף ילד אין אומר: יום-אתמול אפס לי, / יום-מחר אפס לי, / אנה הם באים, / ימינו היחידים? / ... בורנו השחור / פתוח לנצח..." (שיר LXVII) לעומת

לשאול, כי השאלה לא תתורץ לעולם... " (17 במארס).

בשיר מן הימים בספר, שלכאורה אינו עוסק כלל בעיצוב הסיטואציה של האני, נאמר:

"ראה,
כל מי הנחל
חפזו לשטוף למרחקים,
אך אילן עתיק
עודו מכביד על מצבתו,
שחוח.

קיצים רבים
גועו נוגים בדמי ארגמן
אלפי נודדים חנו חרש
תוך מאפל צלליו.

אילן עתיק
עודו מכביד על מצבתו,
שחוח.

חפזו לשטוף למרחקים. — " (XXXVIII)

לכאורה זהו שיר-טבע המיוסד על מתח ניגודים: זרם בלתי פוסק של תמורות — מי הנחל השוטפים למרחקים — ולעומתו עיקש, עומד תחתיו, שחוח ועתיק, אילן על מצבתו. אבל בסימן קוטביות זו רואה פוגל את העולם ואת החיים: אף האדם הנודד שייך לתנועה, גם הוא שוטף למרחקים; האילן, התחנה ל"אלפי נודדים" שחננו תחתיו, הוא היפוכו. המים הזורמים היו מאז ומ"עולם מקור דימויים ומטאפורות על נהירת הזמן אל ים-הנצח, לרגע נדמה כי האילן השחוח ינצח את שטף המים, את הזמן, ויעיד על נצחונם של העצמים הפשוטים גם על האדם, החונה ועובר תחתיו. אך אשלייה זו נהרסת. שטף המים הוא האקורד האחרון, הזמן יגבר על הכל. מבין השיר-טין מהדד התמהון הגדול: האילן "עודו" מכביד על מצבתו, אך המילה "עוד" מציינת את הזמנ-יות; יבוא יום ולא יכביד עוד (תמהון שקט כזה על הוויית הדברים הוא הטון של מרבית השירים בחטיבה האחרונה). האפקט המיוחד לשיר זה הוא חזרה כפולה על לייטמוטיבים, היוצרים מעין קביעות בתוך השטף. פעמיים הם באים זה לעומת זה, אות ועדות לניגודים. בבית הראשון ה"פיעו קשורים יחדיו, כשהנחל קודם לעץ והמילה "אך" מחלקת את הבית לקטביו; ובסופו של ה-

ומורדיראש,
נדוד יומם וליל,
עד נגיעה לאבן אפורה,
בודדה,
עליה נניח ראשינו
ונגוע שלובי־נשמה" (XLIV)

אמנם ביומן מהלך האני יחידי ונמשל לכלב, ואילו בשיר מהלכים יחד האדם והכלב. אבל הכ־לב הזה, לאמיתו של דבר הוא רדוקציה של הא־דם; קיומו של המין האנושי נדמה כקיום־כלבים ולא עוד. בשני המקורות — נדודים ערירים לאי־קץ אל גבול היאוש, שסופם — מות כלבים.

בחטיבה האחרונה כלולות שתי הסוגות LVI, LXII (והם שני השירים היחידים בספר הכתובים במשקל וחרוז ובמבנה מדוקדק). דומה שיש ל־צורה המשוכללת כאן משמעות מיוחדת במינה, ואין לראות בה רק מקרה או פרי נסיון לגוון ספר שירים הכתובים בצורה חפשית. בעוד שאר ה־שירים בחטיבה זו מסיעים אותנו, בתוך שטף הנחל־הזמן אל קץ הקיום, אל השער האפל, הרי הסוגה LVI כבר הגיעה כביכול עד עצם ההת־פוררות והחדלון; והסוגה LXII, היא רגע בא־לם המתנה של רופא, כשהאיש החולה טובע ב־דיעת אבדנו. צורה אסתטית זו, שסימנה שלמות, והיא באה לתאר את תהום א־שלמותו של הא־דם, הריהי כמיץ לעג מוסווה. התפוררות הקיום מכאן והצורה המוצקה מכאן מתחרות זו בזו כ־יכול. מצד אחר, העובדות המוחלטות כביכול מבקשות להן דרך־הבעה מוחלטת בסוגה בעלת המבנה הסגור והמדוקדק, כך מקיימת כאן צורת הסוגה משמעות כפולה: מדגישה את הסיטו־אציה ומשווה למסגרת האסתטית ברק של אש־ליה אכזרית.

זה, יש ורגע ההווייה יתארך כשנים, כשהמחיצה בין האני ובין העולם נופלת להרף־עין ארוך כ־צח, ו"התפשטות האישיות" כעין זו מגלה שוב דבר אחד ויחידי — את האופל:

"אל הלילה
אבלוט דומם
ויער ולילה אהי.
כה אעמודה
שנות־מרגוע —
ותוכי אפל, (XLVII)

כאן אולי מקום להביא קטע מן היומן, שקדם לכתבת שירים אלו בהרבה:

"... ואני מהלך לתוך התהום האפלה של תוהו ובוהו, מהלך, מהלך, מהלך. ויחידי, יחידי, וביום קודר אחד אסתחב כאותו הכלב שפצעוהו ברג־ליו האחוריות, לתוך כתליו של חדרי... בשא־רית כחותי, אבוא ואשכב במיטה ואפגור ככלב זה. ואיש לא ידע... או אוציא או את התער ואשחטני" (14.1.1914).

קטע פרוזאי זה, שנכתב ללא כל כוונה של עיצוב שירי, מדבר בעדו. אף הריתמוס הפנימי, המשווה לקטע זה את המתח הגבוה, דומה בכל לריתמוס הפנימי שבשירים הגמורים. ומעניינת רשימה זו גם משום הקבלתה לאחד השירים ה־זקים ביותר של פוגל:

"כלבי הטוב,
הנני כורע לפני הוד אהבתך!
תנני — ונשען ראשי הנלאה
על גבך
ואזעק זעקה גדולה ומרה — — —
ואחר נקומה,
דומם נקומה,
ונלכה שחחיגב

דרכו של ביאליק בסיפורו "אריה בעל גוף"

שמואל ורסס

יש שביקשו לאריה בעל-גוף אחים ושאר-יבשר בספרות העולם, וביחוד בספרות הצרפתית. לאלו נראה אריה הגרגרן כבבואתו היהודית של גאר-גאנטואה לראבלה, ולאלו כבעל-ברית טבעי לגיבורי מולייר, הקופצים בראש סולם החברה. ועל הכל הרי אריה בעל גוף זה, העושה חיל בצרורותיו ובעסקי הרבית, הוא התגלמותו היהודית המובהקת של אבא גראנדה, גיבור "איג'ני גראנדה" לבאלזאק, גזירות שוות אלו וכיוצא בהן, ככל שנוח להתפתות להן מטעמים פרשניים ודי-דאקטיים, יש בהן לכל היותר, כדי ללמד על חזיונות שמעבר להווייתם של היצירה, כשבעיות מבעיות שונות נתלשות מתוך ההקשר הסיפורי. אולי היחיד בשדה הבקורת העברית בדורו של ביאליק, שבא לתהות על טיבו האמנותי של סיפור, סמוך להדפסתו כספר בשנת תרס"ה, היה מ. י. ברדיצ'בסקי.⁵ בחיפושיו אחר רוח הקודש ביצירת ביאליק, מוצא כאן ברדיצ'בסקי לאכזב-תו — אך "אמנות עשויה בטעם", הוא מבחין בפרטים רבים, המצטרפים זה אל זה בצורה מדודה ושקולה, אך נטולים הם בעיניו רוח חיים. "סקי-רת דברים" יש כאן, אך לא "עצם הדברים". התיאורים שרויים בקפאון ואין בהם מן ההתהוות, אך עקבות השפעתו של מנדלי הם בעיניו בנותן טעם לפגם. ברדיצ'בסקי, הסולד מפני סממנים ריאליסטיים, שלבו נוטה אל ה"תום" ואל ה"שי-רה", מוצא אך מעט מזה בסיפורו של ביאליק.

ב.

על מחצבתו וחבלי עיצובו של הסיפור למדים אנו לא מעט מחליפת המכתבים בין ביאליק לאחד העם לפני פרסומו.⁶ באחד מהם (מיום

הסיפור "אריה בעל גוף" (נתפרסם לראשונה בהמשכים ב"השלח" תרנ"ט)¹, שלכאורה מרובה בו הגלוי על המכוסה, טומן בחובו כמה סוגיות שלא נתלבנו עד היום. יצירה זו, הנראית כאחת הפשוטות והמחזוריות במגמתה ובטיבה, דווקא היא אומרת דרשני. עוד בשנת 1902 תבע קלוזנר עלבוננו של סיפור זה: "מה שלא נתבקר עד כה זוהי תעודת העניות לספרותנו הבקרתית"². (המעין במאמרים הרבים שהקדיש קלוזנר עצמו לביאליק, לא ימצא, להפתעתו, זכר להערכת סיפור זה).

אכן, למן 1902 הרבו לשים לב לסיפור זה. בחיבור טרחו לבאר זיקתו האישית של ביאליק, זו הגלויה וזו הכמוסה, אל דמותו של אריה בעל גוף. יש שראוהו כסולד מיציר כפיו זה, ויש ש"הצביעו על נהייתו המסותרת אחר גוויה מוצקת זו רבת השרשים, שהיא לו לביאליק כהשלמה להווייה רוחנית דווייה וסחופה"³. בצד התהייה על עמדתו הדור-משמעית של ביאליק כלפי יצירתו כפיו "הנאטוראליסטי" הדגישו הרבה את רקעו וצביונו הכלכלי והחברתי של הסיפור. שפע הפרטים על פרנסותיהם של יהודי הכפר והעיירה ברוסיה ברבע האחרון של המאה ה"ט שימש עילה לפרשנות באספקלריה של יחסי הכלכלה והמעמדות.⁴

¹ להלן נביא מן הסיפור לפי מהדורת "דבר", תשכ"ג: ח. נ. ביאליק — סיפורים. מראי המקום יסומנו בסוגריים, בגוף הטקסט.

² יוסף קלוזנר, ספרותנו היפה בשנת תר"ס; ספר השנה, שנה ב', וורשה, תרס"ב, עמ' 269. וכן: י. קלוזנר, שיחות חולין של רבי מנדלי: השלח, כרך לו, עמ' 124-125.

³ והשווה: י. פיכמן, שירת ביאליק, ירושלים תש"ו, עמ' קנב-קסד. פ. לחובר, ביאליק חייו ויצירתו. כרך ראשון, תל-אביב תש"י, עמ' 279-284.

⁴ והשווה ד. וינריב, הרקע והתוכן הכלכליים-סוציאליים ביצירתו של ביאליק; כנסת, תרצ"ט, ספר רביעי, עמ' 102-107 — לעומת ע. אוכמני, קרובו של אבא גראנדה, בספרו "לעבר האדם", מרחביה, 1953, עמ' 38-65.

⁵ ועיין: בספרות היפה; כל מאמרי מיכה יוסף בן גרין, תל-אביב, תש"ב, עמ' רסה-רסט.

⁶ ועיין: אגרות אחד העם, כרך א', עמ' 302, כרך ב', עמ' 18. ח. ביאליק, אגרות אל אחד-העם; כנסת, תש"ב, ספר ז', עמ' 20; 24-25.

אך וותרנותו המוצהרת של ביאליק היו לה גבולות; אמנם קשה היה לו — כדבריו — לשפוט בעצמו את מעשה ידיו, אך הוא הגן על התכליתיות והאחדותיות שבתיאוריו והוכיח את הצורך בשמירתם, אף כשלא היו לפי טעמו של אחד-העם. הוא הודיע (במכתב מיום 18.7.98) עם משה לוח כתב-היד, ש"כל עיקרו (של הסיפור) נעוץ בסופו". בתשובתו לכתב-היד המסומן הסביר ש"אין בציוריו משום הפרזה וקלות ראש, כי אם קיים עיקריים מתכונת המתואר". הוא הגן (ב"מכתבו מיום 25.12.98) על תיאורי האכילה הג"סה, ולא נענה בכך לאחד-העם. שכן "להשמיט את כל מעשה תקפה וגבורתה של הפשטידה לא יכלתי; כי השמטה זו היתה גוררת בהכרח שינוי עיקרי בכל מהלך הציור ותכניתו". עם זאת הודה, במכתב נוסף, ששיגר באותו יום עצמו, "כי התיקונים השביחו את הציור בפרט אחד, שהייתי מצטער לולא החסרתיו... וגרמו לי להטעים היטב קיים אחדים מתכונות אשת אריה, מה שחסר בו בצורתו הראשונה". בעיקבות הסינונים שסומנו הלך ביאליק בדרך המחיקה ו"אייחוי הקרעים" (מכתבו מיום 10.12.98). יש ששינה את הטעון שינוי על-ידי ניסוח חדש על גבי נייר מודבק על גירסתו הראשונה, ויש שהניח את הדברים כמות שהם (מכתבו מיום 25.12.98). מתכונת הטכסט, כפי שנקבעה עם פרסום ראשון, נשמרה בעיקרה בגירסאות ובהדפסות הבאות — גם בימים שכבר יצא ביאליק לרשות עצמו לחלוטין. בטכסט המתוקן בהשראתו של אחד-העם לא שלח עוד ידו. דומה כאילו אותן מחיקות והשמטות שהוצעו לו עלו בקנה אחד עם נטיותיו של ביאליק להיות "בלם לעצמו" (כלשונו של דב סדן). התמורה המיבנית היחידה שחלה בסיפור לאחר גירסתו הראשונה, מלבד תיקוני לשון וחילופי צירופים, היתה חלוקתו ל"ב פרקים, החל ממהדורת תרפ"ב (ברלין). דווקא חלוקה זו הוסיפה מוצקות והידוק לחוליות הסיפור, ופרטים שונים בניב ובתיאור נצטיירו בשקיפות אי-רונית. מאחר שמחיצה מבנית באה להפריד ביניהם.

18.7.98), מוסר ביאליק, בין השאר, מעין מודעה על הסתייגותו מדמותו המפוקפקת של אריה בעל גוף, שבא להטיל מרותו וחתימו על החברה היי-הודית, "שנתעשר ועדיין הוא עומד בנוולתו, בלי כל תאוה וחשיבות ועידון".

מן הטכסט של הסיפור ידועות לנו שלוש גירסאות. הזיקה בין גירסה א' (תרנ"ט—תרס"ה—תרפ"ב) לבין גירסה ב' (תרפ"ג) ולבין גירסה ג' (תרצ"ג), כבר נידונה בעיון על-ידי יצחק אבינר⁷. שפע השינויים מגירסה לגירסה רובם חילוני-פני-מלים ותמורות תחביר בהתאם להתפתחות הלשון העברית בימי חייו של ביאליק ובהתאם להתפתחות טעמו שלו. כן ניטל הרבה מן הצביון הארמי של המלים. ואולם מתוך אגרותיו של ביאליק, שנתפרסמו לראשונה בשנת תש"ב, מסתבר עתה שהשינויים העיקריים חלו לפני גירסה א', כלומר בנוסח טרומי שלא נשמר. נוסח זה נשלח לאחד-העם, עורך "השלח", לשם פירסומו בירחון, ורק מתוך הנאמר במכתבים הללו אפשר לעמוד על צביונו של אותו כתב-יד ראשון.

בתיקוני לשון נטלו חלקם הן אחד-העם והן י. ה. רבניצקי, שסימנו מה שסימנו בצבעי עפרון שונים בשולי כתב-היד שהוחזר לביאליק לשינוי. שם תוספת תיקונים גם בתוכן. יש ענין עקרוני בבקרתו של אחד-העם, הן על מבנה הסיפור והן על רוח ההיתול והליצנות המרחפת עליו. ביאליק ראה מראש שטעמו של אחד-העם יהיה סולד ממקומות רבים ב"ציור" זה. כך ציין בעצמו בפני עורכו הנערץ (במכתב מיום 18.7.98), כי חש הוא שיש לתקן כמה תיאורים שאינם מתיחסים במישרים לגיבורו, או שהם "ענינים קלי ערך, פיליטוניים ביותר". מוכן היה להשמיט אף את מעשה המחלוקת בשוק בין אריה ליריבו אלתר, אך תיאור זה נשאר בשלמותו בכל המהדורות. כן הודה ביאליק (במכתב מיום 1.8.98 בערך) בחור סר העקיבות בסגנון ("אני קופץ מסגנון ציורי לסיפורי"). אף נוטה היה לוותר על אותם התיאורים, ש"אינם אלא ליצנות של חנם".

⁷ י. אבינר, תיקוני ביאליק בסיפוריו ומאמריו; גליון גות, תרצ"ג, כרך ג', עמ' 196–217.

אף אריה עצמו מסגל לו מן הראייה הכפולה של המתרחש, באספקלריה של השלייה רברבנית ושל התפכחות מהורהרת. אותה סעודה של שבת בביתו החדש, שזימן אליה את כל "פני הרחוב", מתפרשת אף לו לעצמו באור שונה, בשעת הסעודה עצמה ולמחרת היום. כשלונו בעיני הבריות מצטייר לו ביתר שאת עם כשהוא משווה לנגד עיניו את כל פרטיה של הסעודה ואת פרצופי קרואיה. הפרטים, שלכאורה יש בהם דיוק נאטוראליסטי, משמעותם מתפרשת מעבר להווייתם הנגלית, ויש שהם באים על מלוא פתרונם האירוני תוך כדי ניכוחם עם פרטים מקבילים או ניגודיים ביצירות אחרות של ביאליק, כך דינם של התפוחים שהרקיבו, של טעמה הפגום של הפשטידה, הראי העקום שבבית אריה, מנגינת החליל הגס לעומת מנגינת הכינור המיוחסת, ואין צריך לומר מר פירוטם המקצועי של עצי אריה הגנונים בירתפו. כל מיני "טבע דומם" הללו באים להביט את דיוקנו של אריה ואת מאמצי השתלבותו החברתית. הרי פירוט סדר-יומו של אריה, שבו פותח הסיפור ובו הוא מסיים, והוא מקביל למעשה לסדר-יומו של "המתמיד" (שאף הוא נתפרסם באותה שנה ב"השלח"). כל אחד ואחד מהם על פי דרכו, הוא ממקדמי אשמורות ומתגבר כארי לעבודת היום...

ד.

ההבעה הדו-משמעית נזקקת לא רק לחזרה על פרטים שבתיאור, אלא גם לדרך הכפל בביטוי. למראית עין יש כאן גודש וסירבול, אך לאמתו של דבר בא הניסוח הריטורי והמחזורי, מטעם ה"מספר ואף מטעם גיבורו, לעצב את האווירה ה"אירונית שנתכוון ביאליק להשרות על סיפורו זה.

אין לפנינו כאן "נשמה אילמת" של אדם גס ופשוט, הנזקק לסופר הכל-יכול שיהיה לו לפה, וכך נוסף על כוחו הריטורי של המספר כוח דו-בורו המופלג של אריה, המתגדר לא רק בזריזותו בפרקמטיה, אלא בסיפוריו ובדיחותיו ודב-

ג.

על עיקר עמדתו המורכבת של ביאליק כלפי גיבורו, על המשיכה אליו והסלידה ממנו כאחת, אפשר, כמובן, לתהות רק מתוך בדיקת הסיפור גופו. התנודות שבין בדיחות עוקצנית לבין ה"רצון להציג" אנדרטה — מצבת זכרון גדולה" (כלשונו של לחובר) מעידות על נפתוליו של ביאליק עם דמות זו ופשרה. אף יתכן, שנימת הלגו לוג האירוני באה לכסות — או לפצות — על המשיכה אל הדמות.

אחד מיסודות ההבעה האירונית שבסיפור הוא נוהג החזרה על עובדות ומעשים, כשהם מגולמים מתוך זווית-ראיה שונות. שפע הפרטים ה"ריאליסטיים" מן ההוי, שביאליק העתיר על סיפורו, אינו ממין הגיבוב הפשטני של עובדות על דרך של "כפל וריבוי", כפי שסבר ברדיצ'בסקי בשעתו, אלא ממין הניסוח הכפול והמכופל של עובדות ומעשים בכוונה תחילה, לשם זימון וניכוח של ראיות שונות: מכאן אריה בעל גוף המשקיף על עצמו ועל בני סביבתו, ומכאן דמותו כפי שהיא מצטיירת בעיני הבריות; ועל גביהן השקפתו המורכבת יותר של המספר עצמו. זימון של ה"פרספקטיבות השונות, המתחסות לאותן עובדות, עתים מעלה את האירוניה וההיתול, ועתים — את מידת הרחמים וקרבת הלב.

הסיפור בכללו מושחת על תוחלת אריה שנכזה לעלות בגרם המעלות של החברה. אריה בן החמשים כרוך אחר הרגלי נעוריו שאין להם אחיזה בעולם המעשה שהוא שרוי בו. סיפוריו מוגזמים ואף בדויים, והמציאות והמספר באים להפריכם ולבטלם. המספר סוקר סקירה, ספק מבורחת ספק עוקצנית, את ילדותו ונעוריו בקרב הקצפים שבפרבר. העבר מקויים בעיני אריה עצמו מן מתוך התרפקות על מעשי אבות, שידעו את תורת האכילה על בוריה. והרי דברי אריה המשבתח בפריות גנו כביכול, שבאמת הוא ממושכן אצלו תמורת הלואה לפריץ. הוא מפליג ברוב הנאה במעשי גבורה בדויים, כדי להתגדר בהם בפני הבריות, אף שפשרם נהיר היטב לשומעיו ולמספר גם יחד.

ה.

אף דיוקי שמות וכינויים אישיים למיניהם, יותר משהם באים מתוך נאמנות לתיאור ההוי היהודי, משמשים אף הם סימני-היכר לתנודות בהווייתו של אריה ובמעמדו החברתי-כלכלי — וליחס המספר אליו.

הכינוי המשפחתי "אריה צפיר" מקורו בעובד דה שאביו היה מחזיק כל ימיו "צפיר הקהל" ב"חכירה". "הכינוי הזה מלפפו וקשור בו עד סוף כל הדורות" (טו) ⁸. ונוסף עליו הכינוי החברתי-כלכלי "בעל גוף", כפי "שקוראים במדינה זו לאדם גם העולה לגדולה, והוא עומד בגסותו ובגורלותו" (שם). אף נושא השמות והכינויים עצמו חש היטב ביחס המחייב שבין השם ובין משמעותו. התהייה המתמדת על כינויי עצמו היא כסימך היכר לאי-בטחונו במעמדו החברתי. כך מסתפק הוא בכינוי "בעל גוף", ומוכן הוא אף לוותר על התואר היומרני "גביר", שאינו לפי הישג ידו. "ולו את פיו שאלו, כי עתה בחר בשם 'בעל הצרורות', המציין בדיוק גמור את המושג שהוא רוצה בו" (כא). על רקע התפוכות במעמדו כמורסה בלבד המשאלה להיות "אריה" כבתחילה, לא כינויי לואי, הכרוכים במעמד חברתי ובר"כוש, ולשוב אל מקור מחצבתו. לאור כשלוננו באותה סעודה של שבת הוא מגיע מכוח עצמו לידי מסקנה, ש"אריה לא נוצר לכך וישוב להיית אריה כשהיה" (נח).

ענין בפני עצמו הם כינויי הגנאי מצד מתחריו של אריה, המקופחים ומנושלים על ידו. הרי"הו בעיניהם אדם, שאין בו "אף גיד יהודי אחד", "בן נח הנהרג על פחות משווה פרוטה", (כט), וביתר דיוק — "עשו, חם, ממזר!" (לו; ל). ביא"ליק שם כפי אריה עצמו, בשעה של התרברבות בדוחה, את הפסוק: "גשה נא אלי ואמושך, בני!" (יח), וכן הוא אומר עליו, כי "עמד ושטם מש-

רי כיבושין. האכרים אהבוהו "על דברנותו ושיחתו הנאה, שהיתה מבדתתם ומשדלתם על פי דרכם וטעמם". ואף על מתחריו גובר אריה בכוח הדיבור (לב).

המספר עומד משתאה כביכול לכוח ביטויו — פעם ליכלתו לדבר אל העגלונים בנוסח של ספר רי מוסר ("מאין לקח האיש הזה דברים כאלה וסגנון כזה?" — כז), ופעם ל"המלח והתבלין ש"שיחתיו של אריה ממולחות ומתובלות בהם". (יח). פעם הוא דן דבריו ברותחין כ"להג ולגלוג" וכ"דרשות של דופי" (כד), ופעם כ"שיחה נאה מתובלת במשלי הדיוטות ובניבול פה" (כב).

דומה שהמספר מתגונן מפני הזרם הריטורי ומשתדל לבלום אותו. הוא מקטע ומשסע את דבריו בהערות-ביניים ובמאמרים מוסגרים, ועל-ידי כך נוצר לפרקים קצב סיפורי מתחלף ומתקיים ההרחק האירוני שבין המספר לדמותו. ל-אותה תכלית עצמה ממש גם נועד שיבוץ אמירו-תיו של אריה בתוך שטף הרצאתו של המחבר.

לכאורה מקפיד ביאליק על שמירת המונחים והמושגים המקצועיים והרגיונאליים כשימושם בפי אריה ובני ליתו. הוא מסביר לנו מה פירוש שם של "צרורות", ומי הן "העלוקות" המחזרות על פתחו של אריה, ומי הם "המצורעים", ומה משקלם של ניבים כגון "שפיכת מעים, ריסוק אברים" וכדומה. מטבעות לשון אלו של אריה נמסרים לסירוגין בהקשרים מתחלפים, ומשמעותם ההיתולית מתעצמת, כשהם מהדהדים באזורים שונים בסיפור, על דרך ההקבלה או הניגודיות.

גם החזרות הריטוריות, שבהן פותח המספר פיסקות ומשפטים שונים, (בעיקר בפרקים יא-יב) משמשות אם לצורך ההסתייגות האירונית של המספר ואם לצורך ההאזנה לרחשי לבו של אריה בעל גוף. ודוקא משום דרכו של המספר בקיטוע ושיסוע לסירוגין, הרי בשעה שנכזבת תוחלתו של אריה להיבנות על-ידי ביתו החדש, והמספר עומד מחריש נוכח השיח הנרגש של גיבורו, פורץ ללא הפוגה המונולוג הרצוף; והוא שמט-ביע את חותמו על סיומו של הסיפור.

⁸ ראוי לציין שעם משלוח כתב-היד של הסיפור אומר ביאליק לאחד-העם, במכתבו השני אליו (מיום 25.12.98), שיש בדעתו לשוב ולתאר בציורים נוספים מסביבה זו — "בין מן הטפוסים הגוססים ובין מן הקרויים מתים בחיהם, שעירים המרקדים על שוממותינו".

כינוייהם דוקא מממלכת החי: אלתר שפיפון, ראובן הירש ברדלס... שלום ברבורי-הודי". הרי אריה בעל גוף, ברגעים של חולשת הדעת ואימת יום-הדין "צמצם עצמו כקפוד ומעט את דמותו" (כו). ולעומת זאת הרי רוחו והצלחותיו שבפועל ושכוח משולים כאן לציד צפרים (מג; מה). וכך אריה "מצייר בנפשו את למפידריצקי הגדול תפוס בכך ידו כקפוד והוא משחק בו" (מא). ה' שימוש התכליתי בכינוי בעלי-חיים מגיע לעי-צומו בתמונת ההתכתשות בשוק על מקח עצים בין אריה לבין אלתר תרנגולת. העזתו של אלתר להתנצח עם אריה מוגדרת על-ידי המספר ב' מימרה תלמודית, בהוראה מבודחת קמעה: — "לא אבה בשום פנים המפגיע הקטן אלתר תרנגולת, לקבל עליו את מוראו של הארי הגדול, אריה צפיר" (לג) 12. וברוח מימרה זו בא אלתר "להטיל ארס באריה ולשרפו רגע אחד".

תחושת הזיקה לבעלי חיים אינה נעלמת מבע-לי הכינויים עצמם. אריה מתנהג עם אלתר, כאי-לו באמת היה מגרש תרנגולת טרדנית מעל פניו, והמספר עצמו מצטרף כביכול לאוירת הזדהות זו עם הכינויים הללו. כשם שבני אלתר הם "אפרור-חירו", הרי בני אריה המצטרפים לקטטה עומדים "כשני חשיפי עזים". ומאבק הקיום המר, הניטש בשצף קצף, תיאורו מתגלגל בראייה זועמת וב-תפיסה תוכחתית, שסופה מנמיכה ומגמדת: מעתה הרי "כל הנלחמים התלכדו פתאום למוצק אחד, כצנפת תולעים נפתלים ונאבקים יחדו". (לח). סימני החוסן והשרשיות, שניתנו באריה, מתבט-לים כהרף עין.

1.

שימושו של ביאליק בלשונות המקראיים וה-תלמודיים נידונו זעיר שם, אם מצד מובנם ומקור-רם 13, ואם מצד העירוב של היסוד המקראי וה-תלמודי, בהבדל מן הנהוג בסיפוריו האחרים של

טמה רבה את כל מה שטבוע עליו חותם של עי-דון ופינוק, אצילות ורוחניות" (כב), סגולות שנ-ציגיהן הם, בעיצומה של אמירה זו "המו"ץ הדק והמצומק... השו"ב המפוטם. הש"ץ בעל-הבכ"י. והרי הניגוד "יעקב ועשו" מופיע לא רק בגיר-סה העממית שב"מזמורים ופזמונות" של ביאליק, אלא גם בוידויו של ביאליק הצעיר במכתב מש-נת תרנ"א, המשיח הרהוריו בדרכו מן השדה אל בית המדרש: "ועל לבי יעלו דברי הכתוב: ויהי עשו איש שדה... ויעקב איש תם יושב אהלים... אני פוסע פסיעות גסות לבטל הרהורים רעים ו-מחשבות זרות". והלא דבר הוא שבסמוך לכך, בשנת תרנ"ב, חיבר שיר — שיח בין יעקב לע-שו, שבו מסופר כיצד נכמרו רחמיו של יעקב על אחיו התועה באפלת ישימון 10. ויש בעדות זו כדי לסייע להבנת עמדתו הכפולה של ביאליק כלפי הדמות "אריה-עשו", הן בורותה הדורסנית והן בחוסר-אונה, אלא שאותה הימשכות מודחקת אחר "עשו — איש השדה", שיש לה אחיזה בעו-למו של ביאליק, אינה תופסת במלואה את מעמדו של אריה; שכן מגלם הוא למעשה את עיוותו של "איש השדה", שעקבותיו העמומים בלבד נתקיימו כאן.

דמותו של אריה מוסיפה להתפרש גם מצד זי-קתה אל כינוי בעלי-חיים. קרוב לשער שיש כאן מהשפעת מורשתו של מנדלי 11, וסמיכות פר-שיות של ממש אולי יש עם אחת הדמויות בסי-פור "בסתר רעם" (תרמ"ז): "תקיף הוא, אריה דבי עילאה, ובפני אינו בן-ברית — פרעוש הוא, ענו גדול מאד, דכא ושפל רוח וזחל על גחוונו". (מנדלי, כל כתבי, שפ). השם "צפיר" מסתבר מתוך הנהוג בעיר-מושבו של אריה, שבה "לוקחים רוב

⁹ נתפרסם ב"כנסת", תרצ"ו, ספר ב', עמ' 35-36.

¹⁰ על תכנו ופשרו של שיר זה, שנתפרסם לראשונה ב"הדואר", ניריורק, תש"ח, גל. לג, עיין: פ. לחובר, ח. נ. ביאליק, חייו ויצירתו, ח"א, עמ' 112-113. ולעומתו: מ. ריבולוב, שיירי בראשית של ביאליק, בתוך: עם הכד אל המבוע, ניריורק, 1950, עמ' 133-142.

¹¹ על הזיון זה אצל מנדלי, עיין: ג. שקד, בצלם החיה ברא אותם; הבקר, תשכ"ד, כרך 30 גל. 9421; 9426.

¹² על משקל של "אימת-מפגיע על ארי", שבת, עה, ע"ב. ¹³ והשווה: י. פיקסלר, הערות ובאורים, במהדורת "סי-פורים", תשכ"ד, עמ' 3-12. וכן: אבינרי, כנ"ל.

קי ממון ובולזולו באנשי בית-המדרש, מעלה הוא בסמוי את הכתוב: "הוי ממעט בעסק, ועסק ב" תורה; והוי שפל רוח בפני כל אדם" (אבות י'). ואם נאמר באותו הקשר ממש ש"הוא (אריה) היה מקדים שלום ו'צפרא טבא' אפילו לנכרי בשוק" (כה), הרי זה, בין השאר, הד לאותה מימרה: "הוי מקדים בשלום כל אדם" (אבות, ד' טו). מונחי המשא-המתן בענייני הלכה מועתקים לת" חום של פרקמטיה ממש. נאמר: "כל מחלוקת ש" היא לשם שמים, סופה להתקיים" (אבות, ה', יז), ואמירה זו מתגלגלת כאן בנוסח המגלגל: "שכל עגלה שזכתה להיות סלע מחלוקת לשני סוחרים, סופה להשתלם פי שנים" (לה). וכשמתואר אריה "כאלון זה, שאפילו באות כל הרוחות שבעולם ונושבות בו, אין מזיזות אותו ממקומו" (יב), הרי נשמע כאן הד אירוני למשל נרחב שבמסכת אבות, המוסב על "כל שחכמתו מרובה ממעשיו" ועל "כל שמעשיו מרובין מחכמתו". אותם "מע" שים" של אריה, שנתגלמו בצירור האלון מרובה השרשים, מתקיימים כאן בתחום הפעילות החומ" רית בצורתה הדורסנית, שהם ניגודם המפורש של ה"מעשים" האמורים במקור הקדמון. לפיכך ראוי אולי לפקפק בפירושים המוצאים כאן עק" בות התרפקותו של ביאליק על "מעשים" של ממש, בניגוד לרוחניות סגפנית¹⁵. כבר נתבררה משמעותם העקרונית המקיפה של היער והאילנות למיניהם בעולמו של ביאליק¹⁶, ואולם ככל ש" מתגלמים בהם תשוקות החושים, כוחות חיוניים מתמרדים וכיסופים אל עידן הילדות, מרובים הם לעומתם ציורי אילן-אלון בכתבי ביאליק — פרי מראות-ילדות שנצטרפו לדפוסים ספרותיים — המוסבים על מהויות רוחניות אידיאליות. הנה במכתבו האוטוביוגרפי לידידו, משנת תרנ"א, הוא ממשיל את תנאי גידולו הקשים למ- צב של אילן "שענפיו לא יתארכו ממעל וששר-

ביאליק¹⁴. ואולם כ"פור זה, ככל שהוא מביכורי עטו של ביאליק אין עירוב הסגנונות שבו נובע מחוסר שליטה לשונית, אלא מתוך משחק היתור לי מורכב ומכוון מצד המספר.

המספר עוקר בכוונה תחילה גושי טכסטים קדמונים ממקומם, כדי לומר באמצעותם את אשר עם לבו. לשונו רוויה זכרי-לשון מקראיים והלכ" יים בשפע; עתים בנוסח בר-אוריין המתבדה להנ- אתו על חשבוננו של עם-הארץ, אך לרוב לשם ניי- גוד מכוון בין הניב שבקדושה ובין סיגולו בעו- לם החול, לפי המסורת של חובשי בית-המדרש וכמנהגם המורכב יותר של יל"ג ומנדלי בסיפור- ריהם הקצרים. צירופים כגון "הקרב יומת", "וי- אם צרורות כאן הכל כאן", או "ויניפהו תנופה כהנף מטה", מוסיפים, על דרך לשון סגי-נהור, נופך ותבלין מעולם של קדושה לתיאור ולמשא- ומתן של חולין.

שיטה זו נזקקת לא רק לפסוקים ולמימרות נפ- רדים הזרועים על פני הסיפור כולו; החוזר ומ- עיין ימצא מעין רקמה טכסטואלית, המורכבת מהבאות גלויות וסמויות, המצטרפות לפאראפרא- זה או פארוודיה מכוונת. הרי, למשל, הדעות וה- הוראות והאזהרות הדידאקטיות, בלוית דימויים ציוריים, שב"מסכת אבות", המכוונות ליראת ש- מים, לאהבת התורה ולאהבת הבריות, שהן מעי- קרן בגדר ציווי ומשאלה לעתיד, באות כביכול על מימושן בהליכותיו של אריה בעל גוף — ב- חילופן ובניגודן האירוני. אריה בעל גוף, הארי שבחבורת העגלונים שבפרבר, השוקד על ריבוי נכסיו וממונו משעת השכמה, הריהו כחילוף צי- וויזו של יהודה בן תימא: "הוי עז כנמר, וקל כנ- שר, ורץ כצבי, וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים" (אבות, ה', כ). וכשהמספר אומר בפיי- רוש כי "אריה הוא ענו ושפל רוח במאד מאד" (כה), וחוזר ומטעים לא אחת את "ענוותנותו", הרי יש בכך הד אירוני מפורש לאזהרה: "מאד מאד הוי שפל רוח" (אבות, ד, מ). בלהיטותו אחר עס-

¹⁵ והשווה: ג. שקד, האלון — על "אריה בעל גוף", למר- חב, 24.7.59.

¹⁶ ועיין: עדי צמה, על "מאחורי הגדר"; מאזנים, 1959, כרך ט', עמ' 114-116.

¹⁴ ועיין: א. אברונין, הלשון בפרוזה של ביאליק; כנ- סת, תרצ"ו, שנה א', עמ' 126.

ספר לצירופי מקראות שיש עמם משום מיעוט הדמות.

הרי, למשל, ההקבלה הלגלגנית הסמוייה בין תיאור בנין הבית על-ידי שלמה המלך במלכים א' ובדה"י ב' ובין בנין ביתו של אריה בעל גוף. עניינו של ביאליק בשלמה המלך, שנתגלה בעי-צומו ב"ויהי היום", סימניו הראשונים ב"אריה בעל גוף" וב"פסח שני" שקדם לו. כאן אפשר לפענח את הנסיון הבלתי-מהוקצע של גירסת הדמות האידיאלית, ההפוכה לזו של "אריה בעל גוף". באישיותו של ר' שלמה ב"פסח שני" (שם משמעי מובהק בסיפורי ההשכלה), שנצטר-פו בה עושר ותורה וחכמה, יש משום רמז אל הדמות המושלמת הרחוקה; "ר' שלמה" — היה עשיר, אבל לא עשיר מורם מאשפתות ויוצא מאחרי הריחים למלוך. הוא נתל את עשרו מא-בותיו העשירים עם מדותיהם המשובחות ומע-שיהם הטובים¹⁹. והנה ר' שלמה אינו פורק עול שמים; הריהו איש מעשה מובהק, אך יודע ספר וקובע עתים לתורה.

על רקע זה מצטיירות ביתר בליטות עוקצנית יחירותו ושאפתנותו של אריה; עם הארץ הקור-פץ בראש, בעל הצרורות המתגדר בחכמתו המ-דומה, ושגמר אומר לבנות את "בית מקדשו". מה שלמה המלך בשעתו הכניע את האמורי והי-חתי "ויעלם" — למס עובד עד היום הזה" (מ"א, ט, כא), אף אריה בעל גוף כך, ביחסו לבי-עלי האחוזה והאכרים הגויים, שנשתעבדו לו ב-חובותיהם: "ויהיו הם לו למס עובד, והוא להם שותף בכל מעשי ידיהם עד היום הזה" (יג). כן לא יקשה למצוא הקבלות בתכונה הרבה למעשה בנין הבית, ופירוט סוגי העצים שמהם ניבנו הבתים הללו, אשר "מצוים או" להביא. הן של-מה המלך והן אריה בעל גוף. אף הפירוט המ-דוקק של סגולותיו ואביוזריו של בית אריה יש בו הד פארודיסטי מובהק לבית הקדמון²⁰.

הוא הדין בתיאור חנוכת הבית והסעודה הד-

שיו יבשו מתחת באין מקום להתפשטותם¹⁷. ובקטעי סיפורו של ביאליק "פסח שני", שנכתב לפני "אריה בעל גוף", נאמר: "רוחות חדשות מנשבות כיום גם בגבולנו... ואתה שתפשת את השבת והחג, תפשת מועט, כי סוף כל סוף אינם אלא ענפים גדולים, היוצאים מאילן זקן גדול, ההולך ונעקר משרשו על ידי תגבורת הרוחות הנזכרות ומעוזו תקפון"¹⁸. ולעומת ציור האילן, שנבצר ממנו למצוא מחיתו, במכתב-הנעורים, ו-לעומת ציור האילן האידיאלי למראית-עין ב"אר-יה בעל גוף", הרי קיימת התמונה האידיאלית ש-יש בה מן המזיגה בין "גוף" ו"שורש"; כשבא ביאליק לתאר את מנדלי בגבורותיו (בשנת 1910) הוא בא ומכריז: "כן ישלח אלון חסון, ע-תיק ימים וכבד ענפים, שורש חדש אל מעמקי האדמה ומצא שם מתחתיו מעין חדש למחי-תו". (כל כחבי, רז). וכשהוא בא לצייר (בשנת תרפ"ח) את מפעלו הספרותי-רוחני המרהיב של רמח"ל, הרי הוא נראה לו כ"אילן רב השרשים והטנפים על פרשת דרכים. באדמת מטעו אחרי זים וטמונים כל שרשי ההתפתחות וההסתעפות המאוחרת של ספרותנו" (שם, רכח). ובשי-נוי הוראה מתקיים משל מסכת אבות בדבריו על הצייר א. ל. פאסטרנק (בשנת תרפ"ג), כשהוא נזקק לבעית האמן היהודי הדבק בתרבות זרה ומציע את פתרונו; — "את גזעם ושרשיהם שיה-יו בגננו... על הנוף ועל הפירות לא נקפיד; יהי זה נוטה ואלה נושרים ברשות אחרת" (שם, רעח). על רקע שימושיו של ביאליק בציור האילן-האלון למינוי מזדקרת יותר הבחינה האירונית של תיאור אריה בעל-גוף כאלון חסון.

ז.

תוספת עדות למגמה האירונית בעיצוב דמותו של אריה בעל גוף נמצאת לנו בזיקתו של המ-

¹⁷ ועיין: אגרות ראשונות, כנסת, תרצ"ה, ספר שני, עמ' 32. והשווה גם דימויי העץ, המקבילים לסיטואציה זו, בגירסה ראשונה של "המתמיד" — בשירו "מבני העניים". וכן יעוין בציורי האילן ב"ספיח", פרק ח' בעיקר.

¹⁸ סיפור זה נתפרסם ב"כנסת", תרצ"ט, ספר ד', ולענ-יננו עיין עמ' 10.

¹⁹ ועיין: כנסת, תרצ"ט, ספר ד' עמ' 8.
²⁰ והשווה: "אריה בעל גוף", מו-מו — לעומת: מלכים א', ה, יט; ט, יט.

טחו בצרור כספו ובאגרופיו — — — חכם גדול בעיניו". והרגיש בחזיון זה מרדכי בן-יחזקאל, במאמרו המעולה על "ויהי היום", עוד בשנת תש"א, שבו נתקשה לרדת לסוף דעתו של ביא-ליק ועמד ותהה: "מה ראה להכניס לתוך מסורת קדומה זו טיפוס של טבח גס, שהוא אינו אלא אחד מבני מינו של 'אריה בעל גוף'? הידה היא ותהי לחידה, והיא כמוסה עמו"²¹.

דומה שהדגשת הראייה האירונית ב"אריה בעל גוף" עשויה לקרב אותנו להבנת נפתוליו של ביאליק בפרשה זו. ככל שהדמויות השופעות גשמיות מעוררות בו בביאליק אהדה רבה, מתגור-נן הוא בפני קסמי עולם זה, מפתה ודוחה זה, וב-עזרת ההיתול והאירוניה הוא מנסה לבנות חיץ של ממש בינו לבינם. ההקבלה והניגוד בין ארי-יה לשלמה, יש בהם מעקבות אותה מתיחות מת-מדת בין חומר ורוח שידע ביאליק כל ימיו. מתי-חות זו שלא הוכרעה — שביאליק מעתיקה ב"וי-הי היום" אל המציאות המקראית-אגדית — כבר נסתמנה היטב בסיפורו הראשון, והיא אולי שו-רש חוסר-האיזון האמנותי בסיפור זה.

²¹ ועיין: מרדכי בן-יחזקאל, הספר "ויהי היום"; כנסת, תש"א, ספר ששי, עמ' 59.

שנה שערך אריה לרגל המאורע. הסיפור על ה-קרואים והנכבדים, אשר באו לראות "את (כל) חשק שלמה אשר חשק לבנות" (מ"א, ט, א; דה"י ב' ה, ו), הדו המלוגלג נשמע בסיפורו על קרואי אריה, אשר "ראו לכליון שיניהם את כל חשק אריה אשר חשק להראות" (מו). אלא לא כיציי-אתם של קרואי שלמה המלך לאחר סעודת החג ("ויברכו את המלך וילכו לאהליהם שמחים וטובי לב", מ"א, ה, י) — יציאתם של אורחי אריה: "ויצאו את הבית זועפים וסרים בלי ברכת הפ-רידה ובלבם שנאה כבושה" (ג).

דומה מוטיב זה של אריה בעל גוף באיצטלה של המלך שלמה, לא הרפה מביאליק אף במלוא בגרותו. באגדות "ויהי היום", שמסופר בה הן על משתאות שלמה והן על אשמדאי שבא למלוך תח-תיו, נזקק הוא לאותו נושא. התמורה בגורלו של שלמה המלך, שהודח מגדולתו, מגיעה לידי ני-סוחה החריף בסיפור המבודח "שור אבוס וארו-חת ירק" שבאותו ספר ושנתפרסם לראשונה בש-נת תרצ"ב ב"מאזנים", (ממש במקביל לעידן עיי-סוקו בניסוח החדש והאחרון של "אריה בעל גוף"). וכבר רמזו על הסמיכות שבין דמותו של אריה ובין זו של הטבח הזולל וגט-הרוח שבסי-פור חדש זה, "אשר לבו בבטנו ובגרגרותיו ומב-

ח. נ. ביאליק

יעקב שטינברג

עת יד בכלי משפחה של כסף-משקל, ואת אותו שלום-הנפש שאנחנו משרים על עצמנו בהישיר עינינו את מבטן בפני אשה שחסדה חופף עלינו כל הימים ואשר האשה הקוסמת, שתעתועי געגועים ומבוכת-תאוה בחרמיה, לא תחונן אותנו בו לעולם. מתוך כליון נפש של אושר-רמיה צדים אנחנו את יד היפהפיה, שודון המקרה התעה אותנו על דרכה ואשר, בעוד יום יומים ינדוף זכרונה המתוק מלבנו כהנדוף הבל חלומות-לילה, ובבטחון ידים אנחנו מחבקים את האשה אשר היתה לצל נפשנו. כי ככה יפנה לבנו תמיד במנוחה לכל אשר נאמן, בטוח וקיים בחיים, וכלה תכלה נפשנו לשלוט רגע בדבר אשר נפון בו, — מן האשה, אשר חוקי בראשית טבועים בה, ועד יחידי המשוררים אשר בעסיס העדנה הרוססת מיצירותיהם אנחנו לשים בלי-דעת את כל חלומות נעורינו ואת כל הרוך וכליון האהבה הצפון בקרבנו.

ב.

ביאליק הוא אחד מיחידי המשוררים, שיצירוריהם, על פי איזו סגולה נפלאה הטבועה בתוכן, מפרישות לתוך לבבות בני דורן את תמצית נשמתן, את חול-הזהב הכבד אשר בהן; ושם על קרקע הלבבות, נחה לה שכבת גרעיני הזהב הכבד כקנין שאין לו הפסד, שאין לו חלק לא בתמהון-ההערצה של הלב ולא בבחילת השממון, שרוב סגולות הרוח של האדם נדונות בה בסופן. לפיכך אין שיריו של ביאליק, כשיריהם של רוב משוררי המקרה, הטובים והרעים, נקראים ונצמדים אל הקורא רק בחוט הזכרון הדק; בש-ביל זה אין גם בין שירי ביאליק הבודדים מרחק החיבה הרב, הרגיל לגבי משוררים שאינם בני קימא, ושבלגללו נעשה לפעמים שיר יחידי של משורר, שנשכח כבר שמו מלב אדם, כלי ביטוי לחבלי נעורים ופזמון לדורי-דורות; אין גם אף באחד משירי ביאליק — לא בשיריו הארוכים

עוד חדש בשנים ציבורי-העלים של שירי ביאליק, ואולם כשאנו מיחדים את הרהורי לבנו לדמות הרוח של יחיד המשוררים שלנו, שכל מעשי ידיו הם כאותם פירות הקיץ הבשלים, שמקרום-הבכורים השחום שלהם נודף ריח רוה וכבוש, — אז לא מתוך גירווי-נפש אנחנו גוללים את עלי השירים של המשורר הזה, עלה אחרי עלה, בש-ביל להחיות בקרבנו רשמים רופפים ומטושטש-ים של קריאה קודמת. רכוש שירתו של ביאליק כאילו קבע לעצמו הערכה לדורות, ודומה הדבר, כאילו לקריאה מחודשת בספר יצירתו לא ייטפל לעולם אותו היסוס-הדעת הקל, הנלוו אלינו בשעה שאנחנו מטפלים בקנינים ההולכים ופוחתים מבדיקה לבדיקה. דבר זה, כלומר מנוחת-הבטחון הקבועה בנפשנו ביחס לנחלת אבי משוררי דורנו, יש בה אמנם קצת מן החולין הפוגמים בהנאה, משום שכך דרכו של לב אדם להיות גס בדברים הקיימים בעינם ושאינן בהם חשש של הפסד; ואולם במקום אותה ההנאה השוקקה, הרעבה והמהססת שגורמת לנו לפעמים הקריאה בספר זר ומושך, הנוסך לתוך נפשנו הנבוכה את כל עסיס יצירתו בפעם אחת, לבלי להישנות — מקבלים אנחנו לעומת זה משירי ביאליק — לכל קריאה חוזרת, לכל קליטת חרוז דרך אגב, ואפי-לו לריח כל שהוא של אבק שירתו המפרה של ביאליק, שאנחנו מריחים מבלי דעת מתוך גביעי-פריהם של משוררינו האחרונים — את אותו הרגש של נחת הלב שמעניקה לנו העין המרפרפת שלא בכונה על פני נכסי-ברזל, את אותו חיוך הרצון המופיע בהיסח הלב על שפתינו לכל נגי-

באחד מקובצי "בשעה זו", שיצא ביפו בשנת תרע"ו, והוקדש לחצי-יובל שירתו של ביאליק, נדפס מאמרו זה של יעקב שטינברג הצעיר, שכבר ניכרים בו רוב סימני המובהקים של בעל ה"רשימות". את מאמרו זה לא כנס יעקב שטינברג אל מהדורת כתביו בת שלושת הכרכים שהתקין בשנת תרצ"ז, והמאמר לא נכנס גם בכרך האחד שכולל שיצא לאחר מותו בהוצאת "דביר".

ג.

הלך נפש צנוע וכבוש היא אחת מתכונות הנפש השמורות לו לאדם, בתור יחיד נגד הרבים — לרעתו. צירופן של עלילות החיים נקנה לא ביגיי-עת לב ובחריפות המוח, ואצבעות האיש, שרש-מי העולם הטמירי כבושים בכל עת בנפשו במדה יתרה, אינן ממהרות לדלג ולשזור את מטווה החיים. ואולם בני האמנים, כיון שמלאכת היד אינה מרובה במעשי יצירה על השתפכות הרגש, וכיון שצקון-לחש זה נעשה במסתרים ואינו דורש כובד העמידה ונטית היד הכבדה — צוררים לפעמים את רוחות התנחומים ומשיבים אותם אחר כך בפני הרבים והעמלים. אמנם אין גבורה יתרה ניכרת במעשי יצירה של אמנים מסוג זה, אותה גבורת העלילות המובנה והמנצחת, שאין אצלה הפסק בין התעוררות הרצון ובין נטית היד של כיבוש; התגלמות הגבורה הזאת בין שהיא מופיעה בצורת נצחונות של נפוליונים ובין שהיא באה לעולם בתור שלטון רוח של גיטה ובירון, מקור אחד לה תמיד ותוצאותיה תמיד שלטון של היחיד והכנעת הרבים. מקורה: — רק אחד מרבבי רבבות אנשים מגיע עד גבול אפיסת כל כוחותיו, ואולם עוד יותר קטן מספר בני האדם שתשוקת החיים אשר בקרבם מרובה על יכולת חייהם הגמורה. אי-שויון הנפש הזה, כיון שהוא מתגלה אצל בן אדם מביא לידי הסתערות החשק ובעקבה באה הגבורה, שהגיון נצחונותיה אחד הוא במלחמות נפוליון המעמיסות שלטון על צור-ארי עמים ובעלילות היצירה של בירון שהכניעו את רוח אירופה בראשית המאה החולפת. ואולם לעומת העמים המורדים, שתקיפות העריצים קשה להם, יש גם עמים, שאינם מקבלים את מרותה של גבורת הרוח ותפארת האון, המתגלה בעלי-לות של שירה, מונחה באוצר נשמתם בקרן זוית. העם הפולני, שיצירות סינקביץ בדור האחרון — אלה הרומנים המתלהלים, שהלך-הנפש הפור-שר, הנוגע ואינו נוגע בעצבי הקורא, מרובה בהם על סערת היצירה — השקו אותו כוס רויה של תנחומי-גאולה, עם זה בעצמו לא קלט לתוך דמו את לשד הגבורה המפעפע בפואמות של

המתנים רגשות-עם שאשם, כיון שהיא אש צבור ואש זרה, סופה להיות הולכת ופוחתת, ולא בשי-ריו הקטנים, שעינוי-הנפש הכלוא בתוכם, — אותו עינוי הנפש שכגדלו כן גודל אריכות הימים שזוכה אליה היצירה שבתוכה הוא קבוע — אינו מרובה בהם עד לידי כוית לב של דור שני ושלי-שי, — אין בכל זאת אף באחד מן השירים האלה אותה שרירות הדבור הקלה, המצלצלת בראשית יצירתה והנהפכת אחרי זמן לא רב, בהנדוף מתוך אמרותיה תסיסת היצירה המועטה, שאין כל די-בור החי ריק ממנה לגמרי, לגלמי מלים עכורים וקרים. שיריו של ביאליק אף על פי שהם חיים כל אחד לבדו ככל יצירות לב האדם שזמן יצירתם גורם להם הלך-נפש מיוחד לכל אחד, הם בכל זאת כולם נטעי קרקע אחת דשנה, המחויצת משר-אר קרקע העולם הגדול, המגדל ארזי-לבנון ועשב פרא לאין סוף. הגבוהה וחזקה היא גדר החיץ הזאת בכדי להגן ברוב הימים על פינת יצירתו של ביאליק בפני רוחות העולם, ההופכים משר-שם את נטעי רוח האדם בטרם עוד ריחם נס ובטרם תכסם לאט לאט מעין הדורות הבאים שכבה של יצירות חדשות? כי יש אשר נבקש פתרון לדבר זה מבלי אשר נחוד את החידה הזאת על אורות המשוררים האחרים, אשר קמו בקרבנו ואשר העלו פה ושם עץ פלאים בגן יצירתם. אכן אם רק ביאליק זכה לעת עתה למחשבת העתיד הזאת, שיש בה כעין הודאה לתשלום-יצירה ולג-מר קנין, אז עמדו לו לא מעוף רוחו, שלא יצא מגדר הטבע של משוררים הכשרים בעיני דורם, לא להבת אש יצירתו המלחכת רק את הקוץ והדרדר אשר חסמו את נתיב האומה ולא אותה שפת-היתרון, כלומר אותו הכשרון של רוממות השפה, המשווה יתרון של חיים והבעה לכל מלה ולכל ניב; רק בטחון המנוחה המלווה את כל מעשי ידי ביאליק, שהיקף יצירתם מלא תמיד כל צרכו, והלך-נפש הצנוע והכבוש שיש בו מה שהוא שבקדושה ושכל שירי ביאליק רוויים מהם, — רק שתי מדות היצירה האלה העלו על השפ-תים העבשות ותחומות-הרגו של העם הישיש כעין בת צחוק קלה של רצון.

ד.

כתמי הכהות, אשר תבחין עין המתבונן בדבר יצירה בין חוליה אחת לשניה, נושאים עליהם את חותם הלאות הבאה בעקב אבדן הבטחון של היוצר. מכשולן גבורה זו נקיים גם עליוני האמ"נים, אשר מעל פני שיטוח היצירה יקר-הארג שלהם מבצבצים הכתמים של רישולי הכשרון, כיון שכגודל תועפות הרוח כן גם גודל ההשגה וכרוב העוז תרבה גם תשוקת הנצחון. אבל יש בין המשוררים גם כאלה-שעל פי רוב הם ממעי-טי כתיבה ולא תמיד הם מגאוני-הכשרון — אשר מעוף רוחם אינו עולה על עמל יצירתם ואשר מקל האשפים של השירה אינו צונח מבין אצבעו-תיהם לעולם. משוררים כאלה — ואחד מהם הוא גם ביאליק — אינם מגדילים את אשם במקום אחד ואינם ממלאים את הריק באפר במקום אחר; ביצירותיהם אין אמנם להטי יפי עד לסנוורים, אין זעזועי-חשק עד לתמהוץ-לב ואין גילויי רצון, המביאים את הקרוב אליהם לידי שעבוד, ואולם סגולה אחת יש ביצירותיהם של משוררים כאלה: קול ענות כוח ישר ובלתי פוסק, אשר לא ירום עד לחרדת לב הקורא ולא ימך עד לזמוזם מיישן של שממון.

בשירי ביאליק הארוכים יותר מדי, כלומר בשירים כעין "בשדה", "הרהורי לילה", "שירה יתומה" ועוד, שמידת האש האצורה בקרבם זעיר מה היא לעומת אמרות-השירה המרובות שהמשורר מעמיס עלינו, אין בכל זאת פסולת עד לגגף הטעם ואין הבל של חולין עד לביטול קרי-אה. אנחנו קוראים על פי רוב את השירים האלה עד תומם בגלל רצון היצירה הער הממלא את כל חלקיהם, — מן השורות אשר יתרון אש להן והניבים אשר להטם להט עשת ועד האמרות כבדות המשקל והפסוקים האטומים שאין ביניהם ובין דברי חולין אלא אבק הכשרון הדק שדבק אליהן, לאמרות האטומות האלה, ברגע שהיו על מאוני היצירה. ואותו רצון היצירה הער המקיף את כל מעשי ידיו של ביאליק כהקף השלהבת את פתיל הנר, עומד להן ליצירות המקולקלות של ביאליק לבל יחתם גזר דיגם ככתבי-תקלה.

מיצקביץ — זה משורר העוז היחידי של העם הפולני. הגרמנים הכניסו את צוארם בעול גיטה, בה בעת ששלטון הרוח של בירון לא השלים עדין גם בימינו עם מקור מחצבתו — האומה האנגלית, האומה היותר שליטה בעולם. וכעין רמז לחזיון זה נגלה גם אצלנו בדור האחרון, כשהקהל העברי — זה הקהל קטן-המספר ורך-העורף המפנה את פניו הקמוטים והעיפים לכל רוח של שירה מצויה מבחוץ, ששתה בצמאון את עסיס הצמוקים של פייערברג וקיבל מידי מבקריו בבת צחוק של טמטום הלב את ה"מן" של מדבר היצירה של גנסין — אותו הקהל הפרוע כילד והמטומטם כזקן לא השליט על נפשו אף שליטה כל שהיא את יצירותיו של שניאור, שחום של גבורה נודף מהם. ואולם גורל אחר היה לביאליק.

בעל נפש עמוקה, הסופגת יותר מאשר היא פולטת, נפש כבושה, שרשמי העולם, הנקלטים לתוכה, אינם נפליים ממנה אלא לאחר זמן וברמוזי רמזים, אחרי שניטל מהם כבר הכח הדוחף של מאויים הנגרפים ברגע הולדם בסערה מתוך הנפש; לב נבון, שחד לו הרבה מחידות החיים וללמד בינה עליונה את הרבים לא ניתן לו אלא מתוך דברים השכיחים בפי כל דובר חזיון וכל אומר שיר; אישיות החושבת בעל כרחא את חשבון עולמה יותר מאשר את חשבון עולמם של הרבים, מבלי שתכנס בכל זאת בתוך עצמה עד כדי לחלום בהקיץ על מאויים אשר אין לאחריים חלק בהם, — כל הסגולות האלה חסמו בפני ביאליק את הדרך אל שיא השירה הנשגבה, אף על פי שביטוי-השירה שלו ועמל יצירתו היו כדאי להשיג את שירתו עשרת מונים. ואולם ביאליק, כיון שנפשו, על כל סגולותיה, היא נפש נאמנה, יפה אל העולם ואל עצמה, השרה על עצמו הלך-הנפש הצנוע והכבוש של איש שהשלים בריצונו עם גורלו; וכעין תשלומי גורל קיבל ביאליק את אחת מסגולות התנחומים של השירה: את בטחון המנוחה של סיפוק יצירה, שזוכים בה על פי רוב רק אמנים שחותם של יצירה עד גמירא על יצירותיהם.

זאת בת הרזים אשר עיניה נסתרות תחזינה והבל לשון אנוש על שפתיה — לזמוזם זבובי הכזוב הנבראים כחום הנפש בשעת יצירה.

האמנם מחונן ביאליק בסגולה הנפלאה הזאת? אכן קם ויהי נס הפלאים הזה בקרב העם אשר לא ניתנה לו אף אחת מאלף מן הסגולה הזאת, אשר כל תעלולי גורלו באו לו בעקב תע-תועי הנפש הכוזבה כלפי עצמה, אשר סיגל עוד בימי קדומים את חיי הפרושים אשר יצאו מקר-בו לקדושת שפתים ולכזובן המעשה ואשר כל יוצרי השירה אשר היו בקרבו בדורות האחרונים — מן אד"ם שדיבר שיר מן השפה ולחוץ עד יל"ג שבראשית חיי יצירתו ובאחריתם היה בוחש את בליל השירה על קרום לבו מלמעלה, ממייכ"ל שרשרוש עלי נעוריו יישמע לנו לפעמים כלחש רגשות נאמנים ועד מאנה, שרק מדה לבו הציל אותו לפרקים מגיבוב מלים חדלי-רגש, — כל אלה וביחד עמהם כל צרי צורות היצירה האחרות אשר קמו לנו, כולם נשאו עליהם את חותם האור-פי המיוחד של האומה העברית, שסימניו הם: לב תעתועים ולשון מדברת גבוהות.

ישר הוא לבו של ביאליק בשעת הרת יצירה. גם בשיריו היותר ארוכים, כמו "המתמיד", "שירתי", "זוהר" ועוד, שאריכותם היתה יכולה לכאורה לרכך אותם בפירוד חלקים וביבשות הטוח שבין בנין שיר אחד לשני, וגם בשיריו הנמרצים כמו "דבר", "אכן גם זה מוסר אלהים" ואפילו בשיר "אכן חציר העם", שזוגות שורותיו מקשקשים בקשקוש החשוד של אבני גיר מלור-טשות, — בכלם יש אותה הצפיפות של רגש המעידה על היוצר הנאמן, משום שאין רחש הלב הנכון נשען אפילו בעל כרחו בלי רווחים לרגש רמיה ואין הדבור החי, הטלול בעסיס הלב, עומד צפוף אל ניב השפתים הקר.

ולשונו של ביאליק, אף על פי שמחלצותיה אינן נעלות היפי מכל מחלצות השירה התלויות לר-איה בעזרת המשוררים העברים של הדור האחר-רון, מדברת גדולות ואינה מדברת גבוהות. מה בין זה לזה? גם בשיר הכתר של ביאליק, ב"מתי מדבר", אין מעוף הדמיון מתרומם לגובה מרח-

שהחומר העכור שבהם מושך אותם לגל הנשכחות. סגולה זו עמדה להם לא רק לשירים אחדים קטנים פחותי ערך של ביאליק, שהיו אולי גם בלי זה נזונים מחיבת הקוראים בזכות אחיהם הטור-בים מהם, אלא גם יצירה כבדת המשקל כמו "מגלת האש", שזכות-זרים לא היתה מגינה עליה לבלי תטרד מן העולם, — גם יצירה זו אף על פי שמפלי חלקיה, הנסחבים ונתקלים זה בזה בגלל חסרון רעיון מרכזי, מעוררים בשעת קריאה בהם כעין אי נעימות, — גם יצירה זו נשארה קיימת בפני עצמה בגלל רצון היצירה הגדול שנשתמר בקרבה, — אותו רצון החיים אשר יש בכוחו לתת ימים ארוכים למעשי אנוש חדלי הגיון וצדק.

ה.

מה הוא רצון היצירה הזה?

על דרך חיינו, בין האנשים הסובבים אותנו, אנחנו פוגשים לפעמים באיש אחד, יחיד בין יחיד-דים, שכל דבריו אמת, שכל היוצא מפיו טהור מפיוזות הדעת ומכזובן הלב ושכל אמרותיו שקור-לות כנגד דבר מה שבהרגשה ובמחשבה; יחיד היחידים הזה פנים אל פנים ונפש אל נפש נדבר אליו, בקו העלילות, אשר הוא לנו אמת המדה לכוון את יחס נפשנו לאנשים רגילים, לא נמוד אותו, ונאמן עלינו האיש הזה, עד שיאבד לנו ביחס אליו הבדל ההרגשה שבין מוצא שפתים ובין דבר מעשה.

ובעלות זכרון האיש הזה על לבנו אנחנו מסג-לים לדמות רוחו את אמרת הקדמונים: הוא לא יכזב.

סגולת נפש כזאת, כשהיא מתגלה בדבר יצירה, מגינה על היוצר לבל יתגנבו לתוך רקמת אמרו-תיו אלו קורי הכסף הדקים, הפורשים מכל יצירת קדומים ותועים בחלל העולם; חוסמת היא את הדרך בפני רגשות הלב הקהים — גם בפני אלה שלא הגיעו עדיין לידי גמר בישול וגם בפני ההרגשות הנוודות — אלה גריי-הלב הבלתי נאמ-נים, שנפש האדם אינה מדור קבוע להם; וכופה היא סגולת הנפש הזאת את היוצר לשעבד את רצונו לכל הגה יצירתו לבל תירדם — היצירה —

את דמות יצירתו של ביאליק, המופיעה לנו כדבר
 מה מלא ושלם. מתוך ספרו של ביאליק אף על
 פי אם נעלעל אותו ביד קרה של שממון חולין,
 לא יתנדפו לעולם אותו ריח התמצית ואותו היסוד
 הכולל המאחדים את זוגות השורות לבתי-שיר
 חטובים וסגורים הדומים כבר לככרי-זהב של
 רגש ודמיון, ואת בתי השיר שאין עדיין בהם
 בלבדם כדי שליטה כלפי נפש זרה, לשיר אחד
 ומיוחד שיש בו כבר גילויי חיים של צירופי גיל
 ויגון, ואת השירים הבודדים — אלה פעלי היצי-
 רה הנחמדים הגוועים לרבבות על יפים ועל
 חמדתם בין רקב עלי-נשכחות — לספר שלם בן
 העולם הבא הנכלל כבר בין קניני-הירושה של
 הדורות והמקיף את גלגלו המיוחד — במרחקים
 פחות או יותר קרובים אלינו — בין נקודות האור
 המתנועעות לאין מספר על שמי משפחת האדם.
 כי אכן בחלקו של ביאליק נפל הגורל היותר
 יפה לאמן: — להנחיל ספר לעמו.

קים, אין חום האש, החודר לתוך עורקי האבן של
 סלעי הציה ולתוך השרירים הנקשים של פגרי
 החול, נעשה עדיין להבל פי כבשן, ולשונו של
 ביאליק מתנהלת לפי חום הרגש הנותן לה חיים
 ולפי עוז הדמיון הדוחף אותה מתוך נבכי ההכרה
 של היוצר. ואולם את הגדולות אנו מרגישים בכל
 מלה בודדה של ביאליק, — אלה המלים הכבדות
 כל אחת בפני עצמה והצפופות אשה לגבי רעותה,
 העושות את רצון היוצר ומדברות את מובנן עד
 גמירא.

ו.

יש פגימות גם בכשרונו של ביאליק — כי מי
 יוצר אשר לא יחטא? ואולם ליקויי היצירה של
 המשורר הזה, כיון שהם ברובם סבל של ירושה,
 אחרי שמאפוד הכהונה שהנחיל י. ל. גורדון לביא-
 ליק, היו נודפים עדין הריחות הכשרים של עש-
 בים הגדלים בחצרי בתי מדרשות ושל אגסי-הפ-
 קר שבבית-העלמין, אין הליקויים האלה פוגמים

פרקי שירה: נ. ביאליק

יצחק קצנלסון

על לבבכם ששמתם.

בחרכת לבבכם המזווה נפסלה,
על כן שם השדים יכרכרו, יהימו,
וכת הליצנים בני ריק ובטלה,
שם עושים הלולים וסערה יקימו.

וגם עליה, על החורבה התפללתי... כשיצאתי,
עמד אותו מלך על-יד פתח ארמונו ושאלני: מדוע
לא נכנסת אל פלטרין שלי? ואען לו, לאותו מלך,
ואומר: אני לתפלה נכנסתי, וחורבה זו — מזווה
פסולה דבוקה בפתחה, ופלטרין אלה אין להם
מזווה כלל... מי יודע, אולי אין זה ארמון, וא-
תה — לא מלך אתה, וכל זה רק אחיזת-עינים
היא ומעשה-לצים בלבד.

אני ורבים כמוני — יש לנו חולשה לכל מפור-
לת, מפולת-אבנים, מפולת-אדם מפולת-כלי-ש...
כשאנו עומדים לפני חורבה, אנו מחשים, אנו
מחשים רגע ואומרים: דבר-מה היה כאן... ב-
שכבר הימים התרחש כאן דבר מה! ואולם ביא-
ליק — לא רק חולשה יש לו לגבי אלה, אלא
שהוא אוהב אותם, מוצא בהם את עולמו, והוא
הוא המבקש להם תקנה... לקומם הוא רוצה את
כל ההריסות וגם הריסת-לבבות. הריסת-לבבות —
במה מקימים אותה? באמת! ואפילו אם האמת
תהיה מרה כלענה... רק לא להשלות את הלב-
בות ההרוסים בתקוות נכזבות. באמת מתקנים
אותם, מעבירים לפניהם את עתידותיהם והנם
מתקנים. הגה נכנס ביאליק לחורבה ומתנבא ע-
ליה — שומו שמים! הרי הוא מעביר לפניה את
כל המוראים הנכונים לה:

התראו מי אורב לה אחרי הדלת
במטאטא? זה שמש מקדשים נחרבים —
היאוש!... הוא בא — והכת הצוהלת
תטאטא, תגרש: צאו השובבים!

השד הוא נורא, ואולם יש עוד בעל-חי נורא
הימנו: חתול השממון הוא, — כשהוא מילל ומ-
פקח.

"בחורבת לבבכם המזווה נפסלה" — ואין אתם
חוששים דבר... יש לכם אורחים בחורבה, כת
של ליצנים, הם עושים בה הלולים, מקימים סע-
רה ומחרישים אוניכם... אך צר לי, כמה צר לי

מתי כתב ביאליק את השיר הנורא הזה? אינו
שואל לשנתו, רק לרגעו, באיזה רגע כתבו? ומי
הם האנשים, אשר אליהם דיבר את שתיב-עשרה
השורות שבשירו זה? מה פניהם? השוחקים המה?
נזעמים? מאד? הטובים האנשים האלה, אם ר-
עים? ואם רעים הם — ודאי שאינם רעים עד
מאד... איש ולב לו — איש טוב הוא והאישי,
שהיה לו לב ולבו חרב, אינו יכול להיות רע עד
מאד, בעתו היה הלב שלם ותמים עם אלהיו, אור
חסדו זרח לו ביום על ספו וידע שנת-מנוחה
בלילות... מזווה היתה מודבקת בפתח-לבו, אך
המזווה נפסלה... רבנו של עולם! האם לא יק-
רה לפעמים, שמזווה נפסלת ודוקא בבית צדיק
הדור... המזווה נפסלה — והשדים התחילו מכר-
כרים באותו לב... את השד בצורת אדם, כל-
מר, האדם, שלמראית עין אדם הוא, אך באמת
הנהו שד — אותו אני ירא, ואולם את האישי, ש-
איזה שד, רחמנא ליצלן, נכנס לתוך לבו והתחיל
מכרכר בו ועושה בו הילולים — מה מאד אנו
לו... מה ארחמנו!... חולשה יש לי לחרבות,
הרי הן מושכות את לבי יותר מאשר ההיכלים
הנושבים. פעם אחת הייתי מהלך בדרך וראיתי
ארמון-מלכים, שדלתותיו היו פתוחות לרווחה
לכל בא. סמוך לאותו ארמון עמדה איזו חורבה
נשכחה, ונכנסתי לחורבה, ואתפלל בה — גם עלי

בלוח "אחייעבר" (קובץ שני) שיצא בשנת תרפ"א בניו-
יורק, בעריכת מ. ליפסון, נדפסו "פרקי שירה" של יצחק
קצנלסון על ששה משירי ביאליק (הפרקים כבר נדפסו
קודם ב"הצפירה" השבועי בורשה, שנת 1919, גל' 3, 5, 7,
9, 10, 11). אנו נותנים כאן שלושה מן הפרקים הל-
לו (אחד — על שירה יתומה — בהשמטת הסיים) — את
אלה שטעמם ויפיים עמדו בהם, לדעתנו, עד היום.

הראיתם את בקלין, כשהוא מצייר את עצמו, את פרצופו הוא ואת מלאך-המות גוחן ומנגן לו על אזניו בכנור: "היאוש!... הוא בא, והכת הצוה-לת תטאטא, תגרש... —" הלאו שאשקר, גם בלבו של ביאליק דבר-מה אשר "לא כך". הוא... אולי לא תמיד, ואולם ישנם רגעים —

כוכבים מציצים וכבים,
ואנשים בחשכה נמקים!
הביטה בכל ובלבבי —
מחשכים, ידידי, מחשכים...
ונוצצים חלומות ונובלים,
ופורחים ורקבים לבכות;
הביטה בכל ובלבבי —
חרבות, ידידי, חרבות...

שירה יתומה

"הסכת ושמע" —

עשיתי את אוני כאפרכסת ואף-על-פי שלבדי הייתי בבית, אני וספר-שיריו של ביאליק ואין איש אתנו בחדר, בכל-זאת התמלטה מפני מלת-הקריאה הקצרה: הס!
הנני ואשמע.

נעשיתי כולי אוזן, הנני ואקשיבה רב קשב:
"הסכת ושמע" — שתי המלים הפשוטות הללו פע-לו עלי לכתחילה. המעשה אשר יסופר שם, בשי-רה זו, הוא פשוט עד למאד: היער עדיין שרוי בשממותו, קרקעו עוד רטוב כולו, רוחות קרות וחודרות עד הנפש שוטטות והומות בלבבו, עלי-השלכת ננערים לרגעים, סובבים בכנף הרוח ושוב דבקים לארץ הרטובה. ואולם בתוך הקד-רות ועזובת-החורש הללו נשמע קול הזמיר: הק-דים קצת... ושירת-הזמיר — אם כי יש בה מש-הו מצהלת אביב וחיים — הרי היא יתומה בתוך אבלי היער הרבים. המעשה, כשהוא לעצמו, הוא פשוט עד למאד. גם הכוונה פשוטה. היער — כלומר: כנסת ישראל, הטובעת אחרי הפשרת-שלגים בתוך ביצת-טיט ורקב-שלכת, שמעה פת-אום את קול הזמיר ברעו, כלומר: קול "לוי" בו-דד... הקדים קצת המשורר, בן-לויים זה, ואם כי קולו כה רך וכה ענוג, קול זמיר הוא, עם המ-ית נחמה וחיים.

עליכם! אחרי הלולא וחנגא אלה — יבוא היאוש. הוא יעשה בכם שמות, הוא ימחה את עקבותיה של כל אותה החברה העליונה, אף שד אחד לרפואה לא ישאר אתכם, אף צחוק פרוע אחד לא ישמע במפולת לבבכם, לא לחש ולא נחש, כל הכת הצוללה תגורש, ואז —

אז ידעך שביב אשכם האחרון שעמם,
ונאלם מקדשכם ונשכח ההמון;
ועלי מעי מזבחי-לבבכם ששמם
ייליל ויפהק חתול השממון...

לפני רגע שאלתי: מי הם האנשים, אשר עלי-הם דיבר ביאליק את דבריו אלה? שאלתי: מה הם? בשעה שידענום היטב... מי מאתנו אינו מכיר את בעלי הלבבות הקרועים והנחרבים? הרי הם חיים בינינו, בתוכנו הם מתהלכים... אנו שומעים לפעמים את צחוקם המוזר, אשר הם צוחקים לנו — ואולם לא המה צחקו לנו, ה-שד הוא שצחק מקרבם; אל נא תתרעמו עליהם, אל תתלברו בהם, רק נודו להם, כדאים הם שננווד להם. אותו שמש המקדשים הנחרבים הולך וקרב, היאוש ממלא את כל חדרי החורבה השוממה ומ-פנה מקום לחתול השממון, אשר ייליל ויפהק על מעי מזבחי-הלב.

"מי המה האנשים?" — עשיתי את עצמי כלא יודע ושאלתי בשעה שאני מהסס כולי... מדוע ככה ונבוכותי? מדוע מת בי לבי לרגע? מדוע חלף קור בכל בדי-גוי? האני הוא? האם אלי ערך ביאליק את דבריו אלה? ביאליק זה, אף-על-פי שהוא מכירני היטב, אינו יודע בכל-זאת דבר מכל אשר אתי. האומנם אינו יודע דבר? אולי יודע הוא משהו? הן הוא כתב בפירושו: "על לבב-כס ששמם"... והרי הוא גם לבי — לא הכל בו יפה... ירא אני קצת לבדוק במזותו... מי יודע, אולי דוקא אלי נתכון, אל לבי ששמם?...

בחרבת לבבכם המזווה נפסלה —

שורה קטנה זו, מדי עברי עליה, והוסיפה לי מורא על מוראותיה הקודמים שהשליכה עלי... הוי, אחי, אחי רחימאי, לא עלי ולא עליך שר המשורר שירתו זו, רק על עצמו, על לבבו הוא...

ויחפוץ להעלותה אליו אל הזור, להראות לה את כל עשרו, ללמדה דרכי בני-העליה, תורת-ההרים ולשון-הרוחות... אך מִיָּד הָהָר מְשׁוּפֵעַ הִיָּה בִּיּוֹתֵר — אֵינִי לַעֲלוֹת וְאֵינִי לִרְדֹת בּוֹ... וְאוֹלָם הִיא, בַּהֲתַחַנְנָה אֵלָיו יוֹסִיּוֹם וְלֹא שִׁמְעַת אֵלָיָה — הַתְּחִילָה מַחְנִיפָה לוֹ וּמַחְלִיקָה לוֹ בַּלְשׁוֹנָה, שֶׁרָה לוֹ עֲגָבִים כְּדֹרֶךְ בְּנוֹת־הַעֲמֶק, עַד אֲשֶׁר מִשְׁכַּח אוֹתוֹ בַּחֲבִלֵי־אֶהְבֵּתָה לְמִטָּה... בְּן־הָאֲצִילִים לֹא עֲצַר עוֹד כּוֹחַ, לֹא עֲמַד בְּפָנָי כְּשֶׁפִּיָּה הֶרְבִּים, וְבִי שִׁבְתוּ לֵיד חֲלוֹן אֲרָמוֹנֵי הַנִּישָׂא, הַתִּפְרָץ בְּעֵדוֹ אֵלָיָה, — וְרָאָה פֶּלֶא: בְּנִפְלוּ בְּמִרוּצַת־הַבּוֹק בְּמוֹרֵד הָהָר הַמְשׁוּפֵעַ לֹא נִפְזְרוּ עֲצֻמוֹתַי, אֶהְבֵּתוֹ הַגְּדוּלָּה שִׁמְרַתְהוּ. הוּא בֹא אֵלָיָה מִמְרוֹמָיו, בֹּא וְעֲמַד לִפְנֵיהַ בְּלִי רִיסוֹק אֲבָרִים, אֲךָ בַּהֲתִיצְבוֹ לִפְנֵיהַ, כְּמוֹ שֶׁהוּא, בְּעַמְקִי, וְלֹא הִכִּירְתָּהוּ! הִיא אֶהְבָּה אוֹתוֹ רַק בְּשַׁעָה שֶׁהִיָּה עַל מְרוֹם פְּסַגַּת הָהָר, וְעַתָּה — הִרִי הִיא עוֹמֶדֶת, תוֹהָה עֲלָיו, שׁוֹמֵמָה וְנִבְכָּה וְלֹא תִכְרַנּוּ...

הַמַּעֲשֶׂה הַזֶּה, שִׁסִּיפֵר לִי אַחַד לְתוֹמוֹ, עֲשֵׂה עֲלַי רוֹשֵׁם חֲזָק... בְּסִפְרוֹ לִי, נִדְמָה לִי רִגְעֵי, שֶׁלֹּא מַעֲשֶׂה בְּנַעֲרָה בַת דִּלְתֵי־הָעַם וּבְנִירוֹזִים הַיּוֹשֵׁב בְּאֲרָמוֹנָיו בְּהָר אֲנִי שׁוֹמֵעַ, אֲלֵא הִיָּתִי יוֹשֵׁב לִפְנֵי אוֹתוֹ אָדָם וּמַהֲרָהרָה עַל אוֹדוֹת הָרִם וְהַשְּׁפֵל הַכְּמָהִים לִפְעָמִים זֶה לְזֶה, עַל אוֹדוֹת הַנַּעֲלָה וְהַנְּמוֹךְ הַשׁוֹר־אֲפִים לְהַדְבֵּק, וְלֵהִיּוֹת לְאַחַד, עַל אוֹדוֹת שְׁנַיִם רַחֲוִקִים, הַנִּמְשָׁכִים זֶה לְזֶה כֹּל הַיָּמִים וּבִהִיּוֹתָם קְרוֹבִים אֵינִי הָאֶחָד מְכִיר אֶת מִשְׁנָהוּ, אֲשֶׁר נִפְשׁוּ כֻלְתָּה אֵלָיו. הִיָּתִי יוֹשֵׁב לִפְנֵי אוֹתוֹ אָדָם וּמִנְעֻנְעַ לֹו בְּרָאשֵׁי: כֵּךְ, כֵּךְ, דְּבָרִים אֱלֹהִים, שֶׁאֵתָה מִסְפֵּר לִי, הִרִי הֵם עוֹמְדִים בְּרוֹמוֹ שֶׁל עוֹלָם... עַל־דְּבַר צַעֲרוֹ שֶׁל עוֹלָם אֶתָה מִסְפֵּר לִי. הֵלֵךְ — כְּמַעֲט שֶׁהֲתִרּוֹמֵם מִמְקוֹמוֹ וְלִטַּשׁ עָלַי אֶת עֵינָיו הַתְּמָהוּת: — מַה אֶתָה סַח? כֹּלָם לֹא תִשְׁמַע אֶת הַמַּעֲשֶׂה שֶׁהִיָּה? אֲנִי עַל דְּבַר הַנַּעֲרָה בַת־עַמְקִים פְּשׁוּטָה וְעַל דְּבַר בְּן־הָאֲצִילִים, בֶּן דְּרִי־מַעֲלָה, סִיפְרַתִּי לָךְ... אֲנִי קִמְתִּי וְאֲרָגִיעוֹ שֶׁמַּעֲתִי אֶת דְּבָרָיו הֵיטֵב, וְכֹל הַגִּי יוֹנְתִי וְהִרְהוֹרִי, שֶׁמִּילָאוֹ עַתָּה אֶת לִבִּי, לֹא בָּאוּ אֲלָא בְּעַקְבוֹת הַשְּׁנַיִם. אוֹתָה נַעֲרָה וְאוֹתוֹ בֶּן־הָאֲצִילִים מְלוּוִים אֶת כֹּל רַחֲשֵׁי לִבִּי, כֹּל הַגִּיגִי וּמַחְשְׁבוֹתֵי סוֹבְבִים עֲלֵיהֶם...

כּוֹנֵת בִּיאֲלִיק בְּשִׁיר נִיכְרַת עוֹד בְּרָאשֵׁיתוֹ, מִנִּי־קֶרֶת הִיא אֶת הָעֵינַיִם וְאֵינִי לְהַעִיר עֲלֵיהָ. גַּם תִּינּוֹק, אַחֲרַי שֶׁתִּפְרַשׁ לוֹ אֶת הַמְּלִים הַקְּשׁוֹת לוֹ, יִבִּין מַה "רָצָה כַּאֲן הַמְשׁוֹרֵר". וְמָה שֶׁאֲנִי מַעִיר וּמְדַבֵּר עַל כּוֹנֵתָה שֶׁל "שִׁירָה יְתוּמָה" זֶה, הוּא אֲךָ בְּכַדִּי לְהִי־גִיד אַחַר כֵּךְ: כֵּךְ צְרִיכִים לְכַתּוֹב שִׁירִים שִׁישׁ בְּהֵם כּוֹנֵה.

"שִׁיר הַשִּׁירִים אֲשֶׁר לְשִׁלְמָה: יִשְׁקֵנִי מִנְשִׁיקוֹת פִּיהָ, כִּי טוֹבִים דוֹדִיךְ מִיָּי; לְרִיחַ שִׁמְנִיךְ טוֹבִים, שִׁמֵּן תוֹרֵק שִׁמְךָ, עַל כֵּן עֲלָמוֹת אֶהְבּוֹךְ!"... בְּיוֹם־חֹל אַחַד קִרְאתִי אֶת שִׁיר הַשִּׁירִים, וְאֲנִי טֵרֵם אֲדַע הֵיטֵב אֶת פֶּשֶׁר־הַמְּלִים שֶׁל הַשִּׁירָה הַנִּשְׁרִי גְבַה לְלוֹ, וּבְכֻל־זֹאת הַבִּינּוֹתַי. לְמַחֲרָתוֹ שֶׁל אוֹתוֹ יוֹם עָרַב שֶׁבַת הִיָּה, וַיִּשְׁבַּתִּי שֶׁם לִפְנֵי רַבִּי וְשִׁמְעֵר־תִּי מִפִּי אוֹת "שִׁיר הַשִּׁירִים אֲשֶׁר לְשִׁלְמָה" וְדוֹקָא עִם בָּאוֹר הַמְּלִים, וְחִדְלַתִּי לְהַבִּינּוּ... בָּאוֹר הַמְּלִים נִכּוֹן הִיָּה, וְאוֹלָם רַבִּי הַטוֹב גָּלָה לִי גַם אֶת הַכּוֹוֹנָה, וְהַכּוֹוֹנָה בַּלְבָּלָה אֶת מוֹחֵי הַרְפָּה וְלֹא הַבִּינּוֹתִי בִי "שִׁיר הַשִּׁירִים אֲשֶׁר לְשִׁלְמָה" כֹּלָם.

מוֹחֵי הַרְפָּה? הָאוֹמְנֵם רַפָּה הִיָּה? הָאֵם לֹא הִיָּה תוֹפֵס אוֹתָה הַכּוֹוֹנָה? לְבִי חָזִי וְהִרְךָ בִּיּוֹתֵר, לְבִי הוּא אֲשֶׁר מֵאֵן לְהַבִּינּוּ, לְבִי הוּא, שֶׁלֹּא הִיָּה נוֹחַ לוֹ הַיָּמִנָה... אוֹהֵב אֲנִי לְדִלּוֹת אֶת הַכּוֹוֹנּוֹת הַנִּכְנָסוֹת בִּיחַד עִם הַשִּׁירִים אֶל תוֹךְ הַלֵּב, אוֹהֵב אֲנִי לְדַלּוֹת־תוֹךְ וְלַהֲבִיאֵן אֶל קֶרְבִּי לֹא רַק בְּכּוֹחַ הַבְּנִתִי גְרִידָא, אֲלֵא גַם בְּכּוֹחַ רִגְשֵׁי הָעַן, הַחֵד וְהַחֲרַד לְכֹל אִמְתִּי וְרִמּוֹ, לְכֹל דְּבַר וְלְצִלּוֹ שֶׁל דְּבַר.

הַזְהָרוֹ, מְשׁוֹרְרִים, בְּשִׁירִיכֶם שִׁישׁ בְּהֵם כּוֹוֹנָה, אֲשִׁרִיכֶם אִם תֵּהָא כּוֹוֹנְתֶכֶם בְּשׁוֹרוֹת זֵלָא בִּין הַשׁוֹרוֹת. וְהַזְהָרוֹ עוֹד יוֹתֵר בְּשִׁירִיכֶם שֶׁאֵינִן בְּהֵם כּוֹוֹנָה וְהֵם חֲשׁוּדִים בְּעֵינַי "קוֹרְאִים מַעֲמִיקִים" הַדּוֹלִים מִתּוֹכֶם כּוֹוֹנּוֹת זֵרוֹת וּמִשׁוֹנוֹת עַל כְּרַחֲכֶם. סִיפְרוּ לִי מַעֲשֶׂה שֶׁהִיָּה:

עֲלָם אַחַד, רַם־יַחֲסֵם, בֶּן שְׁרִים וְרוֹזִנַיִם, אַחַד מִבְּנֵי הָעֲלִיָּה, הִיָּה יוֹשֵׁב בְּאֲרָמוֹן אֲבִיו הַנְּסִיךְ בְּהָר: רֵאתָה אוֹתוֹ בַת־הַעֲמִיקִים, בַּת־חֲשׁוֹכִים מִבְּנוֹת דִּלְתֵי הָעַם, נַעֲרָה אַחַת מִסְתֵּר הַמְּדִרְגָּה, וְתַחֲשֵׁק בּוֹ, וְתִשָּׂא עֵינֶיהָ וּלְבָבָה אֶל הָהָר, וְתַחַנֵּן קוֹלָה וְתִקְרָא לוֹ שִׁירָד אֵלָיָה, אֶל תוֹךְ הַעֲמֶק, וְהוּא, הָעֲלָם, גַּם הָעֲלָמָה הַקּוֹרְאָת אֵלָיו מִצָּאָה חָן בְּעֵינָיו.

שיר, אלא אופן ביטוי, לא מצב המלים בשיר
הוא השיר אלא מצב הענין.

עם דמדומי החמה — המשורר הנותן צורה כזו
לשירו משרה עליו את השכינה ולו גם יהיה תכנו
ישן.

ישן הוא השיר בעצם ואולי מפני ישן זה נמס
ובטל כל חדש.

עם דמדומי החמה — זאת היא הצורה אשר
נתן ביאליק לשירו. אני, למשל, לו היה לי אותו
הלך-הנפש המאלץ לכתוב שיר ולו אילצני הלך-
הנפש לכתוב שיר עם תוכן זה ממש, הייתי נותן
לו צורה זו:

וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה,
ויפח באפיו נשמת חיים, ויהיה האדם לנפש חיה,
הדבקה אל אדמתה, הולכת על שתיים, הולכת
בבטחה, קוממיות, הולכת וטופפת: כל מקום אשר
אליו היא באה — שם מקומה. משנברא האדם —
נתן עיניו באדמה אשר ממנה קורץ והכירה: אמו
היא! אמו, המשעשעה אותו ביום ואשר ישכב
עליה לבטח בלילה.

אלה תולדות האדם ובניו למשפחותיהם ול-
גוייהם אשר אני יושב בתוכם ואשר אראה אותם
יום-יום ואדעם; ואולם אנכי מי אני? תולדותי
אני? כלום גם אנכי נחשב על משפחת אותו אדם?
אמנם נפש חיה הנני, ואולם ראשיתי, ראשיתי
אני? המן האדמה נבראתי אף אני, מדוע ככה
זרה לי אדמה זו? מדוע אני נוהר ככה בהציגי
את כף-רגלי עליה, ובדרכי על פניה למה זה לא
אדרוך עליה, כאחרים, ברגל-גאווה? למה זה
בעברי ממקום למקום יכני לבי, למה זרו לי האחו
ושדה-הבר והיער? היער — למה הוא מביא מורך
בלבי, הריני נכנס לתוכו, לעמקו ולעביו ומחייך
לו, אך חיוכי לא חיוך. אני רק מחניף לו, ליער
זה המלא אימים, מחניף, כאותו יהודי העובר דרך
הכפר ומחניף לכלב הרחוק עוד ממנו כמטחור-
קשת, בעוד אשר לבו הולם בקרבו כהולם פעם.
האומנם, העל כי בן-גלות אנכי ומשום שגם
אבי ואביו-אבי ואכות עשרות דורות לפניהם בני-
גלות היו — לכן לא אבטח באדמה זו ולא אדע
שלו עליה? ואבותי, אבותי לפני, בשבתם על

לאחר שעה קלה הלך לו האדם הטוב ואנכי
נשארתי לבדי על-יד החלון הפתוח. שעת-בין-
השמשות מאוחרת היתה השעה ההיא ואני יושב
ותולה מבלי משים את עיני בשמים, והנה —
כוכב נפל... המראה הזה אשר ראו עיני לא חדש
היה, ולא אדע מדוע חלף באותו רגע קור בעצ-
מותי. מה זה היה לי הפעם? הן כוכבים רבים
ראיתי בימי חיי הבלי נופלים מרקיע-תכלת,
כמדומה לי, שרבים הם אותם שנפלו ואבדו מאלה
שעודם קבועים בשחקים, ובכל פעם ופעם לא
שמתו להם לב, ועתה — רטט זה מהו?

האומנם נצטמצם בכוכב הנופל הזה אותו
המעשה בנערה שבשפלה וידידה רס-היחס וכן
אותן המחשבות אשר נולדו בי לרגל הזוג האוהב
והאוהב הזה? אכן, כוכב זה הנופל — את צערו
של כל העולם גילה לי הפעם בנפלו. כוכב זה
הנופל הגזו תמצית כל תהום מחשבותי בערב
זה, ושאר הדברים הם הכוונה.

כוכב מהבהב במרום
ונערה בסימטה עוברת;
מדוע כה יחרד הכוכב?
מדוע הנה חוררת?

הם אוהבים זה את זה כמה,
וזה אל זה יוצאים בלילה:
הנערה לו קוראת: רד מטה!
הכוכב: עליינא למעלה!

באהד הלילות החרישיים,
בשעת גענועים ומשובה,
קרעה שמלתה ויצאה
ונצבה כלפי אוהבה.

חרד הכוכב והבהב,
נתק מרומים ושקע;
הנערה צועקת לנפלו
וקופאת לנפלו בצעקה.

י. ק.

עם דמדומי החמה

בין שירי ביאליק יש שירה קטנה, שרבים
משיריו דומים לה ברב או במעט בתכנם אך לא
בצורתם, הלא היא השירה על היתמות.
לא צלצול החרוז ומדת השורות הם צורתו של

לי כלום ומדברת אלי הרבה... פאת-השקיעה, אותו עבריים עם איי-הזוהר האדמדמים התלויים על בלימה, ההולכים ומטשטשים והיו כלא היו, כלום לא מולדתי היא? האת, מולדתי! מולדתי הרחוקה, הנעלה, מולדתי הרמה, הנשאה, מולדתי שאין בה ממש!... והמון געגועי יהמיו, יהמיו, מכאובי הגדולים נעורים, עוד מעט ואער את כל לבי על דמו החם וצערו הרב, שהיו עצורים יום כולו כשהוא סגור ומסוגר... כי מה היה לי יומי כולו? האם לא צפיה לשקיעת-החמה? לא כליון? עינים לשעה של בין הערבים, לאותה שעה קלה וקדושה, שיתלקח בה מערבי?...

אך עתה, עם כלות היום, ידעתי מה היה לי היום כולו, אך עתה ידעתי! זה יומי משום שלא שלי היה, לא בעדי האיר — למדתי ממנו הרבה יותר אשר למדו הימנו בניו שלכבודם זרה. החיים — משום שעברו על פני ולא נגעו בי, נתנו לי הרבה יותר מאשר לאלה ששכרו מן החיים: כי רק התינוק שנשבה לבין זרים וראה שם בין הזרים את אחד התינוקות יושב בחיק אם אוהבת ומש-תעשע בצעצוע קל-ערך, בדבר של מה-בכך ואינו מרגיש באמו הלוחצתו אל לבה והמנסקת לו חליפות — רק התינוק הנשבה ההוא המסתכל בזה מרחוק יודע מה זאת "אם".

לא שלי היה היום ולא שלי היו החיים על פני הארץ ומשום זה מלאתי מהם... אך הם — הנני ואחריש... כאבן אחריש, גם אם יבוא איזה משה ומצאני במדבר זה ויך במטהו על אבן-לבי — אחריש, לא יפכו רגשותיו, לא יבעו המון רחשיו... הן לא יפול התינוק שנשבה לבין זרים בחיק אם נכריה וישיח לה המית געגועיו הרבים, השוקקים בו. אכן הגיגי-לבי והרהורי הרבים — אש עצורה הם בעצמותי, אך למי אפתח את צנור לבבי, באזני מי אגלה את אהבתי ותלונתי, אל איזה חיק אחיש מפלט לי, לפני מי אגיש עצומותי — והארץ זרה לי, מה זרה!

מה רב, הוי, מה רב השממון
בארץ המלאה, הפתוחה,

גם פנים לך לא יאירו,

אדמתם, האומנם הרגישו אחרת ממך שאני מרגיש היום? הבאמת היו אלה יושבים תחת גפנם ותחת תאנתם ממש? הדברו בהן במלת השייכות: גפני שלי! גפני! תאנתי! ומה היו פניהם בעמדם בכרמם ובחלוף פתאום רוח בין העצים והעלים — נידפים?... כלום לא היו אבותי גרים גם בארצם, והולכים עליה בלט, בלט, מבלי געת בה?...

האדם הקדמון — כלום יש לי חלק בו? הרי הוא אך אביהם הקדמון של כל אותם הברואים שריח האדמה נודף מהן, ואנכי — מוצאי אחר הוא, לא אדם מאדמה אני, ודאי שמעשי-בראשית אחרים היו בי ואבי הקדמון הריהו הנדח והנשכח הקדמון, יתום-העולם הראשון.

יושב אנכי בין משפחות-האדם, בתוך המון-גויים, הריני עובר ביניהם כצל ורואה אותם כשהם מתרפקים על האדמה, מלקטים מעליה ערמת דגניה וחטיה, כובשים בה את פניהם, מוציאים, טובאים את דבשה על תולעיה וקוראים לה: — אמנו! אמנו! — כמה זרים לי כל אלה!

המקנא אני בהם? הלילה... לוא היתה האדמה אמי, אמי אשר הרחני וילדתני, הייתי מקנא בהם באחי, בני-אמי, אשר נחרו בי ואשר גרשוני מהסתפח בנחלתה, ואולם הן זה דברי מאז: לא מחמרם קורצתי... מאחד המזלות הרחוקים ננער היהודי הקדמון, ננער ונפל לארץ... והארץ זרה לי, מה זרה!

איני מקנא בשום בן-אדם, אלא שיש אשר אני מתעצב אל לבי ותם בגעגועים וכלות-נפש: מזלי, מזלי, איכה?

בשמים הוא, ולכן אני אוהב את השמים... עם בוקר אאהבם אך מעט, עם בוקר בשמרי את צעדי השמש, את יפם אני חומד, את יפי המזרח הבהיר, הצח והאדום, שמש הבוקר אומר לי הרבה ואינו לי כלום — את עיני הוא מכאיב ואינו מכאיב את לבי... אאהבהו — אך מעט; לא שם מזלי.

ואולם בהיות הערב, כאשר ירדו הדמדומים אל העולם, ובפאת-המערב שפוך "הזוהר הנורא", אותה האש הנפוצה, האש האלמת, שאינה אומרת

העבריה התועה על אדמות זרות לה באה לקול
אחיה הקורא לה, עם אש השקיעה בעיניה באה,
התרפקה עליו ברחמים, לפתה את צוארו, דבקה
בו בת-הדמדומים, דבקה בכף-מולה, ושני האובי-
דים, שני נדחי-העולם, היו לבשר אחד. הביטו
לחלון הטובע בלהבות בין ערבים: האם לא לבדו
עומד שם המשורר? גם איתה לבדו הוא... אחד
ואחת הם שניים, ואולם יש שאחד ואחת הם אחד.
יש שבני עם שלם מפוזרים ומפורדים בקצות
כל העולם ואחד הם... ישראל — אחד הוא.

עם דמדומי החמה אל החלון נא גשי
ועלי התרפקי,
לפתי היטב צוארי, שימי ראשך על ראשי
וכה עמי תדבקי.
ומחושקים ודבקים אל הזוהר הנורא
דומם נשא עינינו;
ושילחנו לחפשי על-פני ימי האורה
כל הרהורי לבנו...
והתנשאו למרום ביעף שוקק כיונים
ובמרחק יפליגו, יאבדו;
ועל פני רכסי ארגמן, איי זוהר אדמונים
ביעף דומם יידו.
הם האיים הרחוקים, העולמות הגבוהים
זו בחלומות ראינום;
שעשונו לגרים תחת כל השמים
וחיינו — לגיהנום...
המה איי הזהב זו צמאנו אליהם
כאל ארץ מולדת
שכל כוכבי הליל רמזו לנו עליהם
באור קרן רועדת.
ועליהם נשארנו בלי רע ועמית
כשני פרחים בציה,
כשני אובדים המבקשים אבדה עולמית
על פני ארץ נכריה.

אל תראוני שאני כה קודר ועלוב ולא נראה
לעין, שנכריה לי אדמתכם, בן-כוכבים אני, בן-
מעלה... הראיתם את הכוכבים הנופלים? לפני
נפלים הצהירו, ובנפלים מטה — וקדרו ואבדו
דרכם...

גם שלום לך לא יאמרו,
גם אבני הרחוב גם שמים
על ראשך לא יתנכרו...
וכנטף בים כן נאבדה
עיריכם בין אלפי רבבה...
מה רב, הוי, מה רב השממון
בארץ הריקה, הרחבה!

כי איקץ לפעמים עם בוקר ולא אדע למה
הקיצותי: כלום יש לי חלק ונחלה ביום זה, כי
קמתי לכבודו? אך מנהגו של העולם הזה הוא:
מקיצים מן השינה, מפשילים את הוילון, פותחים
את תריסי-החלון ויוצאים החוצה...

גם אני לא פרשתי מן הצבור: בעוד בוקר
יצאתי והתהלכתי בין המוני אדם רב ובתוך שאון
הקריה, התחפשתי ויצאתי אליהם, סובבתי ביניהם,
דברתי אליהם בלשונם הזרה, עניתי להם על
שאלותיהם, ולבי בל עמי... הה, מי יתן ולא
יכירו בי, שלא מעלמא הדין אני... התאפקתי
כי היום מדבר בקולי האמיתי, כל היום הייתי
את אשר אינני, אך משירדו דמדומי הערב שאפתי
רוח, עם דמדומי הערב, ברדת אותה האפלולית
העוטה את כל, פרצו דמעי ושאגותי... כל מה
שנקלט לתוך לבי במשך יום כולו ולא מצא לו
כל נתיב ומוצא — השתפך עתה החוצה, שולח
עתה לחפשי. הדבר מובן, מובן עד מאד... כל-
כך מובן הוא כשעיוני יהודי מתמלאות דמעות
בשעה של בין השמשות, כשכל מדויו החבויים
פורצים לצאת לראות אור, את אור השקיעה.
כל היום הייתי מעורב בין הבריות, אדוני
הארץ; לעת ערב פרשתי לקרן זוית, לעת ערב
דבקתי לבדי אל זכוכית החלון המופנה כלפי
מערב: הנהו מזלי! מזלי הרחוק שננערתי מעליו
בשכבר הימים... הנה מזלי, בין "איי-הזוהר"
הנהו, הוא לוחש כולו ומדובב לי מתוך האש...
אהה, מזלי!

עם דמדומי החמה — אל החלון נא גשי —
המשורר העברי דבק בשעת בין השמשות אל
החלון, הוא והנערה העבריה, אשר קרא לה
שתבוא ותעמוד אתו על ידו, לחלוננו. הנערה

על יצחק קצנלסון

עשרים שנה למותו באושוויץ

מ. ז. וולפובסקי

של ספרות עברית חדשה, אירופית בלבושה וב- גילוייה, ויונקת בשרשיה מן העברית של כל הדור- רות, הביע ביאליק בראש שירו המוקדש "לאחד העם". "במזל לא נדע מה שמו, ובין תלי-חרבות, בני-זקונים לעמנו השב, עם חשכה נולדנו". אכן, יותר מאשר לגבי כל סופר אחר נתאמתו הדברים לגבי יצחק קצנלסון. תוהים אנו עומדים למראה החזיון המרהיב והנורא הזה, ולא נדע מה שם נקרא למזל שבו נולד המשורר, בו השמיע דברי- זמר ראשונים שלו בצהלה וברינה, ובו עלה לב- סוף כמטאור בשמי הצער היהודי וקונן את קינת האלפים והרכבות הנרצחים ושקע יחד עמם.

ב.

רוב הקוראים העבריים בימינו, ואף מדור ק- שיש יותר, כמעט שאינם יודעים דבר על יצירת המשורר מלפני ימי האסון. ואלה שזוכרים מש- הו — כמו מעבירים קו תוחם בין אז לעכשיו. לאמור: היה היה משורר עברי צעיר, שובב, קל- דעת, שכתב, אמנם, שירים נחמדים על דא ועל הא, על כוכבים שיר, על ציפרים ופרחים, על עלמות שיר, ואך קשה לשער, כי אותו קל-הזמי- רות הוא אשר יצק אחרי-כן בברזל ובאש את קינתו הגדולה, את טורי חרוזיו הצורבים, שעוד לא היו כמותם בשירה העברית לעז ולשגב, לא- הבה ולשנאה, לכאב ולשאיפת-נקם.

אך האומנם כן הוא? האין כל ק-חיבור בין יצירתו של קצנלסון מלפני 1939 ובין זו שבאה אחריה?

מה היה הסימן המשותף לשירה הזאת של בני- דורו של ביאליק, ומה היה הכוח הלאומי, וביתר דיוק — מה היה הרצון הלאומי המניע אותה? עם גיצני הגאולה, עם הפסיעות הראשונות להת- גשמותו של חלום שיבת-ציון עלתה השאיפה ל-

למן ימי הילדות, עם קריאה בספרי-היסטוריה ובדברי נאום ומשא היסטוריים על גורל העם הי- הודי, בגלויותיו, נחרת בדמיון הביטוי: "נהרי- נחלי דם ודמעות". ולא ימים רבים נשאר משפט זה בלב כביטוי מילולי בלבד. אתה הילד, והנ- ער והעלם נעשה עד מהרה בעצמך עד לדם ולד- מעות האלה, המציפים את הרחוב היהודי בגלות זו שאתה שרוי בה. לעיניך, הצופות בחרדה, בא גל הפרעות של שנת 1905, ולפניה ולאחריה, ולא עברו שנים הרבה, והנה שוב גל-פרעות איום בשנות מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. נמש- כים-נמשכים אפיקי-נהרות אלה על פני ערבות אוקראינה ושדות-פולין למן שנות ת"ח ות"ט, ומ- קודם לכן, בכל ארצות הפזורה היהודית. נקבעת בלב ההכרה: הוויה מתמדת היא.

ואף-על-פי-כן, יהודים ממשיכים קיומם בכל גלויותיהם, מיטלטלים ממקום למקום, ודומה לך: בתוך נהרות-הזוועה מתהווים פעם בפעם איים של חיים יהודיים. איים, אשר שטחם במימד הזמן משתרע לפעמים רק על פני שנים אחדות, אך פעמים גם על פני עשרות שנים, או גם יותר מזה. באיים אלה נרקמים לכאורה חיים כתיקנם, שלווים כמעט, שאננים כביכול. כאילו אין כל אי- מה ומגור אורבים מאחור. ומזמן לזמן קמים ב- איים האלה גם מרכזים לתרבות יהודית. עולה ומתלבבת כמאליה יצירה יהודית, תחילה דתית, ואחרי-כן גם חילונית, חדשה ורעננה, מפליאה בפתאומיותה, וכך, באחד האיים האלה בדורותינו היינו עדים גם לרגסאנס של הספרות העברית ה- חדשה, זה שנתן לנו את רבי ספרותנו המודרנית, ובמרכזו עמדה שירת ביאליק ובני-דורו. אחד ה- צעירים ביותר בבני הדור הזה היה יצחק קצ- נלסון.

את עצם החזיון המופלא הזה — צמיחת-פתאום

העיירה היהודית, — האברהם-באָריס, המרדכי-וולפים, היעקוב-ליבים, כפי שהוא מתאר אותם בפואימה על קארָאליץ. והעמיקה בו, בקצנלסון, התוגה הישראלית של עם שוכן בגולה, נתון ביד נכרים ומוקף נכרים. את התוגה הזאת הוא מתאר בשרטוטים עזים בשירים בודדים, וביחוד בפר־אימה "גלות". שם הוא מספר, כבד־הרהורים, על המועקה שבלב היהודי הבא לעבוד בצבא־נכרים, בקסרקטין הזר, וכה יאמר:

"כאשר באתי תחת גגם —

למה ככה נבוכתי ?

ויגון עולמים למה תקף אותי

ביום חגם ?

בכל אשר אנכי בא

שם שכונה טמירה עמי הולכה

ושמש רחוקה עלי מולכה.

ההשתייכות לכלל היהודי, עד כדי אידיאליזציה של איש־העם בגלות, העצבות הישראלית, ה־משותפת לו ולכלל הוה, באות לידי ביטוי ביתר שאת בשיר "יהודים רוקדים".

"יד על שכם,

ככה, אחים, נרקדה,

ככה, ככה, כל העדה ...

שאו כפים לשמים,

רקו ברפש, והנפש — בשמים, — — —

וכן הלאה, עד להתמזגות גמורה עם יראים וש־למים, עם "עם אלוהים", כפי שהוא קורא להם.

כך, בשלבי התפתחות, הגיע קצנלסון אל אימי הימים של השואה. אין כאן כל קו חדש במהותו. זה כבר הוא מעורה בעם, בעם הפשוט דווקא. היה לעצם מעצמיו ולבשר מבשרו, עד כי קנה לו גם את השקפת־העולם של היהודי בן־הגלות. בסא־רקאום מר של יהודי־מדורות הוא פונה ב"שיר על העם היהודי שנהרג" אל ראש היודנראט, הנור שא את השם אדם צ'ארניאקוב. בפניית לגלוג, פולנית, יקרא אליו: "אדאמיאָ!" — "היהודי מועט כך, אדאמיאָ, הנה בתרעלה בחרת, בידך תשים לך קץ? ואילו היהודי — הורגים אותו, יתר עוז נדרש — להיהרג!"

ולא עוד, אלא שגם את עצמו לא יזכה לעומת

התנער ממחשכי הגלות, מן האנחה המשברת את הגוף והנפש; עלה הרצון לזקוף קומה, לפקוח עינים אל מול האור וחמדת החיים. "תלו שמש על ראשכם, תלו שמש!" — קרא ביאליק בעצמו, ובניגון זה, בקירוב, שרו גם האחרים.

"הם לא חיטטו, בקברים, ולא נאבקו עם של־דים, ויבואו צעירים, בריאים ורעננים". — כך כתב ביאליק על "שירתנו הצעירה" אז, כלומר על בני־דורו הצעירים, שאחד מהם, כנף־רננים של השירה העברית החדשה, היה יצחק קצנלסון. אולם המשובה וההשתעשעות — לא לאורך־ימים. עד מהרה נתבגרו הנערים, עד מהרה גם הרגישו כי לא איתן מושבם על אדמת האי הוה, שהם חיים בו, כי האדמה הזאת רועדת תחתם, וחרדים לנפשם וליצירתם החלו לבקש אחיזה לה בשכבות עמוקות, יציבות יותר, אשר בהן מקור־יניקתו של כל משורר־אמת — בדברי ימי העם במולדתו ובחיי העם בהווה. ומשוררים עבריים, כל אחד מהם על פי דרכו, נצמדו גם למולדת ה־קדומה, אשר בתנ"ך, גם לעברו של העם בגלוי־יותו, וגם לעם החי בעיירות־מגוריו בהווה. טשרניחובסקי ניפנה מעם לנכח והלך לעין־דור שבתנ"ך, ואחרי־כן למגנצה ולטירמוניה של ימי־הביניים, ואחרי־כן תקפוהו א־עגועים אל מי־כ־אילובקה, נוף־מכורתו, והוא הלך לראות שוב ול־הזין את עיניו ב"חתונתה של אלקה"; שניאור נפרד מן האיטלקית שזופת־השמש, המנגנת לו בנכר ושם פעמיו אל אחיו אשר בשקלוב העיר; ויצחק קצנלסון כותב את הדרמות התנכיות שלו, את "ריצפה בת איה", את "הנביא", ומדי פעם בפעם הוא פוקד את העיירה אשר שם עמדה ערישת ילדותו — את קארָאליץ אשר בגבולות ליטא.

הנה כי כן, לא לעולם נשאר קצנלסון העלם המשתעשע בחרוזיו, המשחק בלהטי שיר ופרווה לסירוגין. באה התפתחות, שהוליכה באחרונה אל "שלמה ז'ליכובסקי", אל "השיר על העם היהודי". בינתיים הלכה וגברה ההידבקות בהמוני בית־ישראל, ביהודים בעלי־מלאכה, נגרים ובני־אים, אלה "הדובים", "הזאבים" ו"האריות" של

כדברי נבואה נשמעים כיום המשפטים הבאים:
 "נומי, קארָאָליץ, נומי. אלה המעטים שאינם
 ישנים, אף הם לא ינצלו. האש לא תפסח גם עלי,
 אם כי אני עומד במרחק-מה על גבעה. הגבעה
 נתונה בסכנה הגדולה ביותר, ואני, אני עומד
 בקר־האש הראשון, יחד עם הכל אני עולה באש.

לברוח — לפי שעה אין איש בורח. אלה הישר-
 נים אינם יודעים כי צריך לברוח, והערים —
 שמא אינם רוצים, שמא אין להם מקום לנוס
 שמה? גדורות כל הדרכים, העולם, רחמנא ליצלן,
 נצטמצם כולו; מכל העולם כולו לא נותרה אלא
 קארָאָליץ, וקארָאָליץ נתכווצה כיוולדת בציריה,
 נודחלה עד למרגלות הגבעה שעליה אני עומד
 ואיני יכול להחזיק מעמד."

האם אך מישחק הוא ביד משורר, תיאור נוף
 של זריחה, או זוהי ראייה חדה של עין יהודית,
 הנוקבת במפולש לית מרחק הזמן, והוא, הרואה,
 הוא בבחינת "ניבא ולא ידע מה ניבא", או אר-
 לי חזה לו מזלו את הבאות?

היהודי המובהק, הנושא את דמותו היהודית בג-
 לוי, ללא כסות והסתר, כמו שהוא:

"ברדת יום יצאתי" — מספר הוא בקינתו,
 בפרק "ראשית הסוף" — פעם זו ליוותני רע-
 ייתי לבית עמית.

קצין נעצר בדמדומים ויתבונן בי... כן,
 אך רגע, לא יותר, וילך לו, עשר פסיעות
 מאחורינו — קול-ירי. הוא יהודי אחר המית."

וקצנלסון מתנה באזני אשתו:
 "אותנו, אך אותנו, חנה'לה, אותי וגם אותך
 הרג, הוא ליהודי ארב.

יהודי מובהק וטוב ממני ליד חיה זו נז-
 דמן"...

ג.

שנים אחדות לפני השואה ביקר קצנלסון שוב
 בעיירתו, בקארָאָליץ, בשעת בוקר מוקדמת, לפני
 עלות השמש, הוא מתהלך ברחובותיה, וכך הוא
 מתאר את שלהבת-האש המתלקחת בשמי-הזריחה
 והאומרת, כביכול, לבלוע בתוכה את כל העיירה
 כולה.

ספרים

אסטרטגיה גרעינית

מרדכי נסיהו

מלחמה גרעינית ושלום גרעיני מאת אלון יהושפט הרכבי, צבא הגנה לישראל, הוצאת מערכות תשכ"ד.

מדינת ישראל כמעט אינה נזכרת בספר זה, שנכתב על ידי מי שהיה ראש אגף המודיעין של צה"ל וכיום איש החקר האסטרטגי של משרד הבטחון, והויכוח המתנהל לאחרונה אצלנו על הבעיות הגיוניות בספר רק נרמז בו. ובכל זאת, הספר הזה מכניס את ארצנו — כמובן, מבחינה עיונית בלבד — לעידן הגרעיני.

יש מקום לשאול — וחסידיו "הפירונו הגרעיני" באזורנו ודאי ישאלו: מה טובה עושה עמנו הספר בכך? אכן הוא מלמד אותנו, בראש וראשונה, שאין מנוס מהעידן הגרעיני והוא גואל את הדיון הישראלי בבעיות הכרוכות בעידן הגרעיני מקרתנותו ושרירותיותו. שהרי לפנינו סיכום ברור, ממצה ועדכני של מכלול העובדות, המושגים והבעיות בתחום האסטרטגיה הגרעינית.

יתר על כן, בפרקים האחרונים של הספר (פרק י'. הקריאה) אליציה בעידן הגרעיני — נאט"ו; פרק י"א: תפוצה גרעינית ופריצת מלחמה; ופרק י"ב: פרוק נשק ובקורת נשק), הגם שלכאורה אינם קשורים כלל במדינת ישראל — מצייר לנו הספר את הרקע האמיתי שעליו פועלת מדיניות החוץ והבטחון שלנו. האסטרטגיה הגרעינית של ארצות הברית ושל ברית המועצות ומערכת היחסים ביניהן בתחום זה (לרבות טיבו ומשמעו של "הסכם איסור הניסויים הגרעיניים", אשר ביקשו ליחס לו חשיבות כה רבה בוויכוח הפנימי אצלנו); המחלוקת בין ארצות הברית ובין צרפת בדבר הנשק הגרעיני הלאומי; מקומה של גרמניה באירופה; בעיות פירוק הנשק והפירונו הגרעיני, ואפילו יחסה של אפריקה לשאלות אלה — כל הנושאים הללו, אשר בלי ידיעתם אין כלל אפשרות להבין את בעיות מדיניות החוץ והבטחון של מדינת ישראל, נדונים ביסודיות ובהרחבה בספרו של הרכבי.

אולם לא בכך עיקר ערכו של הספר. עיקר ערכו לאו דוקא בפרקים האחרונים, ה"פוליטיים", הנוחים יותר לקריאה ואשר יענינו בודאי יותר את הקורא הממוצע. עיקר חשיבותו של הספר בפרקיו הראשונים, ה"אסטרטגיים", המצטרפים למערכת תיאורית-שיטתית בעולם המושגים האסטרטגיים, שיש בה לא רק סיכום כולל של הידוע אלא

גם תרומה למדע האסטרטגי: "האסטרטגיה הגרעינית"; "על פרשת ההרתעה"; "מושגים אסטרטגיים: הפתעה, הקדמה ויציבות"; "גרסות אסטרטגיות" בדבר העצמה הדרושה וסוגי הכוחות; "מלחמה מוגבלת" לסוגיה; "עולם האלימות" ו"העברת האיום ודרכי השכנוע". פרקים אלה — שהם, כמובן, מופשטים ומורכבים יותר ואף קשים יותר לקריאה — יזקק להם כל הבא ללמוד סוגיה ב"יחסים בין-לאומיים", "היסטוריה חדשה", ו"מדע ומדינה".

היו מי שניסו לייחס למחבר — אשר כתב את הספר במסגרת עבודתו במערכת הבטחון — כוונה של פיתוח אידיאולוגיה רשמית של מערכת הבטחון. כל הקורא בספר קריאה חסרת-פניות יוכח שאין הדבר כן. נהפוך הוא. ואם טענה זו חסרת שחר היא, ראויה מערכת הבטחון להערכה על שמימנה כתיבת מחקר אויביטיבי ומאוון כל כך בשדה שאיננו נעדר מחלוקת. לעומת זאת יש, כמו בן, צד שווה בין מדיניות הבטחון הישראלית לבין גישתו של המחבר, שאפשר להעמידו על מלה אחת שהיא סימן מובהק לספר — ריאליזם. ריאליזם פראגמטי — עד כדי הפרזה בפראגמטיות לעתים — מאפיין את גישתו של המחבר לבעיות האסטרטגיה הגרעינית.

יתר על כן, לא זו בלבד שאין בספר זה נסיון לפתח אידיאולוגיה, אלא הוא מפרוץ בזהירותו שלא לעסוק בצדדים האידיאולוגיים של הנושא. אמנם הספר משבח את הגישה הסובייטית לבעיות האסטרטגיה לעומת הגישה האמריקנית על כך שהיא רואה את האסטרטגיה במסגרת מכלול הבעיות החברתיות. אין לטעון כנגד המחבר על שאין הוא מקבל את גופה של התפיסה החברתית או האידיאולוגית הסובייטית. אולם יש לטעון כנגדו על שבניגוד לעמדתו העקרונית הוא — כנראה, בהשפעת זיקתו ההשכלתית לארצות הברית — המעיט להדגיש בספרו את הקשר בין הבעיות האסטרטגיות ובין מכלול הבעיות החברתיות. לרבות האידיאולוגיות.

בפרק האחרון ("סבכי עולם גרעיני"), שהוא סיכומו של הספר כולו על שני צדדיו, האסטרטגי גרידא והאסטרטגי הפוליטי, מזכיר לנו המחבר שהנושא הנדון בספר משמש בארצות אחרות, ובעיקר בארצות הברית, לא רק נושא לויכוחים פוליטיים אלא גם ללימוד שטתי ולמחקר במוסדות אקדמיים או במכונים ציבוריים. בהערות שוליים מביע הרכבי את תקוותו שגם בארצנו יקום מכון למחקר נושאי המלחמה והשלום בהוסיפו: "מה גם שלנו סכסוך מיוחד שראוי לתקרו לפרטיו ולצורותיו". יש לקוות שמשאלתו

דיאולוגיים-פוליטיים, הכלכליים-החברתיים והמדעיים, אשר רק בכוחם המשולב יתכן, אולי, למנוע את המלחמה ול- הבטיח את השלום; ומכל מקום, להבין את נושאי המל- חמה והשלום. להבנת הבעיות הללו — ובראש וראשונה, מבחינתן האסטרטגית-הגרעינית — מסייע ספרו של יהו- שפט הרכבי סיוע נכבד ביותר.

של המחבר להקמת מכון לחקר המלחמה והשלום תתגשם. אין ספק שהספר הזה יתן דחיפה הגונה בכיוון זה. ואולי מן הראוי לצרף את התקופה שמכון כזה — אולי בשיתוף עם מכונים העוסקים בתחומים קרובים לו — ירחיב את העיסוק בבעיות המלחמה והשלום מעבר לאסטרטגיה הגרעינית, שבה דן הספר הזה, אל מכלול התחומים האי-

הוצאת מסדה

ספרים חדשים

אבות ובוסר יצחק אורן

פרשת גילגולו של אדם ממדבריות הנגב, אל שכונות התרדים בירושלים, אל הקיבוץ, המעברה ועד לכותלי בית המשפט — כתובה בכושר הסתכלות ועוצמה אינטלקטואלית.

אדון לגורלו אריה ליפשיץ

גורלותיהם של אנשים על רקע התהוות חיי החברה בא"י בשנות העשרים והשלושים.

סידור תפילת ישראל

סדר התפילה לפי מנהג קהילות חסידים (לרבות חסידי חב"ד), והוא נוסח הארי, הנקרא נוסח ספרד.

עולם היונקים א. סנדרסון

ספר יחיד במינו של אחד הזואולוגים הנודעים בעולם. צילומים מרשימים המדגימים לפני המעיין את רוב גוניותו של עולם יצורים נפלא זה.

רב סדן אבני גבול

דברי הערכה לסופרים ואנשי שם בתולדות ישראל.

יריד השעשועים

עיונים בתחומי ההלצה והפתגם והזיקה שביניהם.

גלגל המועדים

גילגולי פיוט, אגדה ושעשוע על השבת ושלוש רגלים בחיי ישראל.

הספרות העברית החדשה לזרמיה.

חלק ג'

אכרהם שאנן

הכרך דן בתקופת התחייה הלאומית בספרות העברית החדשה. ספר עזר חיוני לכל תלמיד ומשתלם.

עופות אחרונים

ישראל אלירז

תשעה סיפורים על דמויות ההולכות בשולי חיינו, החיים באינטנסיביות מרובה את משברי חייהם.

בשולי החוברת

מאמרו של דן פגיס הוא עיקרו ורובו של המבוא לקובץ שירי דוד פוגל, שיראה אור על ידי אגודת הסופרים העברים. בתו של דוד פוגל, מרת תמר מזרחי, היושבת בניו-יורק, וכן אגודת הסופרים העברים, מכון "גנזים" והספריה הלאומית בירושלים הואילו להעמיד לרשות המחבר כתבייד של פוגל ותעודות שונות, שהיו לעיניו בעבודתו.

מאמרו של צבי לוז הוא בעיקרו מתוך עבודה שנעשתה בהדרכתו של פרופ' ב. קורצויל בחוג לספרות עברית באוניברסיטה בראילן.

לואיגי בארציני הוא מטובי העתונאים האיטלקים. הוא פירסם ספר על ארצות-הברית, והמאמר על מוסוליני הוא פרק, שנתפרסם ב"אנקונטר" הלונדוני, מתוך ספרו על האיטלקים העומד לצאת בקרוב בלונדון ובניו-יורק. מאמרו של בארציני על ההבדל בין צפון איטליה לדרומה נדפס ב"מולד" חוב' 168 (יולי 1962).

"ויכוח על עתיד חקלאותנו" הוא קיצורו של ויכוח שנערך במועדון יחידו בתל-אביב.

הודעות המנהלה

כרכים: בחוברת 185-186 נסתים כרך כ"א, והמעוניינים בכריכות (עם תוכן עניינים) מתבקשים להמציא למנהלה את החוברות ממס' 6-175 עד 6-185 לכריכה.

מצויים בידינו כרכים במספר מצומצם, משנים קודמות, המעוניינים יואילו לפנות למנהלה.

בקשה: לצורך השלמת כרכים דרושות לנו חוברות אלו: מס' 2-3 (מאי-יוני 48), חוב' 8 (נובמבר 48), חוב' 9 (דצמבר 48), חוב' 13 (אפריל 49), חוב' 17-18 (אוגוסט-ספטמבר 49), חוב' 19 (אוקטובר 49), חוב' 33 (כרך ו'), חוב' 55 (כרך י'), חוב' 88 (כרך י"ג), חוב' 113-114 (כרך ט"ו).

נכיר תודה לאלה מקוראינו שיואילו לשלחן לנו, וברצון ושלם אג מחירן ודמי המשלוח.

אנו מבקשים ממנויינו החייבים לנו דמי-חתימה לפרוע את חובם בהקדם.

תיקונים: במאמרו של ש. צמח בחוב' 185-186, בע' 607, שורה 5 מלמטה הועתק, בפעולת היסור תחת חיבור בהיסח הדעת, המלך ינאי כמאתים שנה לאחר זמנו; בע' 610 שורה 4 מלמטה צ"ל 'הסתבר' (במ' 'הסתבר'); בע' 628, שורה אחרונה, צ"ל 'שישביחו' (במ' 'שישביחו'). בחב' 187-188, במאמרו של נ. ליסט, ע' 21 שורה 13 מלמטה, צ"ל 239 אלף יהודים (ולא 939 אלף) באזור שיפוטה של מועצת מוסקבה; במאמרו של פרופ' סולטמן, ע' 99, שורה 3 מלמעלה, צ"ל 'רישרד ורהריכט', ובע' 100 שורה 2 מלמטה, צ"ל 1085 (ולא 1058).

סה"כ אקטיבה
710 מיליון ל"י

132 סניפים
בכל רחבי הארץ

כל שרותי בנק

בנק הפועלים

נוסד 1921

לבנדור

משחת
גלוח
מובחרת
של
"שמן"

"הארגז" בע"מ

תל-אביב, ת.ד. 106

תעשיות מתכת ועץ

רח' גבורי ישראל 94, טל. 3—2—32251
אוטובוסים לשרות התחבורה הציבורית,
אוטובוסים מיוחדים לתיירים, תאי-נהג,
מכוניות משא וכלי רכב שונים.

מכשירים לגז בישול: תנורים, כיריים ומיכלים
(צילינדרים) לגז, נפט נזול, מיכלים לדלק
(ג'ריקנים), חלונות מתכת וכו'.

מהלקת רהיטי פלדה

רחוב החרש 4, טלפון 32231
רהיטים מפלדה ומאלומיניום למשרדים, בתי-
חולים, ארכיונים וכו'. ציוד מיוחד לחנויות
שרות עצמי.

הרושת עץ

צריפין ליד רמלה, טלפון 961289, 961280.
תיבות מיוחדות מסוג "ברוס", ארגזי אריזה
לפירות וירקות, נגרות בנין ורהיטי עץ.
שותף ל-"אמקוד" בע"מ תל-אביב
מוצרי קרור ומיזוג אויר

• התישבות
 • השכון
 • הקלאות
 • וברסנות
 • כתוח ובנין
 • תעשייה
 • ומכאכה
 • העקנות

רסקו

RASSCO

רסקו למען כתוח המשק
 • צמחה • תכנון • גרוא.

... ארצה ...

תעשית ניר רגיש להעתקות
 האחים כאהן ושות' בע"מ
 ירושלים • תל ארזר • בית חרש • טל 61873

לתכנון • לבנין • להנדסה • לתעשייה • ולפיתוח

הסוכנות הראשית למכשירי כתיבה
 רחוב לבונטין 26, טלפון 62165, תל-אביב

**ניר פחם
אניה**
 NO CURL • אי-גל • 1994

אניה

- ניר פחם בטיב מעולה
- נוזל לתקון שעוניות
- סרטי כתיבה
- צבע להכפלה
- שעוניות להכפלה

מחלקה מיוחדת לניר רציף למכונות י.ב.מ

בית החרושת:
 דרך השלום מס' 10, נחלת יצחק, טלפון 32177

המפיץ הראשי:
 מכשירי כתיבה, רחוב לבונטין 26, טלפון 62165, תל-אביב

"ניר" בע"מ

מוסד כספי להתישבות העובדת

ההון הנפרע עם רזרבות — 1,418,000 ל"י

אגרות חוב במחזור — 508,000 "

שדרות רוטשילד 28א'

טלפון 4423/24 ת. ד. 1294

"תנובה"

מאגדת 500 ישובים חקלאיים ומאות רבות של משקים בודדים בכל אזורי הארץ לשם תעשית התוצרת החקלאית ושיווקה.

"תנובה"

משווקת למעלה מ-70% מכל תוצרת המשק המעורב של החקלאות העברית בארץ ישראל.

"סמל תנובה" ערובה לטיב תוצרתה

העולם ים זועף,
הזמן כחבל עליו מתוח;
בנטותך ימין או שמאל —
משענך הביטוח!

שים אל לבך דבר זה
ונגה עוד היום אל "הסנה".

הסנה

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

המשרד הראשי: תל אביב, מונטיפיורי 27 — סניפים וסוכנויות בכל הארץ.

המשביר המרכזי

חברה קואופרטיבית לאספקה של העובדים העברים בישראל בע"מ

החברה

הגדולה לאספקה בישראל

המשרד הראשי:

תל אביב, בנין המשביר, דרך שלמה 58
ת. ד. 130, — טלפונים: (16 קווים) 84211

סניפים:

חיפה, רח' הנמל ת. ד. 295 טלפון 6794/9
ירושלים — ת. ד. 438 טלפון 3854
באר שבע טלפון 5

הברות עור

המשביר המרכזי

(כספים והשקעות) חברה בע"מ
קרן לקואופרציה צרכנית בע"מ
"המשביר לצרכן" בע"מ

חברת הכשרת הישוב בישראל בע"מ

השקעות הון/פיתוח ובניה

אזורי תעשייה ומסחר

אזורי מגורים ושיכון

המשרד הראשי: ירושלים רח' הלל 14 טלפון 24339 29389

סניפים: תל-אביב שדרות רוטשילד 13 טלפון 63070

חיפה רח' חסן שוקרי 8 טלפון 2595

למנוע
נחוצ

שמן מנועים של

נדפס במדינת ישראל, בדפוס גירוסלם פוסט, ירושלים

שולם
תל-אביב יפו
107

השולח: ירחון "מולד" תל-אביב, רחוב פינסקר 2, ת.ד. 4449
המו"ל "פרסומים" בע"מ

מולד

ירחון מדיני וספרותי

יוצא על ידי מפלגת פועלי ארץ-ישראל
בעריכת אפרים ברוידא

כרך כ"א

אדר תשכ"ג — שבט תשכ"ד

ינואר — דצמבר 1963

תוכן כרך כ"א

חוב' עמ'	חוב' עמ'	חוב' עמ'	חוב' עמ'
	בנד, אברהם		אופנהיימר, בנימין
54	176—175	עגנון לפני היותו עגנון	269 180—179
	בן-צבי, יצחק		אופנהיימר, י. רוברט
41	176—175	מפולטבה ועד ציון	47 176—175
	בן-ששון, חיים הלל		א. א. אורבך, א. א.
537	184—183	דת וחברה במשנתם של בן ציון דינור ויצחק בער	473 184—183
	בער, יצחק		איסכילוס
308	180—179	המשנה וההיסטוריה	647 186—185
	ברנסון, ברנרד		הפרסים (תרגום שלמה דיקמן)
650	186—185	יחודו של מיכלאנג'לו	
	ברש, משה		אלמוני
654	186—185	רישומי מיכלאנג'לו	631 186—185
	גולדברג, לאה		מרת לבן (סיפור סיני)
159	178—177	הרחמים אינם חלים (שירים)	631 186—185
	גולה, י.		(תרגום א"ד שפיר)
66	176—175	שלושה שירי ירושלים	
	גורן, אשר		אריאל, אהרן
38	176—175	הארצות הערביות הקרויות "משוחררות"	674 186—185
	דויטשר, י.		זהותו של הישראלי
487	184—183	הסטאליניזם: הגיון המהפכה או שגיונה	
	דורמן, מנחם		אריאל, דוד
3	176—175	הרציפות והשבר	33 176—175
	דיין, משה		סוריה חולת האחדות הערבית
384	182—181	מדיניות הקרקע ופיזור האוכלוסייה	159 178—177
	דינור, ב.		אריאל, יהושע
205	178—177	דמותו של יצחק אפשטיין מציאות ואגדה בדמותה של אישיות היסטורית	
330	180—179		
			משמעותו ההיסטורית של קנדי
			363 182—181
			אש, שאול
			הציונות כתשובה לבעיית היהודי המודרני (על קורט בלומנפלד)
			438 182—181
			אלפיים שנות גלות — כיצד ?
			675 186—185
			בהט, יעקב
			עיצוב המציאות בידי שופמן
			71 176—175
			בונדי, פרנסוא
			די גול ועתיד הרפובליקה הצרפתית "יש לשחרר גם את הלבנים"
			262 180—179
			(שיחה עם י'מס בולדוין)
			369 182—181
			ביאליק, ח. ג.
			על עצמו (מן העזבון)
			524 184—183
			בלומנפלד, קורט
			בעית יהודי רוסיה בעיני צ'יצ'רין
			156 178—177
			בן-גוריון, דוד
			תכנית בטחון ובצרון בשנת 1929
			276 180—179

עמ'	חוב'	חוב'	עמ'
		טוכנר, משולם	הדר, דוד
409	182—181	תגובת היוצר על חקר יצירתו (ש"י עגנון ומפרשיו)	מליץ-יושר לערבים ב"גרמניה האחרת" (W.O.v. Hentig, Mein Leben, eine Dienstreise)
		טל, אורי	144 178—177
452	182—181	ישראלי על ארצות-הברית (שפע וחרדה מאת שבתי טבת)	הורוביץ, דוד
		ידלין, אהרן	583 186—185
257	180—179	הרהורים על הסוציאליזם	הילב, ק.
		יחיל, לני	388 182—181
549	184—183	קיום בהיסטוריוגרפיה של דינור ובער	בעית האח דניאל
		כוכב, דוד	215 178—177
467	184—183	קליטת מיליון נוסף כיצד	הלוי, א. א.
		לז, צבי	שליחות שנכשלה
505	184—183	רוחות דרום (סיפור)	הלקין, ש.
		לורך, נתנאל	על ג. שופמן
209	178—177	מבין עמדות "נוטר דאם"	161 178—177
		לם, צבי	חרוזים למי (שירים)
13	176—175	שויון ושוינות בחינוך	פרק מ"עקב רבינוביץ בירמות" (שיר)
		מיכלאנג'לו	300 180—179
		שתי סונטות (תרגום אפרים ברוידא)	הרכבי, יהושפט
653	186—185	מר, יחיאל	דמות ישראל בתודעה הערבית
160	178—177	לא זכול הדמעות (שיר)	וולפנזון, אברהם
		סיטון-ווטסון, י.	ערכים ואידיאולוגיה בתקופת העלייה השנייה
135	178—177	הקרע הגדול (הסכסוך הסיני-סובייטי)	ויינפלד, משה
		סילונה, איגנאציו	משתנו המקראית של יחזקאל
594	186—185	פחרי מדינת הרוחה	קויפמן
		סילק, דניס	"עם קדוש" ו"גוי גדול"
166	178—177	יצחק רוזנברג: משורר יהודי ואנגלי	ויס, רפאל
		סימון, ע. א.	פשוטו של מקרא (פשוטו של מקרא מאת נ. ה. טורסיני)
239	180—179	תנה ארנדט: נסיון ניתוח	ויסמן, שולמית
		עגנון, ש"י	ואלרי לארבו, הומאניסט אירופי
64	176—175	הפנס (סיפור)	ויץ, רענן
291	180—179	לאחר הסעודה (סיפור)	לקראת שינוי ערכים בחקלאות ובהתיישבות
			ורדי, אלכסנדר
			מיטיאור לתוהו (סיפור)
			ורסס, שמואל
			על ספר חדש בתולדות ספרותנו החדשה (הספרות העברית החד- שה לזרמיה מאת א. שאנן)
			דברים בשם אומרם ב"הכנסת כלה"

עמ'	חוב'	חוב'	עמ'
		פולק, אב. נ.	
		אפריקניות וערביות	20 176—175
679	186—185	הודו בשנת 1964	601 186—185
		פיכמן, יעקב	
		מכתבים אל ח. נ. ביאליק	324 180—179
		פרוסט, מארסל	
		עוגת המאדלין הקטנה	
152	178—177	(תרגמה עדה צמח)	162 178—177
		פרץ, י.	
		הפרויזם באומות ובישראל	563 184—183
		צייטלין, אהרן	
		גורדיוב, אוספנסקי וחינוך התודעה	
		(הפסיכולוגיה של התפתחותו	
		האפשרית של האדם מאת	
97	176—175	פ. ד. אוספנסקי)	83 176—175
		צמח, עדה	
		עוגת המאדלין הקטנה ומעבר לה	221 178—177
		צמח, שלמה	
		שלוש פנים לצביעות	607 186—185
		קדמאי, ק.	
		פקין ותנועות השחרור בעולם	
		האזרחות	481 184—183
		קדרי, מנחם צבי	
		ירושת לשון ימי הביניים	
		בעברית של ימינו	666 186—185
		קויפמן, יחזקאל	
		מכתבים אל ח. נ. ביאליק	532 184—183
		קולת, ישראל	
		הדרך לאומה מוכרת (הצהרת בלפור	
200	178—177	מאת ליאונרד שטיין)	91 176—175
333	180—179		
498	184—183		
		קליינברגר, א. פ.	
		החינוך בתקופת הגאונים	
		(סדרי חינוך בימי הגאונים ובית	
494	184—183	הרמב"ם מאת ש. ד. גויטיין)	337 180—179
		קליינברגר, רות	
		על ח. י. רות	448 182—181
		קשת, ישורון	
		על אנדרי ספיר	446 182—181
		מול כיבושנו של ביאליק	525 184—183
		ברנרד מלמוד בעברית	
		(העזור, חיים חדשים מאת	
679	186—185	ברנרד מלמוד)	
		רביקוביץ, דליה	
		יום שניתנו לקבורה (סיפור)	175 178—177
		רוזנבליט, פנחס	
		הדרך הנאצית אל השלטון	
		החינוך התיכון לאן ?	
		(הלכה ומעשה בחינוך התיכון	
682	186—185	בעריכת מאיר שפירא)	
		ריטוו, ה.	
		הדסטאליניזאציה:	
26	176—175	תנופתה וגבולותיה	
		שביד, אלי	
		האספקרריה והמשחק בה	
		(כאיש נדהם מאת מילא אהל)	
97	176—175	עיצוב ספרותי של נושא מן החורבן	
		(גפרית ומלח מאת אנה לנגפוס)	223 178—177
		בשתי רמות (בית בישראל	
		מאת מ. ז. וולפובסקי ;	
408	182—181	גדרות המלך מאת מ. פוליטי)	
		שני רומנים	
		(בין המתים ובין החיים	
		מאת יונת ואלכסנדר סנד ;	
566	184—183	נדנדות של פח מאת י. אלירן)	
		שטרן, מנחם	
		יהושע גוטמן ומפעלו	670 186—185
		שטרן, נח	
		שלושה שירים	408 182—181
		שטרנברג, פריץ	
		שיחות עם טרוצקי	74 176—175
		שכטר, יוסף	
		שיחה על נושאים אהדים	
200	178—177	במשנת סארטר	
333	180—179	לודויג ויטגנשטיין	
498	184—183	שיחות על יהדות ונצרות	
		שפירא, ליאונרד	
		הסטאליניזם : הגיון המהפכה	
494	184—183	או שגינה	
		ש"ץ רבקה	
		אוטונומיה של הרוח וחורת משה	
554	184—183	(על ר' מרדכי יוסף מאיזביצא)	
		ספרים שנתקבלו :	
		176—175 (99) ; 180—179 (338).	